

Papp Gábor

**A prizonizációs elmélet újragondolása és alkalmazási lehetőségei
egy hazai fegyintézeti populáción**

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológiai és Társadalompolitikai Intézet

Témavezető:
Dr. Huszár László

© Papp Gábor

Budapesti Corvinus Egyetem
Szociológia Ph.D. Program

**A prizonizációs elmélet újragondolása és alkalmazási lehetőségei
egy hazai fegyintézeti populáción**

Ph.D. értekezés

Papp Gábor

Budapest, 2010

TARTALOM

TÁBLAJEGYZÉK.....	7
ÁBRAJEGYZÉK.....	8
KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK.....	11
I. BEVEZETÉS.....	13
II. ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK, KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK.....	17
II.1. Donald Clemmer prizonizációs elmélete.....	17
II.2. A prizonizációs jelenség vizsgálatának elméleti vonatkozásai.....	23
II.2.1. A rabtörvény elméleti meghatározásai.....	24
II.2.2. A deprivációs és importációs modellek teoretikus bázisa.....	29
II.2.2.1. A két magyarázatmodell elméleti előzményei.....	30
II.2.2.2. A klasszikus deprivációs elmélet.....	31
II.2.2.3. A behozatali vagy importációs modell.....	35
II.3. A prizonizációs elméletek leképeződése a korábbi kutatásokban: a jelenségek mérésére használt technikák.....	38
II.3.1. Az attitűdinális mérési technika.....	39
II.3.1.1. Az attitűdinális mérési technika korai változatai.....	40
II.3.1.2. Az attitűdinális technika Thomas-féle változata.....	44
II.3.1.2.1. A prizonizáció fogalmi meghatározásai és mérése.....	57
II.3.1.2.2. A következmény-felfogás és a hozzá kapcsolódó jelenségek Thomas és mások modelljeiben.....	53
II.3.1.2.2.1. Kriminlizáció/kriminális identitás.....	57
II.3.1.2.2.2. Interperszonális kapcsolatok prioritása.....	62
II.3.1.2.2.3. Az intézettel és annak személyzetével kapcsolatos opposzió.....	67
II.3.1.2.2.4. Az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos attitűdök.....	72
II.3.1.2.3. A prizonizáció determinánsai.....	77
II.3.1.2.3.1. Deprivációs tényezők.....	78
II.3.1.2.3.1.1. Elidegenedtség/hatalomnélküliség.....	79
II.3.1.2.3.1.2. Az időtényező, mint prizonizációs determináns.....	82
II.3.1.2.3.1.3. Szervezeti háttér, mint deprivációs tényező.....	86
II.3.1.2.3.2. Az importációs modellhez és ennek kiterjesztett változatához kapcsolódó determinánsok.....	88
II.3.1.2.3.2.1. Az elítélés előtti tényezők.....	88
II.3.1.2.3.2.2. Szabadulás utáni várakozások.....	92
II.3.1.2.3.2.3. Külvilággal fenntartott kapcsolatok.....	96
II.3.2. A szituációkra épülő mérési technika.....	99
II.3.3. Az intézeti viselkedés, mint prizonizációs indikátor.....	114
III. A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT ELMÉLETI MODELL ÉS A VIZSGÁLT HIPOTÉZISEK.....	118
III.1. A vizsgált modell.....	118
III.2. A kutatás hipotézisei.....	129
IV. ADATOK ÉS MÓDSZEREK.....	136
IV.1. A kutatási design.....	136
IV.2. A kérdőívről és a kérdezés körülményeiről.....	143
IV.2.1. A kérdőívről.....	143
IV.2.2. A kérdezés körülményeiről.....	145
IV.2.3. Az adatok bizonyos körének utólagos revíziója és kiegészítése.....	150
IV.3. Operacionalizálás, a kutatásban használt változók kialakítása.....	151
IV.4. Az elemzéshez használt statisztikai módszerek.....	169

V. EMPIRIKUS ELEMZÉS A MAGYARORSZÁGI ADATOKON	171
V.1. Eredmények a rabperspektívák közötti összefüggésekkel kapcsolatban (H1.)	171
V.1.1. Az intézethez való általános viszonyra vonatkozó alhipotézis (H1.1).....	171
V.1.2. Kriminalizációs alhipotézis (H1.2)	173
V.1.3. Intézeti stratégiákkal kapcsolatos alhipotézis (H1.3).....	174
V.1.4. A társadalmi kontroll ágenseivel kapcsolatos alhipotézis (H1.4)	176
V.1.5. A kriminalizáció és az intézet elutasításának összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.5).....	176
V.1.6. Az intézeti stratégiák és az intézethez való viszony összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.6)	177
V.1.7. Az intézeti stratégiák és a kriminalizáció összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.7).....	179
V.2. Empirikus eredmények a rabperspektívák magyarázatával kapcsolatban (H2.)	180
V.2.1. Az intézethez való általános viszonyulást magyarázó hipotézis (H2.1)	184
V.2.2. A kriminális világnézetet magyarázó alhipotézis (H2.2)	186
V.2.3. Az intézeti stratégiákat magyarázó alhipotézis (H2.3)	187
V.2.4. A rabperspektívák magyarázatával kapcsolatos eredmények összefoglalása	190
V.3. A szabályszegések és a jutalmazások magyarázatával kapcsolatos hipotézis (H3.)	191
V.4. A rabperspektívák, mint az intézeti viselkedés determinánsai (H4.)	195
VI. ÖSSZEFOGLALÁS, AZ ÉRTEKEZÉS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI VONATKOZÁSAI.....	198
VI.1. A validitás szempontjai	198
VI.2. A prizonizációs elméletek és a korábbi kutatások értékelése	200
VI.3. A saját modell kialakítása	205
VI.4. Az empirikus elemzés eredményei	207
VI.5. A téma további kutatásával kapcsolatos javaslatok	210
VI.5.1. A mérőeszközök fejlesztési irányai	210
VI.5.2. Az általánosíthatóság szempontjai.....	212
IRODALOM	215
FÜGGELEK	229
A legfontosabb prizonizációs kutatások adatai	229
Az eddigi kutatásokban alkalmazott legfontosabb prizonizációs modellek	232

TÁBLAJEGYZÉK

II.1. TÁBLÁZAT: A BÖRTÖNSZEMÉLYZET ÉS A RABTÖRVÉNY ELVÁRÁSAI KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK TERÜLETEI WELLFORD SZERINT.....	28
II.2. TÁBLÁZAT: A MILLER ÁLTAL LEÍRT ALSÓ OSZTÁLYBELI FOKÁLIS TÉMÁK.....	36
III.1. TÁBLÁZAT: HIPOTÉZISEK A RABPERSPEKTÍVÁKKAL KAPCSOLATBAN (A FELTÉTELEZETT ÖSSZEFÜGGÉSEK IRÁNYA, ALHIPOTÉZISEK SZÁMA).....	132
IV.1. TÁBLÁZAT: A RENDŐRSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	153
IV.2. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI PROGRAMOK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	154
IV.3. TÁBLÁZAT: A TÖRVÉNYEKSEL ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	155
IV.4. TÁBLÁZAT: A NEVELŐKKEL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	157
IV.5. TÁBLÁZAT A FELÜGYELŐKKEL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	157
IV.6. TÁBLÁZAT: A KRIMINÁLIS IDENTITÁS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	158
IV.7. TÁBLÁZAT: AZ ASSZOCIÁCIÓS PREFERENCIA INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	159
IV.8. TÁBLÁZAT: A KONTEXTUÁLIS ELIDEGENEDETTSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	160
IV.9. TÁBLÁZAT: A SZEMÉLYZETI KOMMUNIKÁCIÓS TILALOM INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	161
IV.10. TÁBLÁZAT: A RABKOHÉZIÓS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	162
IV.11. TÁBLÁZAT: A RABIZOLÁCIÓS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	163
IV.12. TÁBLÁZAT: AZ ERŐSZAK-KEMÉNYSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	164
IV.13. TÁBLÁZAT: A SZABADULÁS UTÁNI MIKROKÖRNYEZETI VÁRAKOZÁSOK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	165
IV.14. TÁBLÁZAT: A SZABADULÁS UTÁNI STIGMATIZÁCIÓ PERCEPCIÓJA INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	165
IV.15. TÁBLÁZAT: A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT EGYÉB VÁLTOZÓKKAL KAPCSOLATOS LEÍRÓ STATISZTIKÁK.....	168
V.1. TÁBLÁZAT: A RABPERSPEKTÍVÁK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK (PEARSON-FÉLE KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK).....	172
V.2. TÁBLÁZAT: A RABPERSPEKTÍVÁKAT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK (STANDARDIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK).....	182
V.3. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET ÉS JUTALMAZÁSOKAT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK (STANDARDIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK).....	192
V.4. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET ÉS A JUTALMAZÁSOKAT MAGYARÁZÓ RABPERSPEKTÍVÁK (STANDARDIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK).....	196
F1. TÁBLÁZAT: A LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS KUTATÁSOK.....	229

ÁBRAJEGYZÉK

II.1. ÁBRA: WELLFORD RABTÖRVÉNYRE HATÓ TÉNYEZŐKET BEMUTATÓ MODELLJE.....	24
II.2. ÁBRA: A PRIZONIZÁCIÓS MODELLEK „IDEÁLTÍPUSA”	46
II.3. ÁBRA: CLEMMER FELFOGÁSA AZ IDŐTÉNYEZŐ PRIZONIZÁCIÓS SZEREPÉT ILLETŐEN.....	82
II.4. ÁBRA: CLEMMER FELFOGÁSA A PRIZONIZÁCIÓ CIKLIKUSSÁGÁT ILLETŐEN.....	83
II.5. ÁBRA: WHEELER KÉTFÉLE MEGKÖZELÍTÉSE AZ IDŐTÉNYEZŐ PRIZONIZÁCIÓS SZEREPÉT ILLETŐEN.....	84
III.1. ÁBRA: A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT ELMÉLETI MODELL	128
IV.1. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSI FOKOZAT SZERINT.....	137
IV.2. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA BIZTONSÁGI FOKOZAT SZERINT.....	137
IV.3. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA KORÉVEK SZERINT	138
IV.4. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINT.....	138
IV.5. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT.....	139
IV.6. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A BŰNCSELEKMÉNY ERŐSZAKOS JELLEGE SZERINT	140
IV.7. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A BŰNCSELEKMÉNY NEMI JELLEGE SZERINT.....	140
IV.8. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA ASZERINT, HOGY DOLGOZIK-E AZ INTÉZETBEN VAGY SEM	141
IV.9. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A JELEN ÍTÉLETBŐL EDDIG LETÖLTÖTT IDŐ HOSSZA SZERINT.....	141
IV.10. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A JELEN ÍTÉLETBŐL HÁTRALÉVŐ IDŐ HOSSZA SZERINT.....	142
F1. ÁBRA: WHEELER (1961B) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	232
F2. ÁBRA: GARABEDIAN (1963) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	232
F3. ÁBRA: WARD ÉS KASSEBAUM (1965) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	232
F4. ÁBRA: TITTLE ÉS TITTLE (1964) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	233
F5. ÁBRA: WELLFORD (1967) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	233
F6. ÁBRA: STRATTON (1967) KRIMINÁLIS REFERENCIACSOPORTTAL KAPCSOLATOS MODELLJE.....	233
F7. ÁBRA: SCHWARTZ (1971) MODELLJE A RABPERSPEKTÍVÁK MAGYARÁZATÁVAL KAPCSOLATBAN	234
F8. ÁBRA: JENSEN (1973) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ MAGYARÁZATÁVAL	234
F9. ÁBRA: THOMAS (1971) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN	235
F10. ÁBRA: THOMAS (1971) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN	235
F11. ÁBRA: THOMAS ÉS FOSTER (1972) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN	236
F12. ÁBRA: FAINE (1973) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE	236
F13. ÁBRA: THOMAS (1973B) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN	236
F14. ÁBRA: THOMAS ÉS FOSTER (1973) MODELLJE A TÁRSAS SZEREPEKET MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN.....	237

F15. ÁBRA: THOMAS (1975) MODELLJE AZ ELIDEGENEDETTSÉGET MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN.....	237
F16. ÁBRA: THOMAS ÉS POOLE (1975) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ ÉS AZ ELIDEGENEDETTSÉG VISZONYÁVAL ÉS A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN.....	238
F17. ÁBRA: THOMAS (1977A) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN.....	238
F18. ÁBRA: THOMAS ÉS CAGE (1977) BÖRTÖNBELI DROGHASZÁNLATOT MAGYARÁZÓ MODELLJE	239
F19. ÁBRA: ZINGRAFF (1973) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE.....	239
F20. ÁBRA: ZINGRAFF (1975) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN.....	240
F.21. ÁBRA: THOMAS ÉS ZINGRAFF (1976) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE	240
F22. ÁBRA: THOMAS, HYMAN ÉS WINFREE (1983) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN.....	240
F23. ÁBRA: ZINGRAFF (1980) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE.....	241
F24. ÁBRA: THOMAS, PETERSEN ÉS CAGE (1981) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN.....	241
F25. ÁBRA: THOMAS, PETERSEN ÉS ZINGRAFF (1978) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE	242
F26. ÁBRA: PATERLINE (1997) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE.....	242
F27. ÁBRA: AKERS, HAYNER ÉS GRUNINGER (1977A) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE	243
F28. ÁBRA: SLOSAR (1978) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ ALTERNATÍV MODELLJE.....	243
F29. ÁBRA: ALPERT (1978A) AZ ATTITÜDINÁLIS IMPORT ÉS A PRIZONIZÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSÉT BEMUTATÓ MODELLJE.....	244
F30. ÁBRA: ALPERT (1979) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE	244
F31. ÁBRA: RHODES (1979) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE	245
F32. ÁBRA: GAROFALO ÉS CLARK (1985) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE.....	245
F33. ÁBRA: REISIG ÉS LEE (2000) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE.....	246
F34. ÁBRA: GILLESPIE (2001, 2003) PRIZONIZÁCIÓT ÉS AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET MAGYARÁZÓ MODELLJE	246

Sitten

*Te kopó lettél, de nem tudom, miért én ülök a zárkában.
Felnyomtál, pedig velem voltál, tudom, most ráfáztam.
Itt a vesztőhelyen elvesztem a fejem,
Mert az ajtó előtt egy rohadt smasszer nem hagy nyugton engem.*

*Letöltöm ezt a pár napom, és várom a kibaszott holnapom,
De a haverok és a kurvák tudják, én ezt megoldom.
Amíg egy-két óra van, de az idő nem rohan,
Pedig látom és hallom, az ajtó nyitva van.*

*Csak játszom a fejemmel, de nem engedem a kezemmel,
Hogy bemocskolják a múltam, mert nem így, nem így tanultam.
Egy kupleráj volt, ahova születtem, de mást nem akartam,
Hogy az anyám hajtson értem, de én mégsem maradtam.*

*Hideg a kő, mint a jég, éget a tűz, ami bennem ég.
Kemény a föld, meleg a hely, tudom, hogy engem innen visznek el.*

*Egyedül a zárkában, ebben a kibaszott félhomályban,
Megtaláltak engem is egy mocsok kuplerájban.
Letöltöm ezt a pár napom, és várom a kibaszott holnapom,
De a haverok és a kurvák tudják, én ezt megoldom.*

*A falnál állok bekötött szemmel, az utolsó szavakat mondom,
Hogy crack-et, kokót, füvet és kurvát kellene még lenyomnom.
A hajnali álom, a hóhért várom, aki mindig ugyanazt mondja,
Hogy a fejemre húzza a zsákot. Üvöltsek, üvöltsek újra!*

Action (Somlyai - Mátyás – Zana), 1994

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁSOK

Doktori értekezésem elkészítéséhez nagyon sokan nyújtottak segítséget. A „segítők” nélkül állíthatom, hogy nem, vagy csak igen nagy nehézségek árán készülhetett volna el az értekezés, illetve az annak alapjául szolgáló kutatás.

Mindenekelőtt köszönettel tartozom egykori és jelenlegi mentoraimnak. Dr. Takács Évának azért, hogy elindított a szociológusi pályán, és megalapozta azt a kutatói szemléletet, mely a mai napig meghatározó számomra. Dr. Lőrincz Józsefnek és feleségének pedig azért, hogy támogatták börtönkutatói törekvéseimet és formális és informális kapcsolataikkal, iránymutatásaikkal segítették a munkámat. Köszönetet kell mondanom Dr. Huszár Lászlónak, aki témavezetőként és a téma egyetlen hazai kutatójaként látott el olyan információkkal, melyek elengedhetetlenek voltak a kutatás lebonyolításához. A büntetés-végrehajtási „vonalról” még Deák Ferenc nevét kell megemlítenem, aki két minőségében is segítségemre volt, egyfelől a BVOP könyvtárosaként bővítette szakirodalmi hivatkozásaim körét, másfelől a Börtönügyi Szemle szerkesztőjeként inspirált saját publikációs tételeim számának növelésére. Szintén hálával tartozom a Váci Börtön és Fegyház vezetésének, Vatai Gyula parancsnoknak és helyettesének, Kollár Rolandnak, akik engedélyezték a terepmunkát intézetükben, és mindent megtettek azért, hogy a külső kutató meglehetősen nagy igényei és a realitások közötti kompromisszumok – néha igen szűk – határvonalai adta lehetőségeket maximálisan biztosítsák. Nem lehetek eléggé hálás a fegyintézet személyzetének, a nevelőknek és a felügyelőknek, akik néha erejükön felül is biztosították a kérdéshez szükséges emberi és technikai feltételeket. Utóbbiak közül Wiezlné Fenyő Ildikó nevét kell kiemelnem, aki napi szinten menedzselte az adatfelvételt.

Köszönöm Stanton Wheeler, Geoffrey P. Alpert, Hugh F. Cline, Ronald L. Akers, Michael D. Reisig professzoroknak, valamint az Amerikai Fegyintézeti Társaság (*American Correctional Association*) elnökének, Gary D. Maynard-nak és Constance Matsumoto-nak, hogy válaszolva megkeresésemre, megküldték azokat a korábbi, nehezen elérhető munkákat, amelyek gazdagították a kutatás elméleti és módszertani hátterét.

A Budapesti Corvinus Egyetemről Dr. Elekes Zsuzsanna segített sokat, aki a hallgatókból verbuválódott kérdezői kör kialakításához nyújtott felbecsülhetetlen segítséget. Dr. Lengyel Györgynek pedig azért tartozom köszönettel, mert a doktori iskola által kiírt pályázatokkal biztosította azt az elengedhetetlen hátteret, melyet egy több száz fős kutatás megkíván.

Egykori egyetememről, az ELTE Társadalomtudományi Karáról Dr. Örkény Antalnak és Borsós Gabriellának vagyok hálás, hogy lehetőséget adtak arra, hogy a börtönszociológiai ismerimeket hallgatóknak is átadhassam.

Munkahelyemről, a KSH-ból, egykori és jelenlegi főnökeimnek (Dr. Harcsa Istvánnak, Szabó Istvánnak, Tokaji Károlynénak), akik néha rugalmasan értelmezve a munkahely adta korlátokat, biztosították a technikai feltételeket a kutatáshoz és a disszertáció elkészítéséhez. Köszönöm közvetlen kollegáimnak is, különösen Dr. Bocz Jánosnak, Murinkó Líviának, hogy meghallgatták a témával kapcsolatos kétségeimet, és biztatást nyújtottak, amikor nehézségekbe ütköztem. Fraller Gergelynek pedig azért a súlyozási kérdéseket illető iránymutatásokért, Dr. Polónyi Katalinnak, Mojzsisné Kemény Máriának, Dömölky Zsoltnak, Simonné Horváth Gabriellának, Hauksz Jánosnénak pedig a dolgozat szerkesztésében és nyomtatásában nyújtott segítségéért. Csoporttársaim közül Dr. Keller Tamásnak tartozom hálával a statisztikai-módszertani kérdésekben nyújtott segítségéért.

A kutatás adatfelvételi részében vállalt szerepükért köszönet illeti a kérdezőbiztosként részt vevő hallgatókat is (Ábrán Ágota, Babka Bernadett, Dulics Éva, Gimes Dóra, Fehér Kata, Fleischer Sára, Gál Anna, Hatás Emese, Ivanics Zsófia, Jámbor Zita, Jávorffy-Lázok Alexandra, Joósz Katalin, Kovács Bernadett, Kovács Veronika, Lakatos Judit, Oláh Zsófia, Pintér Ádám, Preisz Leila, Varga Zalán).

Hálás vagyok a kutatásban részt vevő elítélteknek is, hogy vállalták, hogy időt szánnak arra, hogy válaszoljanak a rövidnek nem nevezhető kérdőív kérdéseire.

Végül pedig családomnak, szüleimnek, Juditnak, Szilviának és Szilvánának kell megköszönnöm azt a türelmet és a nyugodt háttérrel, melyre minden körülmények között számíthattam.

I. BEVEZETÉS

A prizonizáció hazánkban kevésbé ismert fogalom, tartalmában egyfajta börtönszocializációként határozható meg. A prizonizáció, illetve a börtönszocializáció kifejezéseket magyar viszonylatban csak kevés írás tartalmazta, és általában is igaz, hogy az elítéltek informális világa az „alulkutatott” témák közé tartozott az elmúlt évtizedekben és ezt megelőzően is. Az elérhető magyar nyelvű szakirodalom elsősorban a teoretikus háttér ismertetésével, illetve bizonyos szempontú áttekintésével foglalkozott (Surin 1989, Boros-Csetneky 2002, Papp 2004, 2008). Voltak azonban olyan publikációk is, amelyek empirikus vizsgálatok eredményeire építve mutatták be, ha nem is kifejezetten a prizonizáció, hanem a rabtársadalom alapkérdéseit (Vári 1978, 1979, Végh 1986, Kövér 1993, Boros 1995a, 1995b, Huszár 1995, 1997a, 1997b, Póczik 2000, Tóth-Zentai-Krizsán 2005). A hazai fegyintézeti viszonyok megismeréséhez az előbb említett szociológiai és pszichológiai irányvonal mellett nyelvészeti kutatások is hozzájárultak, amelyek a börtönargó/börtönszleng oldaláról közelítették meg az elítéltek sajátos informális világát (Szabó K. 1994, Szabó E. 1998, 2001, 2005).

Disszertációm elkészítésekor tehát nem, illetve csak részben számíthattam a hazai kutatási tapasztalatokra. Leszámítva az egyetlen magyar prizonizációs kérdésekkel is foglalkozó munkát (Huszár 1997b), mely módszertani szempontból jelentősen eltért a korábbi külföldi vizsgálatoktól, kutatásom lényegében előzménynélkülinek tekinthető. Nemzetközi viszonylatban ugyanakkor éppen ennek az ellenkezője igaz, hiszen a kriminológiában a prizonizációs jelenség vizsgálata az egyik legnépszerűbb kutatási témának számított évtizedeken keresztül. Bár az ezzel kapcsolatos kutatási irányvonal csúcsidőszaka a múlt század hatvanas és hetvenes éveire tehető, ma is akadnak olyan munkák, melyek ezzel a témával foglalkoznak (Grekul 1999, Paterline-Petersen 1999, Reisig-Lee 2000, Gillespie 2003, Walters 2003, Dhami-Ayton-Loewenstein 2007).

Nem eldöntött kérdés, hogy a prizonizáció milyen tényezőkre vezethető vissza, az azonban szinte biztosan állítható, hogy az elítéltek körében létezik egy sajátos érték- és normarendszer, mely sok szempontból markánsan eltér a „többségi társadalom” által elfogadott szabályrendszertől. A fegyintézeti társadalom kutatása, illetve az ehhez való igazodás kutatása két szempontból is kiemelt jelentőségű. Egyfelől „saját jogon”, a „társadalom a társadalomban” vizsgálata önmagában is érdekes és sokak érdeklődését felkeltő témakör. Az elítéltek társadalom ugyanis bizonyos értelemben mikro szinten modellezhet társadalmi folyamatokat, általa olyan fontos szociológiai és szociálpszichológiai jelenségek „miértjei” és „mikéntjei” tárthatók fel,

mint például a csoportformálódás, személyközi viszonyok, auto- és heterosztereotípiák működése, stb.

A másik szempont, ami indokolhatja a fegyintézeti társadalmak vizsgálatát az, hogy az ilyen típusú kutatások eredményeit mások is felhasználhatják. A „mások” köre igen széles lehet, egészen a fegyintézeti szakemberektől, az egyetemi-főiskolai hallgatókon át, a büntetőpolitikai szakemberekig terjedhet. Az előbb említettek közül gyakorlati szempontból talán a legfontosabb a büntetés-végrehajtással foglalkozók csoportja, ugyanis ők azok, akik első kézből ismerik a börtönvilágot. Számukra – akik természetesen sokkal több információval rendelkeznek a hazai fegyintézeti viszonyokról – abból a szempontból tartogathat újdonságot egy ilyen kutatás, hogy a „már ismert” egy új megvilágításból közelíti meg, ezáltal olyan összefüggésekre mutathat rá, amelyek nem, vagy nem úgy képeződnek le bennük a hétköznapi gyakorlat során, mint egy kívülről érkezett kutatóban. Éppen a büntetés-végrehajtási szakemberek számára fontos megjegyezni azt, hogy a disszertációban használt fogalmak eltérhetnek a szakterminológiában használtaktól. Így például a hivatalos „elítelt” megnevezés mellett a „rab” kifejezést használtam, és ugyanígy jártam el a zárka és cella szavak esetében. Talán a legfontosabb, hogy a „börtön” a büntetés-végrehajtási szaknyelv szerint egy büntetés-végrehajtási fokozatot jelent, a „köznyelvben” viszont általában használják, minden büntetés-végrehajtási intézetre.

Joggal vetődhet fel a kérdés, hogy vajon a tengerentúlon, a múlt század negyvenes éveitől lefektetett elméleti és empirikus irányvonal, az alapfogalmak és a kutatási módszerek adekvátak lehetnek-e a második évezred elején a hazai fegyintézeti viszonyok vizsgálatakor. Ezzel kapcsolatban a hazai börtönszociológia jeles képviselőjének, Huszár Lászlónak azon gondolata idézhető fel, mely szerint a magyar börtönök fizikai adottságai, működése, és menedzsmentje sok vonatkozásban rokon a háború utáni intézetekével, vagyis azokat az autoritás-konformitást, az építészetileg a mai viszonyokhoz képest „aluldifferentiáltság”, a rehabilitációs-reszocializációs programok kisebb súlya jellemzi (Huszár 1997b: 7). Minden bizonnyal voltak és vannak azonban különbségek is a múltbéli amerikai és a jelenlegi fegyintézetek között. Irwin (1980) az amerikai fegyintézetekkel kapcsolatban olyan fejlődési ívet írt le, amely a korai típustól (a „nagy ház” időszakról), melyet a külvilágtól való szigorú izoláció, a rend és kontroll fenntartásának kiemelt célja jellemzett, vezet el egy nyitottabb, a rehabilitációs-reszocializációs programokra hangsúlyt helyező intézeti modellen át a „jelenlegi” állapotig, melyet az etnikai alapú börtöngengék, a violens légkör, kiterjedt illegális kereskedelem és egyéb tiltott tevékenységek dominálnak. Ezek a tendenciák – bár kétségkívül megjelentek – kevésbé markánsak a hazai fegyintézetekben. Egy másik kutató, Wheeler a hatvanas években négy skandináv ország végzett börtönvizsgálata alapján arra a következtetésre jutott, hogy az észak-európai és az ame-

rikai intézetek társadalma sok szempontból különbözik egymástól (Wheeler 1969). Egyebek mellett megállapította, hogy az elítéltek normarendszere és a közöttük lévő kohezív kötelékek sokkal gyengébbek a skandináv országokban, nincs szervezett opposíció a börtönszeméllyzettel kapcsolatban, kevésbé kikiristályosodottak a rabszerepek és a börtönbeli tiltott tevékenységek sem annyira kiterjedtek.¹ Ezen különbségeket arra vezette vissza, hogy az amerikai gyakorlat-hoz képest rövidebbek a kiszabott szabadságvesztések, a büntetőpolitika előnyben részesíti az alternatív büntetési formákat, eltérőek a fegyintézetek strukturális jellemzői, illetve általában is azon társadalom általános vonásai is mások, amelyekbe az az intézet beágyazódik, valamint hiányoznak az erőszakos szubkultúrák az intézet falain kívül is. Összekapcsolva Irwin és Wheeler gondolatait, úgy vélem, hogy a korabeli skandináv és az amerikai intézetek a fegyintézeti fejlődés más „történeti régiójában” helyezkedhettek el, a jelenlegi magyar helyzetre vonatkozóan pedig empirikus kutatások hiányában csak az a feltevés fogalmazható meg, hogy az e két teoretikus végpont közé helyezhető.

Meggyőződésem, hogy a közel hét évtized alatt, a prizonizációs jelenség vizsgálatával kapcsolatban felhalmozott tudás, annak elméleti keretei, fogalmi háttere alkalmas lehet arra, hogy segítségével feltárjuk a hazai rabtársadalom főbb jellegzetességeit. Ugyanakkor a fontos elméleti modelleket és mérési eszközöket nem fogadhatjuk el kritikátlanul. Ezért a dolgozat elején szükséges néhány személyes megjegyzést tennem. Ezelőtt néhány évvel, amikor először találkoztam a prizonizáció fogalommal egy másik témakör szakirodalmának feltárásakor, azt gondoltam, hogy egy olyan nagy múltra visszatekintő téma, amely köré könyvtárnyi szakirodalmi bázis épült, kialakult és megdönthetetlen elméleti háttérrel, és jól bejáratott és kipróbált mérőeszközökkel rendelkezik. Hosszú idő telt el, amíg rájöttem, hogy a teoretikus bázis – bár relatíve egységes – mégis több ponton vitatható. Ezen kívül fontos felismerés volt, hogy az eddigi kutatásokban széles körben alkalmazott mérési eszközök sem annyira megkérdőjelezhetetlenek, mint amennyire azt az elterjedtségük indokolná. Így a kutatás tervezésekor az volt a célom, hogy egy már meglévő és tudományosan sokszorosán tesztelt kérdéssorral vizsgáljam a prizonizációt a hazai fegyintézeti viszonyok között, illeszkedve ezzel – az amerikai kutatások mellett – a más országokban végzett nemzeti kutatások sorába. Ez bizonyos értelemben rutin-feladattá tette volna a kutatást. Azonban mégsem ez az utat választottam. A szakirodalom elméleti és módszertani vonatkozásainak áttekintésekor olyan problémákra bukkantam, amelyek figyelembe vétele túlmutat egy „egyszerű magyar prizonizációs kutatás” keretein. Egyik probléma hozta a másikat, egy elméleti vagy módszertani kérdés újabbakat generált. Doktori értekezésemben két témára fókuszáltam, egyrészt a szakirodalomban fellelhető elméleti és módszertani

¹ Hasonló eredményeket hoztak más, skandináv országokban végzett kutatások is (Mathiesen 1965, 1968, Bondeson 1968, 1989).

hiányosságokra szerettem volna felhívni a figyelmet, másrészt erre alapozva egy alternatív prizonizációs modellt kívántam empirikusan tesztelni egy hazai elítélti populáción.

Ennek megfelelően a dolgozat a következő fejezetekre tagolódik. A bevezetést követő *II. fejezet* részletesen mutatja be a Clemmer-féle eredeti prizonizációs elméletet (*II.1.*), valamint azokat a magyarázó „segédelméleteket”, melyek az eddigi kutatások teoretikus bázisát képezték (*II.2.*), továbbá a prizonizációs jelenséggel és a vele összefüggésbe hozott tényezőkkel kapcsolatos operacionalizálási gyakorlatot, mérési technikákat (*II.3.*). A *III. fejezet* a jelen kutatásban alkalmazott és tesztelni kívánt elméleti modellt, valamint a kapcsolódó hipotéziseket ismerteti. Dolgozatom *IV. fejezetében* a vizsgált börtönpopuláció főbb ismérveivel, a kérdezés körülményeivel, a kutatási mérőeszközökkel, valamint az elemzéshez használt statisztikai módszerekkel foglalkozom. Az *V. fejezet* tartalmazza az elvégzett kutatás empirikus eredményeit, ezek elemzését. Munkám fő elméleti és empirikus vonatkozásait a *VI. fejezetben* összegzem, ezen túl saját elméleti konstrukcióm hiányosságait és érdemeit emelem ki, és javaslatokat teszek a témával kapcsolatos jövőbeli kutatásokra vonatkozóan. A dolgozatot, a felhasznált irodalom tételeit követően, egy *Függelék* is kiegészíti, melyben az eddigi prizonizációs kutatásokra vonatkozó alapvető információk mellett, a legfontosabb tesztelt modellek is megtalálhatók.

II. ELMÉLETI MEGFONTOLÁSOK, KUTATÁSI ELŐZMÉNYEK

II.1. DONALD CLEMMER PRIZONIZÁCIÓS ELMÉLETE

Dolgozatom elején fontosnak tartom bemutatni a prizonizáció fogalmát, kiemelten kezelve a Clemmer által eredetileg közölt definíciót és az általa körvonalazott jelenség tartalmára vonatkozó megjegyzéseit. Ez több szempontból is indokolt. Mint azt a bevezetőben is megjegyeztem, hazai szinten elvétve akadnak olyan munkák, melyek egyáltalán említik a prizonizáció kifejezést, másfelől ezek – hasonlóan a külföldi szakirodalomban alkalmazott gyakorlathoz – vagy csak Clemmer szűk definícióját említik, illetve annak lényegét foglalják össze, vagy pedig az eredeti definíció bizonyos interpretációit használják a fogalom meghatározásaként. Utóbbit azért szerencsés elkerülni, mert a prizonizációval foglalkozó elméleti és módszertani munkák – megítélésem szerint – nem minden esetben kezelik megfelelően a fogalmat, ami esetenként tévútra vezethet. A prizonizációs jelenségre vonatkozóan ugyanis Clemmernek számos olyan kijelentést tulajdonítottak, amelyek nem úgy, vagy nem pontosan úgy jelentek meg a könyvében, illetve az azt megelőző és azt követő írásaiban, ugyanakkor tudományos viták tárgyát képezték évtizedeken át. Ezekből az értelmezésekből születtek meg a különböző, sok esetben egymással versengő, „prizonizációs iskolák” alap gondolatai, amelyek talán ki sem alakultak volna, ha a polemizálók jobban ragaszkodnak a Clemmer által lefektetett prizonizációs tézisekhez.

A prizonizáció fogalmát és a hozzá kapcsolódó elméleti kereteket Donald Clemmer amerikai börtönszociológus fektette le a ma már klasszikusnak számító *The Prison Community* című munkájában.² Clemmer prizonizációs jelenségre vonatkozó gondolatai a következőképpen foglalhatók össze.

Clemmer eredeti definíciója szerint a prizonizáció „...a fegyház társadalmi gyakorlatainak, erkölcsének, szokásainak és általános kultúrájának az átvétele.” (Clemmer 1940/1965: 299).³ Clemmer tehát egy többelemű meghatározást alkotott, melynek részei a „társadalmi gyakorlatok” (*folkways*), az erkölcs (*mores*), a szokások (*customs*) és az „általános kultúra”.

² Ennek első kiadása 1940-ben jelent meg, és később több kiadást is megért, ám az ezek – az előszavakat leszámítva – változatlan utánnnyomások voltak. Jelen munkámban az 1965-ös kiadást használtam fel.

³ Az eredeti szövegben: „...the taking on in greater or less degree of the folkways, mores, customs, and the general culture of the penitentiary.”

A prizonizációs definíció ezen összetevőit a következőképpen határozta meg.⁴ A társadalmi gyakorlatokról azt írta, hogy azok „...a viselkedés helyes módját mutatják meg...azt, hogy hogyan kell valamit helyesen, jól csinálni”. „Ha a társadalmi gyakorlatok többé-kevésbé állandósulnak, akkor szokásokká válnak.” (Clemmer 1940/1965: 165). Példaként hozta fel utóbbira a börtönön belüli sajátos étkezési szokásokat, a ruhaviseletet vagy akár a testedzés speciális módjait. A prizonizációs fogalom egy másik eleme, az „erkölcsi szabályok” alatt a következőket értette: „...elterjedt gyakorlatok és tradíciók, amelyek magukban foglalnak egy ítéletet, amely hozzájárul a társadalmi létezéshez, és amely az egyén részéről konformitást kíván, annak ellenére, hogy semmilyen autoritás nem koordinálja ezt.” (Clemmer 1940/1965: 152). Ugyanitt jegyezte meg, hogy az erkölcsi szabályok és a társadalmi gyakorlatok közös jellemzője, hogy kötelező erővel bírnak az egyén felé, az erkölcsi szabályokkal kapcsolatban pedig azt, hogy azok a csoporttagok viselkedésének jóságra vagy rosszásra vonatkozóan egy ítéletet jelenítenek meg, amely esetenként a csoporton kívüliekre is hatással lehet. Clemmer szerint a rabok esetében nem beszélhetünk erkölcsi szabályokról, ezt egyfajta „törvény” helyettesíti, mely íratlan szabályok halmaza.⁵

A prizonizáció fentebb idézett definíciójának utolsó komponensét, a börtön „általános kultúráját” igen részletesen körülírta Clemmer (1940/1965: 294-295). A börtönkultúra fontos jellemzőjeként említette a totalitást: „...nem számít mit gondol az, aki belép, hatása alá kerül a környezeti nyomásnak...”. „A legteljesebb értelemben a börtönkultúra a fegyház társadalmi szerveződése, mind formális, mind informális, továbbá...az emberek...és a felügyelők közötti interakciók is ide tartoznak”. „Ez a kultúra magában foglal bevett cselekvéseket, viselkedési rendszereket, tradíciókat, történelmet, szokásokat, társas gyakorlatokat, törvényeket, a rabokra vonatkozó jogokat és szabályokat, ideáikat, véleményeiket, attitűdjeiket az otthonnal, családdal, oktatással, munkával, pihenéssel, kormányzattal, börtönökkel, rendőrséggel, bírakkal, más rabokkal, intézetigazgatóval, miniszterekkel, orvosokkal, örekekkel, labdajátékosokkal, klubokkal, fegyverekkel, börtöncellákkal...kapcsolatban.” (Clemmer, uo.).

Annak ellenére, hogy a prizonizációs definíció nem tartalmazza, mégis logikailag kapcsolódik hozzá egy másik, Clemmer által használt fogalom, a dogmák (*dogmas*) értelmezése. Ezt a következőképpen határozta meg: „...az elitélek nagy hányada által vallott mentális készletek vagy attitűdök. A dogmák véleménnyé formált tanok. Ezek hitek, amelyek nem objektívek, inkább emocionális természetűek. Nem adatokon alapulnak, hanem azért léteznek, mert sokan

⁴ Főként Sumner és Hiller munkáit használta fel ezen fogalmak meghatározásainál. William Graham Sumner (1906): *Folkways*. The Atheneum Press, Ginn and Co. Boston. Ernest T. Hiller (1933): *Principles of Sociology*. Harper and Brothers. New York.

⁵ Clemmer a rabtörvényt részletesen is tárgyalta. Ezeket a gondolatait a rabtörvénnyel kapcsolatos részben mutatom be (lásd II.2.1.).

vallják őket.” (Clemmer 1940/1965: 171). A dogmák további jellemzőjeként említette, hogy azok általánosításokra és leegyszerűsítésekre, és nem az egyén hétköznapi tapasztalataira épülnek. Clemmer az elítéltek körében elterjedt dogmák mibenlétét példákon keresztül mutatta be. Egyik példájával a feltételes szabadlábra helyezési bizottsággal kapcsolatos dogmatikus vélemény kialakulását írta le. Megfigyelései szerint a bizottsággal kapcsolatos negatív véleményeket (például „romlottak”, „politikusok”, „idióták”) már a büntetés első időszakában másoktól „hallja” az újonnan érkezett, aki ezen hallomások alapján – más információja nem lévén – fokozatosan egyre elutasítóbbá válik a bizottsággal szemben. Clemmer szerint a bizottság kritizálása eléggé elterjedt az elítéltek körében és azok, akik a belépéskor nem rendelkeztek ilyen attitűddel, később maguk is vallják és terjesztik ezt a dogmát. Egy másik elterjedt dogma Clemmer szerint az, hogy „...az összes kormánytisztviselő csaló és korrupt. Egy bizonyos tolerancia létezhet a rendőrség, az ügyészek és a bírók romlottsága felé, de nem a börtönőrök irányában...” *”A dogmákra meglehetősen jellemző a gyűlölet és a bizalmatlanság az összes börtönőrrel szemben.”* (Clemmer, uo.). Clemmer szerint az ilyen és ehhez hasonló börtönbeli nézetek olyan erősen hatnak az egyénekre, hogy még az elítéltek saját személyes (esetlegesen pozitív) tapasztalatait is felülírhatják és átforgathatják. A dogmákkal kapcsolatban utolsó példaként hozta fel a „pénz mindenhatóságába” vetett hitet. Mint írja: *„A pénz univerzális keverék, a rabok gondolkodásában a pénzért luxus, komfort, státusz vehető. A még tapasztalatlan elítéltek, akik sohasem álmodtak vagyonról vagy luxusról, és akik nyugodtan viselték szerény anyagi helyzetüket, fokozatosan elfogadják a pénzt, mint a legfontosabb dolgot az életben.”* (Clemmer 1940/1965: 172). A dogma három általa említett elemével (a szabadlábra helyező bizottsággal és a börtön személyzetével való szembehelyezkedés, a pénz mindenhatóságába vetett hit) kapcsolatban emelte ki Clemmer, hogy *„...ezen attitűdinális konfiguráció egy lépést jelent a prizonizációs folyamatban.”* (Clemmer, uo.).

A prizonizációs jelenség részletes leírásának könyvében külön fejezetet is szentelt Clemmer. Ebben a prizonizáció fogalmát fontosnak tartotta elhatárolni az asszimiláció fogalmától. Utóbbit a könyv első megjelenésekor még tömeges jelenségre szűkítette le, és az amerikai bevándorlók beilleszkedésére vonatkozó, lassabb és fokozatosabb folyamatként értelmezte. A prizonizációs jelenséget egy ehhez képest gyorsabb és zárt intézeti viszonyok között végbe menő folyamatként határozta meg. Ezzel kapcsolatban jegyezte meg, hogy *„...Minden ember, aki belép a fegyházba, bizonyos értelemben keresztülmegy a prizonizáción. Ehhez az első nyilvánvaló integratív lépés a státusszal kapcsolatos. Egyszerre egy alávetett csoport névtelen figurájává válik. Nevét számmal helyettesítik. Az alávetett csoport tagjainak ruháját kell viselnie. Kikérdezik és kioktatják...Megtanulja a különböző rangokat, címeket...Ezek a változások*

nem jönnek létre minden embernél, bár mindenkit, aki bekerült, érnek bizonyos hatások...” (Clemmer 1940/1965: 294-295). Ezeket a különböző hatásokat a prizonizáció univerzális faktorainak nevezte. Clemmer a prizonizációt ideáltípusként mutatta be a Weber által használt módszerrel, vagyis két elméleti szélsőség (a legalacsonyabb és a legmagasabb prizonizációs szint) segítségével próbálta meghatározni a prizonizációt befolyásoló tényezőket (Clemmer 1940/1965: 301-302).

Legalacsonyabb szintű prizonizációt elősegítő tényezők:

1. *Rövid ítélet, tehát rövidtávú kitettség a prizonizáció univerzális faktorainak.*
2. *Meglehetősen stabil személyiség, amely a bebörtönzést megelőzően a pozitív és szocializált kapcsolatok révén alakul ki.*
3. *Az intézeten kívüli személyekkel a pozitív kapcsolatok fenntartása.*
4. *A börtön primér és félprimér csoportjaihoz való csatlakozás elutasítása vagy az arra való képtelenség, miközben egyensúlyra törekszik a másokkal való kapcsolataiban.*
5. *A börtönnépesség törvényei és dogmái vak elfogadásának elvetése és hajlandóság arra, hogy bizonyos helyzetekben segítsen a börtönőröknek, vagyis a szabad társadalommal való azonosulás.*
6. *Olyan cella- vagy munkatársakkal való összekerülés, akik nem rendelkeznek vezetői kvalitásokkal, illetve nem tökéletesen integráltak a börtönkultúrába.*
7. *Az abnormális szexuális viselkedéstől, a szerencsejátékokban részvételtől való tartózkodás, ellenben a komoly munka és szabadidős tevékenységek előnyben részesítése.*

Legmagasabb szintű prizonizációt elősegítő tényezők:

1. *Többéves ítélet, tehát hosszú távú kitettség a prizonizáció univerzális faktorainak.*
2. *Valamilyen instabil személyiség, amelyet a bebörtönzés előtti, nem megfelelően szocializált kapcsolatok alakítottak olyanná, továbbá kemény büntetésekre és bizonyos típusú lojalításra való hajlam.*
3. *Az intézeten kívüli személyekkel a pozitív kapcsolatok elégtelensége.*
4. *Hajlam és képesség arra, hogy börtönön belüli primér csoportokba integrálódjon.*
5. *Vak, vagy majdnem vak elfogadása a primér csoportok és az általános fegyházi populáció dogmáinak és erkölcsének.*
6. *Olyan személyekkel való összekerülés, akik hozzá hasonló orientációkkal rendelkeznek.*
7. *Hajlam a szerencsejátékokban és abnormális szexuális gyakorlatokban való részvételre.*

Clemmer ezeket az univerzális faktorokat, különböző jelentőséget tulajdonítva az egyes tényezőknek, relatíve részletesen bemutatta. A prizonizáció legfontosabb faktoraként említette azt, ha az egyén már több évet letöltött a börtönbüntetéséből; ezzel szemben, aki rövidebb időt („egy évet vagy kevesebbet”) ült börtönben, annál kevésbé valószínű, hogy erősen integrálódna a rabkultúrába – állapította meg Clemmer. A letöltött büntetés, mint prizonizációs faktor Clemmer szerint bizonyos értelemben ki is emelkedik a többi tényező közül. Ezzel kapcsolatban úgy vélte, hogy ha egyéb tényezők nem is, a többéves ítélet bizonyosan hatást gyakorol minden bekerülő személyre. Második determinánsként említette az elítéltnak a kint lévő személyekhez fűződő kapcsolatainak a típusát és kiterjedtségét. A harmadik prizonizációs determináns a börtönbeli szorosabb és lazább csoportokba való integráció mértéke, a negyedik a véletlen bekerülés valamilyen munkacsoportba, körletbe, a cellatársak mellé kerülés esélye. Ötödik tényezőként sorolta fel azt, hogy az illető mennyire fogadja el a börtönkultúra törvényeit és dogmáit. A fentieken kívül más tényezőket is említett, de az ezekkel kapcsolatos magyarázó mechanizmusokat nem mutatta be részletesen. Ezek között említette például az életkort, a kriminalitást, a nemzetiségi és faji hovatartozást, a vallási szokásokat. Fontosnak tartotta kiemelni ugyanakkor, hogy minden tényező többé-kevésbé összefügg minden más prizonizációs determinánssal (Clemmer 1940/1965: 301).

Clemmer a prizonizációra vonatkozóan egyéb megállapításokat is tett. Annak szintjével kapcsolatban úgy vélte, hogy „...feltehetően többen közelítik meg a teljes, mint a legkevésbé prizonizált szintet, ugyanakkor az is valószínű, hogy a többség bizonyos szempontok alapján prizonizálttá válik, más értelemben viszont nem.” (Clemmer 1940/1965: 302). A prizonizáció sebességét és szabályosságát illetően pedig így fogalmazott: „Az, hogy a prizonizáció milyen gyorsan megy végbe, függ az érintett egyén személyiségétől, bűncselekményétől, korától, otthoni lakókörnyezetétől, intelligenciájától, börtönbeli helyzetétől és más kevésbé nyilvánvaló hatásoktól. A folyamat nem szükségképpen sorkövető...hajlamos a szabálytalanságra. Némely esetekben ciklikus is lehet. A prizonizáció nagysága és sebessége csak az egyén viselkedése és attitűdjei alapján ítéltethető meg, és ezek egyénenként, és egy személy esetében időről időre is változhatnak.” (Clemmer, uo.).

Clemmer prizonizációs elmélete talán azért is kapott nagy hangsúlyt, mert később sokan azt feltételezték, hogy e folyamat kriminogén természetű. Clemmer azonban csak érintőlegesen foglalkozott a prizonizáció és a krimilizáció viszonyával. Könyvében e két jelenség kapcsolatáról így írt: „Nem tudjuk azt, hogy létezik-e erős együtt járás a magas szintű prizonizáció és a kriminalitás között. Igencsak elképzelhető, hogy az a rab, aki nem integrálódik a börtönkultúrába, ugyanúgy vagy még kriminálisabb lehet, mint az az elítélt, aki tökéletesen prizonizálódott.

A meghatározó valószínűleg ennek ellentettje lehet saját kutatásaink alapján.” (Clemmer 1940/1965: 302). Egy másik munkájában pedig úgy vélte, hogy „...Tudományos értelemben a börtön pontos és precíz oksági szerepe a kriminalitásban nem határozható meg pontosan. A börtönbe kerülők többsége már rendelkezik bizonyos szintű kriminalitással. Ha szabadulnak és újabb bűncselekményt követnek el, a kriminalitás további bűncselekményekben betöltött „szerepe” nehezen meghatározható. Elképzelhető, hogy a magával hozott kriminalitást intenzifikálja a prizonizáció, és ez potenciálisan a személyiség része marad a szabadulást követően is. A megfigyelések alapján ugyanakkor az a valószínű, hogy a bebörtönzés...gyakran növeli az egyén már meglévő kriminalitását.” (Clemmer 1950: 319).

Clemmer a prizonizációs elméletet – mint a fentiekből látható – meglehetősen általánosan fogalmazta meg. Érvelési technikájában gyakorta élt azzal az eszközzel, hogy megállapított valamilyen összefüggést, majd ennek az ellenkezőjét is felvetette elvi lehetőségként. Az általánosítás és a szabályszerűségek homályos leírása önmagukban magyarázatul szolgálhatnak arra, hogy miért értelmezték a témával foglalkozók később olyan sokféleképpen Clemmer eredeti megállapításait. A prizonizációs jelenséggel kapcsolatosan egy általános meghatározást adott, melyben a fegyház közegben kialakuló nézet- és szokásrendszer átvétele szerepelt lényegi elemként. Szűk értelemben vett prizonizációs definíciója tehát kizárólag a fegyházi körülményekhez kapcsolódó elemeket tartalmaz. Bár törekedett arra, hogy körülírja azt, hogy mi is pontosan a tartalma annak, amit az elítéltek a fegyházban „átvesznek”, az általa leírtak a túláltalánosítás és a nagyon konkrét leírásának szélsőségei között váltakoznak. A prizonizációt magyarázó tényezők vizsgálata kapcsán a „minden mindennel” összefügg érvelést alkalmazta, azonban ezek mikéntjére, mélyebb összefüggésekre már nem tért ki, nem elemezte ezeket részletesen. A prizonizációt befolyásoló tényezők leírásakor az intézetben „belüli” elemek mellett, már azon „kívülieket” is felsorolt, azonban nem hozta közös nevezőre, nem csoportosította ezeket. Ok-okozati viszonyt feltételezett a prizonizáció univerzális faktorai és a prizonizáció között, azonban mivel a prizonizációt, mint elméleti függő változót nem definiálta pontosan, így – megítélésem szerint – nem sikerült az ezekre ható tényezőket sem kellőképpen meghatározni. Ha sorra vesszük a prizonizáció „univerzális faktorait”, akkor ezek között átfedéseket, összefüggéseket találhatunk. Az ítélet hosszú vagy rövid volta például kapcsolatba hozható azzal, hogy az illető milyen bűncselekményt követett el, és ennek legalábbis részben lehet „oka”, hogy milyen „stabil” személyiséggel rendelkezik. A „stabil személyiség” és az emellett említett „bebörtönzést megelőzően kialakult pozitív és szocializált kapcsolatok” is összefügghetnek egymással. Az utóbb említett „korábbi kapcsolatok” és a szabadságvesztés letöltése ideje alatt fenntartott kapcsolatok intenzitása is feltehetően szoros együttjárást mutathatnak egymással.

Az univerzális tényezőkkel kapcsolatos aggályait fogalmazta meg Wheeler is, aki azt állította, hogy például „törvények és dogmák elfogadása vagy elvetése” nem oka, hanem inkább egyfajta indikátora a prizonizációnak (Wheeler 1961b). Tovább gondolva Wheeler ezen felfvetését, ugyanígy prizonizációs indikátorokként foghatók fel a börtönbeli csoportokba való integrálódás (amely viszont összefügghet azzal, hogy milyen cella- és munkatársakkal kerül össze az elítélt) vagy akár a tiltott tevékenységekben való részével mértéke. Ezzel a néhány példával illusztrálható az, hogy a prizonizációs fogalom már eredeti formájában, pusztán elméleti szempontból is mennyire problematikus. Clemmer „védelmére” szól azonban, hogy saját bevallása szerint nem meghatározott hipotéziseket tesztelt, hanem inkább a börtön általános kultúrájának a leírását tekintette céljának (Clemmer 1940/1965: 322). Emellett a prizonizáció mérésével, mérhetőségével kapcsolatos kétségeit is megfogalmazta könyvében: „...*Számtalan változó és metodológiai nehézség merül fel akkor, ha azt tanulmányozzuk, hogy az egyén a prizonizáció melyik szintjén helyezkedik el, ezzel lehetetlenné téve kvantitatív módszerek alkalmazását...Hasznos volna,...ha a börtönkutatók azt mondhatnák, hogy egy elítélt x^3+9y szinten prizonizálódott, és ez a szint erősen összefügg a kriminalitás egy meghatározott típusával. Az az idő, amikor egy ilyen jelenség mérhetővé válik, kétségkívül elérkezik egyszer, de még nem jött el.*” (Clemmer 1940/1965: 303-304). Clemmer ezen gondolatát a kutatók közel két évtizeden keresztül „megfogadták”, ezt követően azonban megindult a prizonizációs jelenség elméleti háttérével és mérésével kapcsolatos tudományos munka. Disszertációm elméleti áttekintő fejezetében az elmélet és a mérési eszközök fejlődési irányait mutatom be.

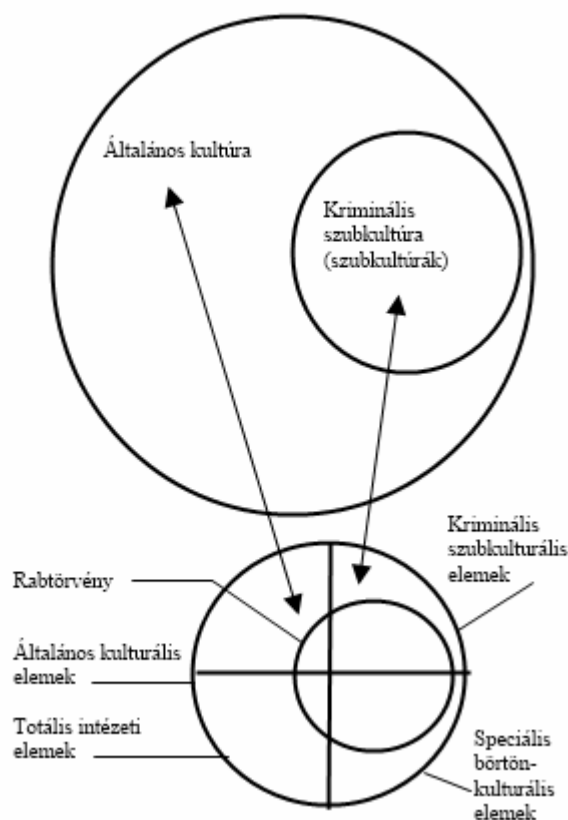
II.2. A PRIZONIZÁCIÓS JELENSÉG VIZSGÁLATÁNAK ELMÉLETI VONATKOZÁSAI

Minden kutatásnál az egyik elsődleges feladat, hogy tisztában legyünk azzal, hogy a témát kutatók milyen elméletekben gondolkodtak a vizsgált jelenséggel kapcsolatban. Egy ilyen nagy múltra visszatekintő kutatási téma esetében a szakirodalom áttekintése nem egyszerű feladat. Az összefoglaláskor többféle szempont jöhet szóba, így a kronologikus sorrend, a szerzők, a témák és ezen belül altémák, stb. szerinti bemutatás. Ebben az írásban az tűnt a leginkább elfogadhatónak, hogy először az általános elméleti kereteket mutatom be, majd ezt követően az adott jelenséget magyarázó változókkal foglalkozom. Az általános elméleti keretek Wellford ábrájával szemléltethetők (II.1. ábra).⁶ Az ábra azt mutatja be, hogy a prizonizációt – pontosabban az annak méréséül használt rabtörvényt – milyen tényezők alakítják. Ennek alapján megkü-

⁶ Wellford ezt az ábrát nem elemezte részletesen.

lönböztethetők külső tényezők („általános kulturális elemek” és „kriminális szubkulturális elemek”), valamint az intézeti viszonyokra visszavezethető tényezők („totális intézeti elemek”, „speciális börtönkulturális elemek”). E két csoportba sorolt négy tényező együttesen formálja tehát a rabtörvényt, a külső tényezők közötti nyilak az ábrán azt szemléltetik, hogy kölcsönhatás van a fegyintézet és a társadalom között.⁷ Mielőtt azonban bemutatnám, hogy mi hogyan hat a rabtörvényre, először is tisztázni kell azt, hogy mit értettek az egyes korai munkák a „rabtörvény” kifejezés alatt. Ez azért fontos, mert a prizonizáció empirikus mérése során ezekre a munkákra hivatkoztak a kutatók.

II.1. ÁBRA: WELLFORD RABTÖRVÉNYRE HATÓ TÉNYEZŐKET BEMUTATÓ MODELLJE

Forrás: Wellford (1967: 197) alapján

II.2.1. A rabtörvény elméleti meghatározásai

A szakirodalomban az elítéltek sajátos értékrendszere, illetve az azt formába öntő „rabtörvény” létezése a kezdetektől fogva evidenciának számít. A rabtörvény létezéséről már Clemmer könyvének megjelenése előtt is beszámoltak egyes kutatók. Az egyik első ilyen mun-

⁷ Meg kell jegyezni, hogy Wellford eredeti ábrájában a kriminális szubkulturális elemek esetében egyirányú, kívülről befelé mutató nyíl volt csak feltüntetve. Az ábrában ezt kétirányú nyíllal egészítettem ki, mivel logikus feltételezni azt, hogy oda-vissza hatásról beszélhetünk ebben az esetben is.

ka Reimer (1937) nevéhez fűződik, aki a különböző rabszerepek bemutatása kapcsán írta le, hogy a „right guy” szerep képviselői arról ismeretesek, hogy „...viselkedésük összhangban van a bűnöző- vagy börtöntörvénnyel. Ők azok, akikre mindig lehet számítani, akik nem bántják a gyengébb elítélteket, akik mindig lojálisak az osztályukhoz – az elítéltekhez. (...) elvárás velük szemben, hogy álljanak ki az elítéltek jogaiért, amit akarnak, azt megszerezzék az őrkötől (...) A right guy teljes egészében szemben áll a törvényekkel és azok végrehajtásával, illetve magával az intézettel is... (...) A börtönben elterjedt tradíciók, attitűdök és erkölcsi szabályok arra vezethetők vissza, hogy a fennálló társadalmi rend ellenében fogalmazódnak meg, melyet az intézeti személyzet testesít meg.” (Reimer 1937: 152-153).

Clemmer az erkölcsi szabályok (*mores*) kapcsán ismertette a „törvényt” egyes elemeit. Kiemelte, hogy az nemcsak az általa vizsgált intézetben, hanem „...minden börtönben létezik és, az „alvilág” kultúrájában is jelen van.” (Clemmer 1940/1965: 152). „A törvény alapelve talán a következőképpen összegezzük: Az elítéltek tartsák magukat távol attól, hogy segítsék a börtönőröket és a tisztviselőket a büntetéssel kapcsolatos ügyekben, és soha ne adjanak át semmiféle információt, különösen nem olyat, amellyel árthatnak a rabtársaiknak. Ezt kiegészítendő és ebből adódik, hogy értéként jelenik meg az elítéltek közötti lojalitás az egymással kapcsolatos ügyekben. Ez az elgondolás az alapja a rabtörvények. Minden más előírt viselkedés erre az alapelvekre vezethető vissza. Például, kötelező érvényű elvárás, hogy ha egy rab szökni próbál, akkor a többieknek nem csak tartózkodniuk kell attól, hogy elmondják azt az őrknek, hanem el is kell terelniük az őrség figyelmét...”. Clemmer szerint egy másik tanítása a rabtörvénynek, hogy „...elő van írva az is, hogy a rabok soha nem beszélhetnek őrkkel, kivéve ha üzleti vagy más okvetlenül szükséges dologról van szó.” A rabértérendszer eredetével kapcsolatban pedig úgy fogalmazott, hogy „...az néhány törvényszegő gondolataira épül és arra, hogy a társadalom és annak szimbólumai (amelynek megtestesítői a börtönőrök) a természetes ellenségek. A törvény tehát...egy attitűdinális konfiguráció, amely egy kisebbségi csoport létezéséhez kohéziót teremt és biztosítja annak fennmaradását.” Clemmer kiemelte, hogy a „törvényt”, illetve annak összetevőit minden fogvatartott ismeri, ugyanakkor a gyakorlatban gyakran sértik meg elveit viselkedésükkel az elítéltek.

Más kutatók a rabtörvény tartalmát hol szűkebben, hol tágabban értelmezték. A szűkebb értelmezések közül a „spicliség tilalma” kap kiemelt jelentőséget Hayner és Ash munkájában (1939), illetve a McCorkle-Korn szerzőpárosnál (1954). Ohlin (1956) és Sykes-Messinger (1960) mutatták be a rabtörvény különböző jellemzőit és komponenseit a legrészletesebben. Az imént említett két munka abban tér el egymástól, hogy hogy milyen tényezőkre vezetik vissza a sajátos rabtörvény kialakulását és elterjedését a fegyházintézetekben.

Ohlin értelmezése szerint az elítéltek érték- és normarendszere a bekerülés előtti időszakra vezethető vissza: „Ez a törvény a kriminális értékek szerveződését reprezentálja, egyértelműen szemben állva a konvencionális társadalom értékeivel és a börtönőrökkel, mint annak reprezentánsaival. Ezen törvény fő tétele az, hogy tilt mindenféle börtönöröket támogató, vagy nem a kihasználásukat célzó kapcsolatot az elítéltek részéről. Presztizst és státuszt biztosít azon elítéltek számára, akik a legtisztábban helyezkednek szembe a börtönszeméllyel. E törvény magában foglalja azon értékek és orientációk legtöbbjét, amelyeket az elítéltek a szabad társadalomban a bűncselekmények elkövetésekor vallottak. Ezek a kriminális hitek és attitűdök nagy hangsúlyt helyeznek a fizikai erőszakra és erőre, a kihasználáson alapuló szexuális kapcsolatokra és zsákmányszerző attitűddel viszonyulnak a pénzhez és a vagyonhoz.⁸ Erősen hangsúlyozzák a csoporthoz való hűséget és szolidaritást, valamint az agresszív és kizsákmányoló kapcsolatokat a konvencionális irányultságú külső csoportokkal szemben. (...) A rabok törvénye a kriminális értékrendszernek a börtönélet feltételei közötti adaptációjaként értelmezhető. A börtönkultúra alapul szolgál, hozzájárul azon hitek és értékek alapkészletéhez, amelyek a törvényt alakítják (...) az idő letöltését sikeressé és a lehető legkomfortosabbá teszik, miközben védik a rab-szolidaritást.” (Ohlin 1956: 28-29).

Sykes és Messinger kiindulópontja, hogy bár az elítélti populációk különbözőek, létezik egy „mindent átható értékrendszer” a fegyházakban. „Az elítéltek értékrendszere rendszerint egy explicit törvény formáját ölti, amelyben rövid normatív imperatívuszok írják elő az elítéltek számára a követendő viselkedést a társaikkal és a felügyelettel való kapcsolataikban.” (Sykes-Messinger 1960: 5). A rabtörvény fő tanításait öt fő csoportba sorolva mutatták be. Leírásuk szerint ezek a következők:

1. Azok a maximák, amelyek figyelmeztetnek: Ne avatkozz bele más elítéltek dolgába, amelynek középpontjában az áll, hogy a lehető legkevesebb idő alatt a legtöbb élvezetre és privilégiumra tegyél szert a börtönben. A legflexibilisebb direktíva ebben a kategóriában a rabtársak öröknek való beárulására vonatkozik: Soha ne spicliskedj egy elítéltre. (...) Más előírások is ide tartoznak: Ne légy kíváncsiskodó, ne járjon a szád, ne támadj senkit hátba, ne nyírd ki a rabtársadat. Röviden és pozitívabban tehát: Légy hű az osztályodhoz, a fegyencekhez. A raboknak egységességet kell mutatniuk az örökkel szemben, nem számít, hogy ez milyen személyes áldozatokat követel.

⁸ Ezzel kapcsolatban ugyanitt jegyezte meg, hogy „...A konvencionális társadalomhoz hasonlóan, a kriminális értékrendszer is nagyra értékeli a gazdagság és a siker elérését, illetve az ügyességet és okosságot ezen célok elérésében. Ugyanakkor a kriminális értékrendszer annak fényében díjazza ezt státusszal, ha az alkalmazott eszközök ellentétesek a konvencionálisan szankcionált eszközökkel ezen végeredmények elérésében.” (Ohlin 1956: 28). Ez a gondolat analóg a Merton-féle anómia-elmélet kiindulópontjával.

2. *Vannak kifejezett vélemények, hogy tartsd távol magad a rabtársakkal való veszekedésektől és vitáktól: Ne veszítsd el a fejed. Itt a hangsúly az érzelmek elfojtására helyeződik; az érzelmi sűrűlődásokat minimalizálni és a mindennapi élet irritánsait ignorálni kell. Gyakran hangoztatott maximák: Maradj nyugodt és foglalkozz a saját dolgoddal. (...) Van egy alapvető distinkció ebben a kategóriában: attól függően, hogy a legitimált provokációról van-e szó; de általában az alapvető érték a viszálykodás és a harag megfékezése.*
3. *A rabok elvárása, hogy az elítéltek ne használják ki a közülük valókat, sem erővel, sem csalással, sem furfanggal: Ne használd ki az elítélteket. Ez néhány más direktívát fog egybe: Ne szegd meg a szavad, ne lopj az elítéltektől, ne árulj szívességeket, ne légy zsaroló, add meg a tartozásod. Pozitívabban, azt vallják, hogy a raboknak meg kell osztaniuk a szűkösen rendelkezésre álló javaikat egy, az „ajándékokra” és „szívességekre” épülő kiegyensúlyozott reciprocitás jegyében, ahelyett, hogy eladnák ezeket a legtöbbet ígérőnek vagy önző módon monopolizálnák ezeket: Légy jó (tisztességes).*
4. *Vannak olyan szabályok, melyeknek központi témája az én fenntartása: Ne légy gyenge. A méltóság és az arra való képesség, hogy úgy birkózzanak meg a frusztrációkkal és a fenyegető helyzetekkel, hogy nem panaszkodnak vagy nem kérnek segítséget másoktól, széles körben elismertek. A rabnak képesnek kell lennie arra, hogy „megküzdjön a nehézségekkel” és fenntartsa az integritását a nehézségekkel szembeesülve is. Ha igazságtalan agresszív viselkedéssel találja szembe magát, függetlenül attól, hogy ő vagy rab az illető, az elítéltnak bátorságot kell mutatnia. Habár a harc kezdeményezése ellentétes a rabtörvénnyel, a kitérés a harc elől – mindegy, hogy ki kezdeményezi – hasonlóan elítélendő. Néhány idevágó maxima: Ne siránkozz, ne kiálts bűnöst, ne számíts mások segítségére. Legtöbbször ezt úgy mondják: Légy kemény; légy férfi.*
5. *A rabok egy sor, különböző maximát vallanak a felügyelők presztizsével és megbecsülésével, illetve az őket odaállító világgal kapcsolatban: Ne légy balek. Az örök smasszerek és állandó gyanúval és bizalmatlansággal kell viszonyulni hozzájuk. Bármely ör-rab konfliktusban, az előbbi kell automatikusan a rossznak tekinteni. Továbbá, az elítélteknek nem kell magukra nézve kötelezőnek tekinteniük a kemény munka és a tekintélynek való illendő alárendelődés értékeit – amelyeket az örök elvárnak (ha nem is követnek). Tehát a rab balekká válna egy olyan világban, ahol a törvénytisztelők általában hipokraták és a sikerhez vezető út a „kapcsolatokon” keresztül vezet. A pozitív maxima itt a : Járj túl az emberek eszén.*

A rabtörvényt egy másik szempontból közelítette meg Wellford, aki szerint „...a rabtörvény valójában a viselkedési normák olyan készlete, amely az elítéltek számára meghatározza a megfelelő viselkedést...ez a törvény mindenekelőtt olyan viselkedést ír elő, amely szemben áll a börtönszemélyzet viselkedésbeli elvárásaival. A lényegi elem az tehát, hogy a rabtörvényhez való igazodás a hivatalos viselkedési szabályok elutasítását jelenti. Szemben a szabad társadalommal, ahol az értékorientációkat sokféle ellentmondás jellemzheti, amely az egyén számára lehetővé teszi az általános és a specifikus viselkedési normák közötti fluktuációt, a börtönben ezek a normák egymást kölcsönösen kizáróak, abban az értelemben, hogy az elítélt vagy az adminisztratív szabályoknak vagy az elítéltek szabályainak engedelmeskedik.” (Wellford 1967: 197-198). Az adminisztratív szabályok és a rabtörvény által elvárt viselkedési normák között feszülő ellentéteket szemlélteti a II.1. táblázat.

II.1. TÁBLÁZAT: A BÖRTÖNSZEMÉLYZET ÉS A RABTÖRVÉNY ELVÁRÁSAI KÖZÖTTI KONFLIKTUSOK TERÜLETEI WELLFORD SZERINT

A börtönszemélyzet elvárásai	A rabtörvény elvárásai
Az elítélt adjon át minden információt elítélt társai deviáns viselkedésével kapcsolatban.	Ne adjon át semmilyen információt a személyzetnek.
Támogassa az intézeti rehabilitációs-reszocializációs programokat, azért, hogy "megjavuljon".	A rehabilitációs-reszocializációs programokat csak a személyzet nyomására fogadja el.
Végezzen minden rá kiosztott munkát szorgalmasan, azért, hogy felkészüljön a jövőbeli munkavállalásra.	A munka helyett inkább pihenjen.
Közöljön minden információt a szökési tervekről és arról, ha pénzt vagy különböző javakat csempésznek az intézetbe.	ld. 1 pont.
Tartózkodjon a más elítéltekkel való közeli kapcsolattól.	Hangsúlyozza a rabcsoportok szerepét, annak érdekében, hogy megvédje magát a személyzettől és más elítéltektől.

A rabtörvény fentebb idézett leírásai kapcsán úgy tűnik, hogy a rabtörvénnyel kapcsolatos leírások korántsem tekinthetők egységesnek. A legfontosabb kérdés talán az, hogy milyen elemei különíthetők el egymástól. Némi leegyszerűsítéssel élve, a rabtörvény két vonása mindegyik fentebb bemutatott munkában megjelenik: az elítéltek közötti szolidaritás, illetve az intézet személyzetével szembeni elzárkózás. Hogy az eddigi kutatások miként próbálták meg mérni a rabtörvény különböző elemeit, azt részletesen a mérőeszközöket tárgyaló fejezetben mutatom be (lásd II.3.1. és II.3.2.).

II.2.2. A deprivációs és importációs modellek teoretikus bázisa

A prizonizációval kapcsolatban megkerülhetetlen téma az, hogy abban „külső” vagy „belső” tényezők játszanak-e szerepet. A belső tényezőkre fókuszáló elméleti megközelítést deprivációs, a másikat pedig importációs modellnek nevezik. A szakirodalomban a deprivációs és importációs gondolatok két külön modellbe foglalását szinte kivétel nélkül Cline és Wheeler (1968) közös munkája alapján különítették el, valójában azonban ezen szerzőpáros egyik tagja, Wheeler, már csaknem egy évtizeddel korábban leírta a két modellt és a közöttük lévő különbségeket (Wheeler 1958, 1961b). Wheeler a rabkultúra magyarázatával kapcsolatban két elkülönülő magyarázatmodell létezéséről számolt be. A később importációs modell néven ismert megközelítést „negatív szelekciós” névvel illette, és lényegét a következőképpen foglalta össze: „... *A negatív szelekciós elmélet arra a nyilvánvaló tényre épít, hogy minden elítéltnak van egy közös jellemzője, a kriminalitásban való részvétel. Bűncselekményeik jelzik azt, hogy bizonyos szinten szemben állnak a konvencionális normákkal. Ebből az következik, hogy a rabkultúra azoknak az értékeit fejezik ki leginkább, akik leginkább elkötelezettek a kriminális értékek iránt...ha a kultúrát az elítéltek kriminogén karakterének eredményeként kezeljük, ésszerű azt várni, hogy az ezt megerősítő folyamat meg végbe a bebörtönzés ideje alatt is.*” (Wheeler 1961b: 708). A később deprivációs modell néven ismertté vált megközelítéssel kapcsolatban pedig így fogalmazott: „... *A másik megközelítés a szubkultúrák problémamegoldó jellemzőjére helyezi a hangsúlyt, és a rabkultúra tartalmát egy válasznak tekinti a bebörtönzéssel járó problémákhoz való alkalmazkodással összefüggésben.*” (Wheeler, uo.). Wheeler későbbi munkájában ugyanezeket a modelleket, bár másként nevezte⁹, de ugyanolyan érvelést használt az elméleti megkülönböztetésük tárgyalásakor (Wheeler 1969).

A már hivatkozott Cline és Wheeler nevéhez kapcsolódó munka pedig szintén ezt a két modellt írta le: „*A rabtársadalmak kutatói két modellt alakítottak ki a fegyházakban lévő normatív rend magyarázatára. Az egyik a direkt importációs modell, amely azt állítja, hogy annak mértéke, hogy a rabtársadalom mennyire áll szemben a személyzettel, attól függ, hogy az elítéltnak milyen tapasztalatai vannak, és mennyire integrálódott a kriminális értékrendszerekbe a bebörtönzés előtt. Ez arra a feltevésre épít, hogy a rabok magukkal hozzák a kint vallott értékeiket az intézetbe. A börtönben ezek az értékek az intézet elleni formát öltik. A másik modell, a deprivációs szerint a személyzettel kapcsolatos opposíció attól függ, hogy milyen szintű a fizikai és pszichikai depriváció, degradáció az intézetben. Ez azon alapul, hogy a börtönbeli lét degradáló és depriváló, és ezen élményekre a személyzet ellenségeséggel reagálnak az elítéltek.*” (Cline-Wheeler 1968: 174).

⁹ A negatív szelekciós modellt ebben a munkájában „kulturális diffúzió” elméletnek, a másik modellt pedig „funkcionalista” megközelítésnek nevezte.

II.2.2.1. A két magyarázatmodell elméleti előzményei

A Wheeler munkáiban bemutatott, két eltérő megközelítésű magyarázatmodell nem előzmény nélküli. Hogy milyen tényezők játszanak, játszhatnak szerepet a prizonizációban – mint azt a Clemmer munkásságát bemutató fejezetben már jeleztem – kezdetektől jelen volt a prizonizációval kapcsolatos tudományos diskurzusban. Clemmer kötete előtt, és azt követően is e két szempont formálta a rabtársadalom megközelítésmódjait. Ezek rövid áttekintése azért indokolt, mert a szakirodalomban bevett gyakorlat az, hogy egyik vagy másik szerzőt a két elméleti nézőpont híveként tüntetik fel, ugyanakkor az eredeti munkák alapján inkább az tűnik elfogadhatóbbnak, hogy mindkét nézet egyszerre jelenik meg a legtöbb „besorolt” szerzőnél.

Hayner és Ash a prizonizációhoz hasonló „conniving”¹⁰ kifejezéssel kapcsolatban jegyezték meg, hogy „...*Ez egy reakció a fegyházi lét unalmas rutinjára. Ennek segítségével alkalmazkodnak a szituációhoz, „teszik jobbá a körülményeket.”* (Hayner-Ash 1939: 364). Ugyanez a szerzőpáros egy másik munkában hasonló gondolatot fogalmazott meg: „...*Ahogy az elítélt egyre inkább „rabtudatossá” válik, megtanulja, hogy a számára a börtön-személyzet által tiltott dolgok miként érhetők el a conniving által. Ezek a titkos tevékenységek különböző módon segítenek megtörni a romboló monotóniát, és egy másik típusú alkalmazkodást hívnak életre.*” (Hayner-Ash 1940: 579). Ez az érvelési típus jellemzően a később deprivációs elméletnek nevezett magyarázatmodell alapja, amely arra épül, hogy a börtönélet negatív tényezők sorával szembesíti a bekerülő elítélteket, és ezekre valamilyen módon reagálniuk kell. Hayner és Ash ugyanott azonban bizonyos értelemben a később importációsnek nevezett modell alapgondolatát is leírták: „*A börtönközösségben a krónikus ellenségeskedés az elítéltek és az őrk között – bizonyos értelemben a bűnözők és a rendőrség közötti állandó konfliktus kiterjesztéseként értelmezhető...*” (Hayner-Ash 1940: 579).

Mások is voltak, akik a behozatali modell „előzményeinek” tekinthető gondolatokat fogalmaztak meg. Weinberg szerint: „...*Azok az attitűdök, melyek az elítélt-őr és az elítéltek egymás közötti kapcsolataiban megjelennek, a bebörtönzés előtti kulturális konfliktusok folytatásaként tekinthetők...A bebörtönzés előtt a bűnözők és a büntetés-végrehajtási személyzet már kölcsönösen gyűlölik egymást.*” (Weinberg 1942: 717-718). Ohlin pedig úgy vélte, hogy „...*A börtön-személyzet kultúrája reflektál a szélesebb társadalom kultúrájára, amelyet szolgál, de a börtönrendszerben a szubkulturális kontrasztok, amelyek a szélesebb társadalomban is léteznek, még tisztábban kerülnek felszínre. A kriminális értékrendszer a szabad társadalomban kevere-*

¹⁰ „A „conniving” egy alapvető folyamat az elítéltek közötti interakciókban. Ez a viselkedésre vonatkozó egyértelmű törvényből, szabályok és előírások készletéből, irányelvekből áll, amely a státusz fenntartására szolgál a rabközösségen belül.” (Hayner-Ash 1939: 364).

dik a konvencionális értékrendszerrel, ezért gyakran nehéz elkülöníteni egymástól az egyes elemeket, illetve megtalálni azt, hogy a személyek melyekkel azonosulnak. A börtönrendszer volta képpen úgy tekinthető, mint a bűnözők alapos szűrésének és kiválogatásának egy végterméke.” (Ohlin 1956: 27).

Bár a későbbi munkák sokszor hivatkoznak a másik, a belső tényezőket hangsúlyozó modell példájaként McCorkle és Korn közös munkájára, mégis úgy tűnik, hogy az ő érvelésük is inkább valahol a két teoretikus álláspont között helyezhető el. E két szerző szerint „... a fő problémák, amelyekkel az elítéltek társadalmi rendszere próbál megbirkózni, a társadalmi elutasítás témája köré összpontosulnak. Sok szempontból a rabtársadalom rendszere úgy tekinthető, mint amely egy lehetséges módot kínál arra, hogy általa a romboló pszichológiai hatások internalizálását és a társadalmi elutasítás én-elutasítássá való konvertálását elkerüljék. Ennek következtében, az elítélt számára lehetővé válik, hogy önmaga helyett az elutasítókat utasítsa el.” (McCorkle-Korn 1954: 88). Ha csak ezt a gondolatot ragadjuk ki, akkor ez megegyezik a deprivációs modell megközelítésével. McCorkle és Korn azonban a következőket is megfogalmazták: „...Ha igaz az a feltevés, mely szerint a rabtársadalmi rendszer fő funkciója az alkalmazkodás kapcsán megvédeni a tagjait a társadalmi elutasítás internalizálásától, ebből az következhethet, hogy ezen rendszer használata azok számára a legkedvezőbb, akik a legtapasztaltabbak a társadalmi elutasítás következményeit illetően, és már megfelelő védelemmel rendelkeznek ellene. Az is következhethet ebből, hogy egy folyamat eredményeképpen azok körében talál erős támogatásra, akik leginkább függetlenek a szélesebb értelemben vett társadalom értékeitől az önmagukat illető definícióikban és értékelésükben. Arra is számíthatunk, hogy azon személyek, akiknek önértékelése relatíve a tágabb, nem-kriminális társadalom értékeitől függ, és akiknek támogató emberi kapcsolatai maradnak meg annak tagjaival, lennének azok, akik a legnehezebben igazodnak azon társadalmi rendszerhez, melynek értékei a szélesebb társadalom elutasításán alapulnak.” (McCorkle-Korn, 1954: 88-89).

II.2.2.2. A klasszikus deprivációs elmélet

Sok esetben a klasszikus deprivációs elmélet alapművei közé sorolják a későbbi munkák Sykes írásait, holott ezekben éppúgy megtalálhatók mindkét modell elemei (1956b, 1958 és Sykes-Messinger 1960). Sykes és Messinger véleménye szerint „...a rabtársadalom kialakulásának a bebörtönzés körülményei között csak egy eleme az elítéltek jelenléte.” (Sykes-Messinger 1960: 11). Máshol pedig így fogalmaz, „...minden egyes ember magával hozza a fegyintézetbe a saját szükségleteit és hátterét...” (Sykes 1958: 63). Kétségtől igaz, hogy Sykes ahelyett, hogy ezekkel a nyilvánvalóan „import” tézisekkel foglalkozott volna, inkább egy másféle meg-

közelítést alkalmazott a rabtársadalmi rendszer magyarázatában. Sykes újítása a korábbi munkákhoz képest például abban rejlik, hogy részletesen foglalkozott azokkal a „szándékolt” és „nem szándékolt következményekkel”, frusztrációkkal és feszültségekkel, melyekkel – a szabadság elvesztésén túl – a „bebörtönzött bűnözők” szembesülni kénytelenek. Kiemelte, hogy „...*a felügyelet körülményei igen erős támadásoknak teszik ki az elítélt énképét, illetve a személyes értékébe vetett hitét, ezek a pszichológiai fájdalmak talán még fenyegetőbbek, mint a durva fizikai bánásmód.*” (Sykes-Messinger 1960: 13). A feszültségeket, frusztrációkat közös néven a „bebörtönzés kínjainak” nevezte és a következő típusait különítette el több munkájában (Sykes 1956: 134, Sykes-Messinger 1960: 14-16, Sykes 1958: 65-83):

- Szabadságtól való megfosztottság: a legnyilvánvalóbb deprivációs tényező, mely egyfelől a külvilágtól való elzárást (a kapcsolat a külső személyekkel behatárolt, illetve a börtönszemélyzet által ellenőrzött), másfelől az intézeten belüli szabad mozgás korlátozottságát is jelenti (az intézeten belül csak engedéllyel mozoghat).
- Javaktól és szolgáltatásoktól való megfosztottság: kiindulópontja ezzel kapcsolatban, hogy a birtoklás, a tárgyak megszerzése a „nyugati” társadalomban a személyes értékbe vetett hit egyik alapeleme. Mivel a fegyintézetben az elítélt számára a létezéshez szükséges alapfeltételeket biztosítják (de csak ezeket és csak minimális szinten), bizonyos értelemben szegénységbe kényszerítik őket, ami nyilvánvalóan rombolhatja az elítélt énképét.
- Heteroszexuális kapcsolatoktól való megfosztottság: az ellenkező neműek hiányából adódóan folyamatosan megkérdőjeleződik az egyén férfiassága, amely meghatározó eleme az önmagáról kialakított képnek. A bebörtönzéssel lényegében „képletesen kasztrálják” az elítélteket, amelynek következtében folyamatosan újra kell építenie az énképét.
- Autonómiától való megfosztottság: a fogvatartott életének minden részletét szabályozzák a börtönőrök által felállított nagyszámú előírással. Ezáltal az elítélt gyengének, elhagyottnak és függőnek érzi magát, így voltaképpen a normális felnőtt szerepétől fosztják meg. Sykes szerint az elítéltekben kialakul egyfajta elidegenedés a fegyintézettől, mivel az intézet személyzete nem osztja meg a rabokra vonatkozó tevékenységek céljait magukkal az érintettekkel, vagyis az elítéltekkel.
- Biztonságtól való megfosztottság: ez abból fakad, hogy az elítélt erőszakos (vagy általa annak vélt) bűnözőkkel van összezárva. Az elítélt meg van fosztva a biztonság érzésétől, mely a kinti világban több-kevésbé garantált volt számára. A fegyintézeti közegben állandóan kétségbe vonják, „tesztelik”, hogy képes-e önmagát megvédeni, és ezáltal ilyen szempontból is újra kell definiálnia saját státuszát a rabközösségen belül.

Sykes deprivációs gondolatmenetében döntő jelentőségű, hogy ezekre a romboló hatásokra az elítélteknek valamilyen választ kell adniuk, alkalmazkodniuk kell ezekhez, de legalábbis törekedniük kell arra, hogy csökkentsék ezek hatását. Bár a későbbi munkák Sykes elméletének egyik fontos hiányosságai között emelték ki azt, hogy abban tárgyalt válaszreakció alapvetően kollektív természetű (pl. Thomas 1970, 1971, Thomas-Petersen 1977), valójában azonban Sykes korábbi munkáiban több választípust is említett, így a fizikai vagy pszichológiai kivonulást (szökést, álmodozást, lázadást); a rabtársak manipulációval és ügyeskedéssel való kihasználását¹¹; az erőszak használatát a célok elérésében; a rabtársaktól és az őrkötől való izolációt; a rabtársadalmi rendszerhez való lojalitást (Sykes 1956, 1958).

Egyik későbbi munkájában az előbb felsoroltak közül az utolsó kettőt mutatta be részletesebben (Sykes-Messinger 1960). Sykes és Messinger szerint az elítélti közegben a rabtörvény által hangsúlyozott csoportkohézió és az „állandó háború mindenki ellen” (amelyben mindenki a saját célja elérésére törekszik, anélkül, hogy tekintettel lenne másokra) keveredik egymással elméleti ellenpontokként. E két elméleti szélsőség tehát, amely közül „választhatnak” a bekerülő és már bent lévő elítéltek: a kölcsönös antagonizmus (rab versus rab) vagy a szolidaritás alternatívái között. Sykes és Messinger szerint, ha a rabnépesség a szolidaritás irányába mozdul el, amelyet a rabtörvény fogalmaz meg elvárásként, a bebörtönzés kínjai kevésbé lesznek súlyosak, illetve következményeik bizonyos mértékben neutralizálhatók. Viszont, ha a kölcsönös antagonizmus állapota válik uralkodóvá, akkor a börtönélet sok problémája még akutabbá válik. Sykes és Messinger szerint tehát a rabtörvény maximái nem egyszerűen a bebörtönzött bűnözők individuális értékeivel függnek össze, hanem inkább a csoportnormák egy rendszerét reprezentálják, amelyek közvetlenül függnek össze a bebörtönzés kínjainak csökkentésével, amelyet a fegyházi rezsim csaknem totális hatalma idéz elő.

Wellford fentebb bemutatott ábrájában (*II.1. ábra*) a rabtörvényre ható két „belső” tényező is szerepel, a „totális intézeti elemek” és a „speciális börtönkulturális elemek”. Voltaképpen e kettő analitikus szétválasztása csak igen nehezen lenne megtehető. A totális intézettel kapcsolatos elméleti alapokat Goffman fektette le, aki a fegyházakat a totális intézetek egyik altípusaként határozta meg (Goffman 1961). Tehát ha a kettőt szét akarnánk választani, akkor azt az összefüggést kellene megfejteni, hogy minden börtön totális intézet, de nem minden totális intézet börtön. De mit is jelent a totális intézet kifejezés?

Goffman a totális intézetek öt csoportját különböztette meg. Az *elsőhöz* azokat sorolta, amelyeket azért hoztak létre, hogy az önmagukról gondoskodni képtelen és ártatlan emberek

¹¹ Ez alatt a javak és szolgáltatások cseréjét, a trükkösséget, a csalást a szerencsejátékokban, a „soha nem adni, mindig csak árulni” elvet, az örök átverését értette, vagyis azokat a módokat, amelyek esetében a frusztrációból való menekülés árát „mások fizetik meg.”

ellátását biztosítsák (vakok, idősök, árvák, rászoruló). A *második* csoportba azok az intézetek tartoznak, melyek azokról gondoskodnak, akik képtelenek magukkal kapcsolatban ezt megtenni, és egyben veszélyesek a közösségre (szanatóriumok, elmebetegek, lepratelepek). A *harmadik* típusú intézetek célja, hogy megvédjék a társadalmat azoktól, akikről úgy tartják, hogy szándékosan veszélyeztetik a közösséget (fegyrintézetek, hadifogolytáborok, koncentrációs táborok). A *negyedik* típusú intézetek azok tartoznak, melyeket a jobb munkaszervezés hívott életre, illetve színhelyet biztosítanak erre (laktanyák, hajók, bentlakásos iskolák, munkatáborok, stb.) Az *ötödik* típusba pedig Goffman szerint azok tartoznak, melyek a világtól való elvonulást, illetve a vallásos felkészülést szolgálják (kolostorok, zárdák).

Goffman a totális intézet fenti kategorizálásával kapcsolatban elismerte, hogy az nem tökéletes, minden részletre kiterjedő, illetve nem alkalmas közvetlen analitikus használatra, hanem csupán kiindulópontként kezelhető. A totális intézet fogalmát bevallottan ideáltípusként határozta meg, vagyis a totális intézetek közös jellemzőit írta le a fogalommal. A totális intézetek jellemzői Goffman szerint:

- Az élet minden aspektusa ugyanazon a helyen, ugyanazon autoritás irányítása alatt történik; az élet különböző szférái bizonyos értelemben összeesnek, a közöttük lévő határvonalak elmosódnak;
- Az egyének napi tevékenységének minden fázisa nagyszámú társ közvetlen jelenlétében történik, akiket ugyanúgy kezelnek és elvárják tőlük, hogy ugyanazt tegyék;
- A napi tevékenységeket szigorúan beosztják, egy tevékenységet meghatározott idő alatt kell elvégezni, amely elvezet egy másik tevékenységhez, és ezek mindegyike az intézeti személyzet formális szabályaihoz igazodik;
- A különböző tevékenységek mind részei egy átfogó tervnek, melynek célja, hogy teljesüljenek az intézeti személyzet céljai;

Goffman valójában egy elmebetegekben végzett empirikus kutatást, a totális intézetek más típusaival kapcsolatos véleményét, így a fegyrintézetekre vonatkozó megjegyzéseit más kutatók munkái alapján (pl. Sykes és Ohlin fentebb említett írásai) fogalmazta meg. Ezek alapján nincs ok azt feltételezni, hogy – ha a fegyrintézetek a totális intézetek egyik típusát jelentik – valóban érdemes volna megkülönböztetni egymástól a „totális intézeti” és a „börtönspecifikus

elemeket”.¹² Egy börtönkutatás elméleti megalapozásánál az általános „totális intézeti” szempont helyett relevánsabb az, hogy maga a fegyintézet milyen hatásokat eredményez a benne élők szempontjából. Voltaképpen a börtönspecifikus elemek és a rabtörvény közötti kölcsönhatás vizsgálata az alapja a deprivációs modellnek.

A deprivációs modellel kapcsolatban érdemes kiemelni, hogy az – bár kétségkívül az endogén elemeket hangsúlyozza érvelésében – implicit formában azonban a fegyintézeti kontextushoz képest exogén tényezőket is tartalmaz. A „bebörtönzés kínjai” közül mindegyik egyfajta „relatív deprivációs” megközelítésen alapul. A szabadságtól (a külső személyektől való elzártság révén) a javaktól és a szolgáltatásoktól, a heteroszexuális kapcsolatoktól, az autonómiától és a biztonságtól való megfosztottság esetében a feszültséget az váltja ki az elítéltekből, hogy a *korábbi időszakhoz képest* ezek nem, vagy csak korlátozottan hozzáférhetők számukra. Ennek a megközelítésnek éppen ez ad támadási felületet, mivel eleve azt feltételezi, hogy a bekerülés előtt ezek az elítéltek számára elérhetőek voltak. Ez azonban nem minden esetben lehet igaz. Az említett „relatív deprivációs” elem voltaképpen keveredik egy „abszolút” felfogással Sykes és később mások munkáiban.

II.2.2.3. A behozatali vagy importációs modell

Érdemes megemlíteni, hogy a későbbi munkákban ahogy Sykes írásait a deprivációs modell példaiként mutatták be, ugyanígy volt ez Irwin publikációival az importációs modell esetében (Irwin-Cressey 1962, Irwin 1970). Irwin munkáival kapcsolatban gyakran hivatkoznak arra, hogy ő volt (Cressey-vel együtt) az, aki „megalkotta az importációs modellt”. A szakirodalmat átnézve és az elméleti irányvonalak fejlődését megvizsgálva az egyes munkákban, azonban egyértelműnek tűnik, hogy nem igaz ez az általánosan elfogadott állítás. Ezt részben a korai szerzők fentebb idézett gondolatai cáfolják. Az a gyakorta előforduló mondat is megkérdőjelezhető, hogy Irwin és Cressey munkája csak az importációs megközelítést használta. Érvelésük a börtönkultúrával kapcsolatban kétségkívül a behozatali megközelítésen alapul, ők maguk mégsem zárták ki annak lehetőségét, hogy a börtönön belüli tényezők is egyaránt fontosak lehetnek a rabtársadalmi rendszer világnézetének formálásában. Irwin és Cressey elsősorban a

¹² A totális intézetek témakör szakirodalmá igen kiterjedt, ezek részben vagy teljes egészében fegyintézetekkel kapcsolatosak (Denzin 1968, Karmel 1969, Perry 1974, Guenther 1975, McEwen 1980, Farrington 1992). Cressey-Krassowski (1957) az egykori szovjet munkatáborokat és az amerikai börtönöket vetette össze egymással, Tittle munkái (Tittle-Tittle 1964, 1965, Tittle 1969, 1971a,b) pedig olyan elmeorhákban végzett kutatásokra épülnek, melyekben önkéntes betegek és gyógykezelésen résztvevő rabok szerepeltek a mintában. Jelen írás keretei között a különböző intézeti típusok összevetésével részletesen nem foglalkozom.

deprivációs modell¹³ hiányosságait emelték ki, szerintük a külvilágban létező deviáns szubkultúrákon belül létezik egy bűnözői törvény, amelynek bizonyos elemei részét képezik a rabtörvénynek is. Ezeket a korábbi, a börtönbüntetés megkezdését megelőző szocializáció útján elsajátított és rögzült mintákat az elítéltek magukkal hozzák a fegyházba, ahol új szituációban alkalmazzák ugyanezeket. Ezen szerzők és később mások is főként Miller (1958) munkájára hivatkoztak, amikor a behozatali modell mellett érveltek. Miller munkája ugyanis arra ad választ, hogy mik a közös elemek a társadalom bizonyos szegmenseiben (valójában annak alsó osztályában), illetve a kriminális szubkultúra értékrendszerében, valamint a rabtörvényben.

Miller (1958) az alsóbb osztályok sajátos értékrendszerét az általa „fokális témáknak” nevezett dimenziók révén mutatta be. Ezeket összegzi az általa közölt táblázat (II.2. táblázat).

II.2. TÁBLÁZAT: A MILLER ÁLTAL LEÍRT ALSÓ OSZTÁLYBELI FOKÁLIS TÉMÁK

Az alsó osztály kultúrájának fokális témái		
Terület	Észlelt alternatívák (állapot, minőség, feltétel)	
1. Balhé	jogkövető viselkedés	jogsértő viselkedés
2. Keménység	fizikai bátorság, ügyesség, maszkulinitás, félelemmentesség, merészség, vakmerőség	gyengeség, ostobaság, nőiesség, félénkség, gyávaság, óvatosság
3. Eszesség	képesség túljárni valakinek az eszén, becsapni, kihasználni, ügyeskedéssel pénzt szerezni, ravaszság, a szóbeli visszavágás képessége	kemény munkával pénzt keresni, lassúság, szellemi tompaság, verbális ügyetlenség
4. Izgalom	borzongás, kockázat, veszély, változás, aktivitás	unalom, "halál", biztonság, egyformaság, passzivitás
5. Végzet	a szerencse kegyeltjének, szerencsésnek lenni	elátkozottnak, szerencsétlennek lenni
6. Autonómia	függetlenség a külső kényszerektől és felsőbb autoritástól	külső kényszerek és erős autoritás jelenléte, függőség, "gondoskodás" alatt lenni

Forrás: Miller (1958: 7)

Miller fokális témákkal kapcsolatos megállapításai a következőképpen foglalhatók össze:

1. **Balhé:** Miller szerint a „balhéval” kapcsolatos aggodalom az alsóbb osztály egyik meghatározó jellemzője. A „balhé” egy szituációt vagy bizonyos fajta viselkedést jelent, amely nemkívánatos kapcsolatot eredményez a hatóságokkal, illetve a középosztály ágenseivel. A „bajba ke-

¹³ Ők ezzel kapcsolatban a „funkcionalista” vagy az „endogén eredet” elnevezéseket használták (Irwin-Cressey 1962: 145).

rülni” vagy „kimaradni a bajból” folyamatosan jelen van az alsóbb osztály életében, amelynek tagjai folyamatosan olyan döntéshozatali szituációkba kerülnek, amelyekben választaniuk kell aközött, hogy a morális vagy jogi normáknak megfelelően, vagy azok ellenében cselekedjenek. Miller állítása szerint a középosztály tagjai számára a személyes státuszt a „teljesítmény” és annak külső szimbólumai jelentik, míg az alsóbb osztályhoz tartozók esetében ezen státusz mércéje sok esetben a jogkövetés-jogsértés dimenzióra redukálódik. Az alsóbb osztályok tagjai között bizonyos esetekben a jogsértő viselkedés lehet a személyes presztizs forrása, amely hozzásegíthet a nagyra értékelt javak megszerzéséhez.

2. *Keményiség*: Miller szerint az alsóbb osztályok tagjai nagyra értékelik a keménységet. Ide sorolta a bátorságot (melyet az erejük fitogtatásával, állóképességükkel, stb. demonstrálnak), a maszkulinitást (amelyet különböző tevékenységek, illetve más cselekvések elkerülése szimbolizál: tetoválás, érzelemmentesség, irodalom és művészetek elutasítása), valamint a bátor szembenézést a fizikai fenyegetésekkel.

3. *Eszesség*: Amelyhez olyan értékeket és viselkedésmintákat sorolt Miller, mint a balekok kihasználása, átverése, becsapása, illetve ezzel összefüggésben a balekká válás elkerülése. Az eszesség magában foglalja az anyagi javak és a presztizs megszerzésére irányuló törekvést a mentális képességek maximális kihasználásával, a fizikai erőfelfejtés minimálisra szorítása mellett. Miller szerint az alsó osztály kultúrája alapjaiban „értelmiségellenes”, ha az intellektualizmust a formálisan elsajátított tudásként határozzuk meg, amelyet oktatási intézmények közvetítenek. Az „eszesség” ehhez képest egy másfajta szellemi képességre vonatkozik, melyet a kortárs csoportok tagjaival folytatott interakciók révén sajátítanak el.

4. *Izgalom*: Miller állítása szerint az alsóbb osztálybeli egyének esetében az élet ritmusa a relatíve rutin vagy repetitív cselekvések és a nagy emocionális stimuláció keresése között fluktuál. Ezen társadalmi csoport tagjai esetében az izgalom keresése kiemelt jelentőségű.

5. *Végzet*: Miller szerint az alsó osztály tagjai között sajátos értelmezést kap a szerencsébe vagy végzetbe vetett hit. Ezt azzal magyarázta, hogy közülük sokan érzik úgy, hogy életüket olyan tényezők befolyásolják, melyekre nincs ráhatásuk.

6. *Autonómia*: Ez a külső kontroll, a viselkedés korlátok közé szorításának tagadását jelenti, illetve az igazságtalan vagy koerszív tekintély elutasítását. Utóbbi háttérében Miller szerint az áll, hogy a tekintély valamiféle gondoskodást jelent az alsóbb osztály tagjai számára, akik ugyanakkor a saját egyedüli boldogulásra való képességüket hangsúlyozzák.

Miller ezen hat fokális témán kívül még kettőt említett¹⁴, a „*valahova tartozást*” és a „*státuszt*”. A „*valahova tartozás*” egyfajta elvárásként fogalmazódik meg a bűnöző gengsek ese-

¹⁴ Utóbbiakat valójában az „alsó osztály kamasz utcasarki csoportjaival” kapcsolatban írta le.

tében. Magas szintű csoporton belüli szolidaritást várnak el a tagjaiktól és a tagoknak alá kell rendelniük egyéni céljaikat a csoport érdekeinek. Az egyénnek az ilyen csoportban folyamatosan bizonyítania kell, hogy a csoporthoz tartozik, ismeri és betartja annak szabályait. „...Azon esetekben, amikor a referenciacsoportjának normáihoz való konformitás egyúttal a más referenciacsoport (pl. középosztály, felnőttek, intézeti felügyelők) normáinak megsértésével jár együtt, a közvetlen referenciacsoport normái még kényszerítőbb erővel bírnak, mivel megsértésük előhívhatja a csoport leghatékonyabb szankcióját: a kirekesztést.” (Miller 1958: 15). A státusz, mint fokális téma pedig azért nagy jelentőségű, mert az egyén saját csoportjában is folyamatosan arra van kényszerítve, hogy megerősítse a pozícióját, javítson azon, de legalábbis elkerülje a hierarchiában való lecsúszást.

Az importációs elmélet tehát azon alapul, hogy az elítéltek jellemzően a társadalom alsóbb rétegeiből érkeznek, már kialakult értékrendszerrel és viselkedésmintákkal rendelkeznek, és a fegyintézetekben értelemszerűen is ezek dominálnak. Ez az érvelés azonban – némi leegyszerűsítéssel – abból indul ki, hogy az elítéltek már a bekerülésüket megelőzően „prizonizálódtak”, vagyis nem számol azzal, hogy a börtönkontextus valóban hatást gyakorolhat a fogvatartottakra. Továbbá, az importációs modell logikájából az is következne, hogy az elítéltek differenciálatlanul magas prizonizációs szintet kellene, hogy mutassanak, holott ez egészen biztosan nincs így. A behozatali elgondolás legfontosabb hiányossága mindenezek mellett az, hogy *circulus vitiosus* logikára épül, ugyanis (bár sztochasztikus értelemben) a „minden bűnöző alsóosztálybeli” és a „minden alsó osztálybelire jellemző egy sajátos értékrendszer” premisszáik alapján von le következtetést a rabtársadalom egészével kapcsolatban.

II.3. A PRIZONIZÁCIÓS ELMÉLETEK LEKÉPEZŐDÉSE A KORÁBBI KUTATÁSOKBAN: A JELENSÉGEK MÉRÉSÉRE HASZNÁLT TECHNIKÁK

Talán az egyik legfontosabb kérdés annak tisztázása, hogy az eddigi munkákban a fentebb ismertetett „tisztá” elméleti megközelítéseket miként próbálták meg „tudományos aprópénzre váltani”, vagyis olyan empirikusan tesztelhető modellekké alakítani, melyekben a változók megfelelnek ezeknek a teoretikus modelleknek.

A prizonizációs vizsgálatokban többféle mérési technikát alkalmaztak a prizonizációval és az ezzel összefüggésbe hozott jelenségekkel kapcsolatban. A prizonizációs mérőeszközök egyik típusa a rabtörvénnyel, illetve az elítéltek értékrendszerével kapcsolatos konkrét állítások (és kérdések) alapján képez mutatókat, és az ezek közötti összefüggéseket vizsgálja. Írásomban ezt nevezem „attitűdinális mérési technikának”. A másik prizonizációs technika arra épül, hogy

a válaszadóknak különböző felvázolt hipotetikus konfliktushelyzetekben kell dönteniük két választási lehetőség között, amelyek közül az egyik a „prizonizációs” a másik pedig „konvencionális” választípust testesíti meg. A harmadik mérési metódus a prizonizáció viselkedési aspektusára fókuszál, konkrétan az intézetben elkövetett szabályszegéseket használja indikátorként.

A korábbi kutatások a prizonizációval összefüggésbe hozott változók igen széles körét vizsgálták, amelyeket „determináns” és „következmény” szerepekben tüntettek fel. Mivel ezeket jellemzően mindegyik prizonizációs mérési technikára épülő kutatási irány használta, az ismétlések elkerülése érdekében a különböző „okokat” és „következményeket” az attitüdinális mérési típuson keresztül mutatom be. Az eddigi legfontosabb kutatásokra vonatkozó információkat és a tesztelt teoretikus modelleket a *Függelék* tartalmazza.

II.3.1. Az attitüdinális mérési technika

Ezzel a technikával kapcsolatban általánosságban elmondható, hogy az ezt alkalmazó szerzők sok esetben más jelenségeket mértek, más módszerekkel, viszont gyakran ugyanazon néven nevezték ezeket. Szintén jellemző, hogy még egy kutató esetében sem minden esetben érvényesült a következetes fogalomhasználat, illetve az ahhoz kapcsolódó mérőeszközök egységes alkalmazásának elve. Ezért helytelen volna, ha úgy foglalnám össze a prizonizációval kapcsolatos munkák eredményeit, hogy megállapítanám, hogy a prizonizáció összefügg X jelenséggel, mert az egyes szerzők magát a prizonizáció fogalmat különböző nevekkal illették, más állításokkal mérték, és ugyanez igaz a vele összefüggésbe hozott jelenségekre is. Egy jó példa erre az, hogy több kutatás tudományos eredményeket bemutató rövid összefoglalójában megtalálható az a mondat, hogy „az elidegenedettséggel összefügg a prizonizációval”, amelyre egyebek mellett példaként hozzák Tittle és Tittle (1964) munkáját (Paterline-Petersen 1999: 16, Zingraff 1975: 367, Zingraff 1980: 276, Thomas 1973b: 15, Thomas-Foster 1972: 229, Thomas-Cage 1977: 194). Ezzel kapcsolatban azonban van egy probléma. Bár a Tittle szerzőpáros csakugyan használta az elidegenedés (*alienation*) fogalmát 1964-es munkájában, de egyfelől más módon mérték a prizonizációt, másfelől pedig az elidegenedés jelenségét másként konceptualizálták és operacionalizálták, mint a tanulmányra hivatkozó szerzők. A Tittle szerzőpáros ugyanis a társadalomtól való elidegenedettséget a kapott levelek számával mérte, míg a hivatkozó szerzők a Seeman (1959) által használt elidegenedettséggel foglalkoztak, és annak is hatalomnélküliség dimenzióját értették a fogalom alatt, illetve és ezt is mérték kutatásaikban. Az elidegenedettséggel foglalkozó fogalom tehát valóban mindegyik publikációban szerepel, de más jelentéstartalommal. Ha figyelembe vesszük azt is, hogy Thomas és követői a külső

kapcsolatok fenntartását (melynek egyik indikátora éppen az elítéltek által kapott levelek száma volt) külön változócsoporthként kezelte és építette be prizonizációs modelljeibe, akkor még inkább zavaróvá válik a nem megfelelő fogalomhasználat.

Az alábbi fejezetben részletesen bemutatom a prizonizáció kutatása során leggyakrabban használt fogalmakat és az ezek mérésére használt konkrét mérőeszközöket. Úgy vélem, hogy ez feltétlenül szükséges ahhoz, hogy az olvasó pontosan lássa és értse azt, hogy mit jelentenek az egyes korábbi kutatásokban használt fogalmak. Ennek hiányában csak a fenti példában bemutatott megállapítások lennének megfogalmazhatók, amelyek azonban nem, vagy csak részben vezetnének a tudományos megismeréshez.

II.3.1.1. Az attitűdinális mérési technika korai változatai

A prizonizációs jelenség attitűdállításokkal való mérési irányzata voltaképpen már Clemmer munkájában tetten érhető. Könyvének módszertani részében több mint két tucat olyan kérdést sorolt fel, melyek a később elterjedt mérési technika „előzményeinek” tekinthetők (Clemmer 1940/1965: 328-329). Mérési eszközt Clemmer két csoportba szedte: az egyikkel a rabtársadalomról általában megfogalmazott állításokkal való egyetértést/egyet nem értést mérte, a másik csoport pedig az elítélt saját szempontjából megválaszolandó állításokat tartalmazott. Jelen kutatás szempontjából az utóbbi állításcsoportnak van jelentősége. Ez az állításcsoport az elítéltek közötti barátságokra; a rabkohézió bizonyos megnyilvánulásaira (büntetés vállalására, javak megosztására, rokonként való elfogadására, a szabadulás utáni kapcsolattartásra, a titkok megosztására), illetve ezek csoporthatáraitra vonatkozott. A csoporthatárok bevezetése (pl. „*Vállalnám a büntetést bármelyik elítéltért...*” és „*Vállalnám a büntetés néhány olyan rabtársamért, akik a csoportom tagjai...*”) lényegi szempont, azonban meg kell jegyezni, hogy ezt követően a prizonizációs kutatások attitűdállításokkal kapcsolatos „főiránya”¹⁵ nem tett különbséget az „általában vett” rabtársadalom és annak bizonyos „szűkebb körei” között.¹⁶

Tittle és Tittle (1964, 1965) a „rabtörvény követése” változót Sykes és Messinger (1960) rabtörvény meghatározása alapján, annak öt elemének kiemelésével („Ne avatkozz társaid dolgába”, „Zárkózz el a felügyelő személyzettől”, az egymás közötti lojalitás, az önbecsülés fenntartása, a hivatalos rendszer manipulációja) a következő kérdésekkel operacionalizálták (Tittle-Tittle 1964: 218, Tittle-Tittle 1965: 77): 1. „*Mit gondol, joga van bárkinek is jelentenie a*

¹⁵ „Főirány” alatt a Thomas által alkalmazott mérési technikát értem, hiszen ezzel végezték a legtöbb prizonizációs kutatást. Ezt a következő részben (II.3.1.2) mutatom be részletesen.

¹⁶ Az elítéltek egymás közötti kapcsolataival részletesen foglalkozom az „interszempionális kapcsolatos prioritása” fejezetben (II.3.1.2.2.2).

személyzetnek azt, ha egy társa megszegi a szabályokat?”, 2., „Milyen gyakran beszélget a személyzet tagjaival?”, 3. „Mi a legjobb módja annak, hogy az ember boldoguljon itt bent? - mindenki tartson össze vagy mindenki maga boldoguljon?”, 4. „Baj esetén mi a fontosabb Önnek, elkerülni a bajt vagy férfiasan szembenézni a kihívásokkal?”, 5. „Mit gondol, bárkinek is joga van arra, hogy kihasználja a személyzet tagjait?” Tittle későbbi publikációiban szintén a fentebb említett ötelemű meghatározásra épülő „rabtörvény követése” néven hasonló, ám bizonyos pontjain módosított változót használt (Tittle 1969, 1972a, 1972b). Így felvázolt egy döntési szituációt (benti munkasztrájk a körülmények javítása érdekében, amelyben a válaszadónak döntenie kell két lehetőség között), valamint két további kérdést tett fel: „Csodálja-e azokat a bentlakókat, akik nem használnak ki senkit?” és „Mit gondol, mikor szeghetők meg az itteni szabályok?”. Tittle ezen munkáiban egyéb változókat is kialakított. Így olyan változókat is bevont vizsgálatába, mint az „informális normatív rendszer ismerete”¹⁷, a „rabkohézió”, valamint a „kriminális szubkulturális orientáció” és a „primér csoportkötődés”. A rabkohéziós változót a következő kérdések alapján építette fel: „Milyen gyakran segít a maga módján a bentlakóknak?”, „Mi a legjobb módja annak, hogy az ember boldoguljon itt bent? - mindenki tartson össze vagy mindenki maga boldoguljon?”¹⁸, „Miután kiengedték, fogja-e tartani a kapcsolatot olyan emberekkel, akiket itt ismert meg?”, „Milyen gyakran osztja meg személyes javait más bentlakókkal?”. A „kriminális szubkulturális orientáció” mérésére pedig ezeket a kérdéseket használta: „Hány függő személyt ismert kintről?”, „Hány profi bűnözőt ismert kintről?”, „Ha megszegte a törvényt kint, milyen gyakran érzett büntudatot?”, „Kint ha az ember boldogulni akar, melyik a fontosabb? – a kemény munka vagy a jó kapcsolatok?”, valamint Tittle ennek mérésére használta a korábbi őrizetbe vételek számát is. A „primér csoportkötődés” indexet pedig két kérdés alapján alakította ki: „Hány bentlakót tekint a barátjának?”, „Ezek a barátok csoportot alkotnak-e?”.

Érdemes megemlíteni, hogy Tittle bizonyos munkáiban (1972a, 1972b) eltérően csoportosította ezeket a változókat, aszerint, hogy milyen jelenség indikátorainak tekintette azokat. Így a „rabszervezethez való kötődés/rabtársadalomba való integráltság” két indikátoraként kezelte az előbb említett „primér csoportkötődés” és a „rabtörvény követése” változókat. Illetve arra is volt példa, hogy egy látszólag új változót néhány korábbi – különböző változókhoz tartozó – kérdésből alakított ki. Így az „antirehabilitatív jellemzők” jelenséggel kapcsolatos mérőeszköze, melyet részben a korábbi rabkohéziót („Miután kiengedték, fogja-e tartani a kapcsolatot...”), a kriminális

¹⁷ A kutatás során a bentlakóktól azt kérdezték, hogy ismernek-e íratlan szabályokat, és ha igen, akkor melyek ezek. Továbbá azt kérdezték, hogy vajon a bentlakók számára jelent-e kockázatot az, ha jelentik a szabályszegéseket a felügyeletnek.

¹⁸ Ez a kérdés Tittle fentebb jelzett korábbi munkáiban (Tittle-Tittle 1964, 1965) még egy másik, a „rabtörvény követése” változóban szerepelt.

szubkulturális orientációt („*Kint ha az ember boldogulni akar...*”) mérő itemekből építette fel, illetve ez egy újabb itemmel egészítette ki („*A rendőrök éppen olyan romlottak, mint akiket őrizetbe vesznek.*”) (Tittle 1972a).

Tittle operacionalizálási gyakorlatából jól látszik, hogy még egy szerző esetében sem könnyű feladat annak megállapítása, hogy mit mért pontosan, milyen jelenségek indikátorainak tekintette az ugyanazon kérdésekre adott válaszokat. Ezáltal az eredmények nehezen összehasonlíthatóak, a használt fogalmak pedig sok esetben nehezen elkülöníthető jelenségeket mérnek különböző eszközökkel. Tittle kérdései alapján ugyanis a következő témák körvonalazódnak: az intézeti szabályok betartása, az intézeti személyzettel való kommunikáció gyakorisága, rabörszetartás és rabizoláció, bátorság vészhelyzetben, az örök kihasználása, a másokat ki nem használó bentlakók csodálata, a rabtörvény ismerete, korábbi és jövőbeli kapcsolatok bűnözőkkel, kriminális énkép, rendőrséggel kapcsolatos vélemény. Ezek a témák a későbbi kutatásokban is visszaköszönnek, sajnos azonban hasonlóan Tittle munkáihoz, ezekben sem különülnek el élesen a vizsgált jelenségek egymástól.

Voltaképpen Stratton tekinthető a Thomas által később használt prizonizációs mérési technika „előfutárának” (lásd Stratton 1963, 1967, lásd még Glaser 1964: 559-565 és Hepburn-Stratton 1977). Ő, bár nem kifejezetten a prizonizációt vizsgálta, mégis az elítéltek körében végzett, 1961-es kutatásában, állítások alapján bizonyos indexeket képzett, amelyek lényegében fellelhetők témaválasztásuk szempontjából a későbbi, már valóban prizonizációs kutatásokban is. A „rablojalitás” indexet a következő állításokkal mérte: „*Személyes dolgaimról beszámolnék...*”, „*Személyes javaimat megosztanám...*”, „*Ha kiszabadulok, szívesen látnám otthonomban...*”, „*Hagynám, hogy megbüntessenek a felügyelők olyan dologért, amit el sem követtem...*”. Ezen állításokkal kapcsolatban az elítélt válaszadónak négy, egyre táguló csoportthartást jelző válaszlehetőség közül kellett a megfelelőt bejelölniük, például az utolsó állítás esetén: „*egyik rabért sem*”, „*csak azokért, akiket jól ismerek*”, „*csak az itteni közeli barátaimért*”, „*bármelyik rabért*”. Stratton a rablojalitáson kívül, attitűdállításokkal mért másik három jelenséget is: ennek alapján hozta létre a „kriminális identifikációs”, az „asszociációs preferencia”, valamint a „jogsértésekkel kapcsolatos attitűdök” indexeket. A kriminális identifikációs indexet alkotó állítások¹⁹ alapján úgy tűnik, hogy a válaszadó annak alapján került az erős kriminális identitású kategóriába, ha gondolkodásában közel érezte magát a törvényeket megszegőkhöz.

¹⁹ „*Azok, akiknek meggyűlik a bajuk a törvényekkel, ugyanúgy gondolkodnak a legtöbb dologról, mint én.*”; „*Inkább hasonlít a gondolkodásom más elítéltekéhez, mint a kinti emberekéhez.*”; „*Azok, akiknek bajuk van a törvényekkel, jobban hasonlítanak hozzám, mint azok, akiknek semmi baja velük.*”; „*Jobban hasonlítok azokhoz, akik csak törvényen kívüliként tudnak kint megélni, mint azokhoz, akik csak alkalmanként szegik meg őket.*”; „*Nincs bennem sok közös vonás azokkal, aki soha nem szegik meg a törvényeket.*”

Az asszociációs preferencia index állításai²⁰ a kriminális barátságokra vonatkoznak, ennek is két aspektusára: az elítéltekkel a szabadulás utáni kapcsolatokra, illetve általában a törvényszegőkkel fenntartott barátságokra. A jogsértésekkel kapcsolatos index itemei²¹ részben a törvények megszegésének bizonyos feltételekhez kötött betartásával kapcsolatos vélekedésekkel, részben pedig a jogsértést támogató nézetekkel való egyetértést „mérték”.

Kifejezetten a prizonizáció mérésére Ward és Kassebaum (1964, 1965) alkalmazták először az attitűditemekre épülő mérési technikát. A prizonizációt valójában annak egyik elemére, a rabtörvényre szűkítették le, vagyis mérőeszközüket úgy alakították ki, hogy a rabtörvény-nyel foglalkozó munkák (Sykes-Messinger 1960, Ohlin 1956) alapján, az abban foglalt főbb „tanításokat” rövid mondatokká formálták, és ezeket kellett a válaszadóknak négyponthoz skálán értékelniük (teljes elutasítás, közepes elutasítás, közepes egyetértés, teljes egyetértés). Ward és Kassebaum a következő itemeket használták a prizonizáció mérésére: *„Ha egy elítéltnak a felügyelet tagjaival van dolga, akkor mindig ki kell állnia a saját véleménye mellett, és nem szabad hagynia, hogy az őrök mondják meg, hogy mi a jó és mi nem.”*, *„Ha az elítéltek összetartanak, sokkal könnyebben telik itt az idő.”*, *„A legjobb módja annak, hogy letöltsd a büntetésed az, ha tartod a szád és nem hagyod, hogy a felügyelet tagjai megtudják, hogy valami bánt.”*, *„Előfordulhat olyan helyzet, amikor semmi gond nincs azzal, ha beköpsz egy másik elítéltet.”*, *„A börtönben jó, ha betartod azt a szabályt, hogy bármit, amit kapsz, azt meg kell osztanod a barátaiddal.”*, *„Alapvetően kétféle ember van a világon: a dörzsöltek és a balekok.”* Ward és Kassebaum elkülönítve kezelték a rabtörvény változót más, később a prizonizációval összefüggésbe hozott változóktól. Utóbbiakból azonban nem képeztek külön indexeket, hanem csak egy-egy itemet használtak az igazságszolgáltatásban részt vevő szervek képviselőivel (*„A rendőrök, a bírúk és az ügyészek éppen olyan romlottak, mint azok, akik börtönben vannak.”*), valamint az örökkel szembeni információs tilalommal (*„Ha túl sokat mondasz el magadról a személyzet egy tagjának, akkor ezeket az információkat valószínűleg ellened fordítják majd.”*) kapcsolatos vélemények mérésére.

Stratton, Ward és Kassebaum első kísérletei az elítéltek értékrendszerének, illetve ennek bizonyos elemei közötti összefüggések feltárására, megítélésem szerint hasznosak, de nem problémamentesek. Stratton volt az első, aki olyan modelleket alkotott és tesztelt kialakított in-

²⁰ *„Ha kikerülök innen, akkor nem akarok barátkozni olyan emberekkel, akik mindig valamilyen bajba keverednek.”*, *„Inkább barátkozom olyanokkal, akik betartják a törvényeket, mint olyanokkal, akik nem.”*, *„Nem érdekel az olyan emberek társasága, mint amilyenek a börtönben vannak.”*, *„Szeretném fenntartani a kapcsolatot elítéltekkel, akikkel itt bent találkozom, a szabadulásom után is.”*, *„Azok, akiket általában barátaimnak tekintek, nem igazán tisztelik a törvényeket.”*

²¹ *„Az embernek mindig be kell tartania a törvényeket, még akkor is, ha ezek gátolják a személyes céljai megvalósítását.”*, *„Semmi baj nincs azzal, aki megszegi a törvényeket, ha ezért nem kapják el.”*, *„Helyes dolog kikerülni a törvényeket, míg ténylegesen meg nem szeded őket.”*, *„Az éhes embernek joga van lopni.”*, *„Az embernek csak azokat a törvényeket kell betartania, amelyeknek van értelmük.”*, *„Őrült, aki dolgozik azért, hogy megéljen, ha ezt könnyebb módon is megteheti, még akkor is, ha ezzel megszegi a törvényeket.”*

dexei segítségével, melyek bizonyos „ok-okozati” kapcsolatokat feltételeztek bizonyos jelenségek (pontosabban az azokat mérő indexek) között, holott módszertani apparátusa az indexek közötti korrelációk vizsgálatára épült, amely viszont ilyen összefüggések feltárására nem alkalmas. Egyik modelljében a „törvényszegésekkel kapcsolatos” indexet magyarázó változóként kezelte, amelyet másik három függő változóval hozott összefüggésbe („kriminális identifikáció”, „asszociációs preferencia”, „rablojalitás”) (Stratton 1967). Stratton egy másik – ugyanerre a kutatásra épülő – modelljében pedig a rablojalitás változó került függő változó szerepbe, a másik három említett index pedig magyarázó változóként szerepelt (Hepburn-Stratton 1977). Ez a két modell bizonyítja azt, hogy egy szerző ugyanazon kutatása esetében sem tűnik eleve adottnak egy vizsgált jelenség tesztelni kívánt modellekben elfoglalt helye.

Ennek a „téves oksági kapcsolatnak” a felismeréséből adódik egy másik típusú probléma is. Stratton és a Ward-Kassebaum szerzőpáros esetében nem tisztázott az sem, hogy egy elítéltektől egy időben lekérdezett kérdőív esetében az egyes jelenségeknek hol vannak a „határai”. Nagyon is elképzelhető ugyanis, hogy a Stratton esetében törvényszegésekkel kapcsolatos attitűdök, a kriminális identifikáció és a kriminális asszociációs preferencia egyazon jelenségnek – egyfajta elítelti világnézetnek – az indikátoraiként foghatók fel. Ward és Kassebaum írásában a rabtörvény tanításainak átfordítása bizonyos állításokká, ugyancsak ezt a problémát példázza. Utóbbi szerzők esetében az is kétséges, hogy sikerült-e hat állításba beletömöríteniük a Sykes és Messinger, illetve Ohlin által megfogalmazott rabtörvényhez kapcsolódó elemeket, hiszen a rabtörvénnyel foglalkozó elméleti munkák sokkal bővebb leírását adták az elítéltek érték- és normarendszerének. Ward és Kassebaum rabtörvényhez kapcsolt itemjei mellett, az általuk még használt két állítás teoretikusan éppúgy tartozhatna a rabtörvényhez, mint az oda sorolt többi item.

II.3.1.2. Az attitűdinális technika Thomas-féle változata

A „téves okság” és a „jelenségek összemosása” problémák voltaképpen tetten érhetők a prizonizáció attitűdállításokkal való mérését tökélyre fejlesztő Charles W. Thomas munkáiban is. Thomas sokféle jelenséggel kapcsolatban képzett – Likert típusú itemekből – indexeket, és az ezek közötti kapcsolatokat vizsgálta modelljeiben. Ezeket később több – részben hozzá köthető – kutatás használta, ezáltal bizonyos értelemben ez a típusú technika „kanonizálódott”, mind mérési filozófiájában, mind az indexképzés módszertanát illetően. Bár követői alapjaiban ugyanazt a mérési technikát alkalmazták, melyet ő használt elsőként, kisebb módosításokat mégis végrehajtottak rajta. Néhány állítással kiegészítették, illetve a meglévőket más megfogalmazásban kérdezték le, de akadt arra is példa, hogy egyik indexből átkerült néhány item egy másik-

ba. Mivel kutatásomban alapvetően a Thomas-féle technikát használtam, ezért az alábbiakban ezt mutatom be részletesen.

A Thomas-féle mérőeszköz bemutatásakor ki kell témi néhány alapvető konceptualizálással és operacionalizálással kapcsolatos témára. Egy változó megkonstruálásánál alapvető, hogy az elméletnek megfelelő fogalmakat alkossunk, ezeket a válaszadó számára érhető állításokká (kérdésekké) formáljuk, majd egy ezeket megfelelő névvel lássuk el. E három szempontnak valamilyen módon illeszkednie kell egymáshoz, ha ezek a feltételek mégsem teljesülnek, akkor tudományos értelemben vett zavar keletkezhet. Egészen pontosan kell tehát tudnunk azt, hogy mit mérünk, mivel mérünk, és a mért jelenségeket milyen névvel illetjük. Megítélésem szerint fontos – fentebb már részben érintett kérdés – hogy a lehetőségekhez mérten tudjuk azt, hogy hol vannak az egyes jelenségek „határai”. A „határ” szót itt olyan értelemben használom, hogy ha elméletben A jelenség felbontható A_1 , A_2 , A_3 stb. részjelenségekre, akkor át kell gondolni azt, hogy a részjelenségek vajon elkülönülten kezelhetők-e, vagy pedig egy egész részeként, melyek összefüggnek egymással. Nem szabad kizárni továbbá azt sem, hogy pl. A_2 részjelenség valójában B jelenség egy másik részjelenségével függ szorosan össze elméletben. Ha nem foglalkozunk ezzel a problémával, akkor könnyen olyan téves ok-sági és egy összefüggéseket feltételezhetünk, melyek nem vagy csak részben visznek közelebb a tudományos megismeréshez. A prizonizációs jelenség vizsgálatára a Thomas által kifejlesztett mérőeszköz, illetve a mögötte lévő elméleti „modellek” – véleményem szerint – éppen azt példázzák, hogy milyen fontos egy tudományos kutatás során az előkészítő folyamat, az elméleti fogalmak alapos és pontos kimunkálása, illetve az ennek megfeleltethető mérőeszközök kialakítása. Annak a veszélye, hogy egy kutató átsiklik bizonyos, józan ésszel belátható összefüggések felett, elképzelhető és talán érhető is, de az, hogy a mérőeszköze és az elmélete rögzüljön, és önálló életre kelljen, már kevésbé.

A prizonizáció vizsgálatával kapcsolatban a Thomas által kialakított témakörök és az ezekhez kapcsolódó változók a következőkben mutatom be.²² A korábbi kutatásokban tesztelt modellek alapján a prizonizációs modellek „ideáltípusát” az alábbi ábra szemlélteti (*II.2. ábra*).²³

²² Kutatásomban a Thomas által használt „általános” elidegenedettség vagy hatalomnélküliség, valamint a „társas szereptípusok” mérésével kapcsolatos változókat nem használtam. Előbbit azért, mert egyrészt az ehhez köthető állítások olyan általánosak, hogy a jelenlegi hazai társadalmi körülmények mellett feltételezhető, hogy nem mérem semmi speciálisat az elítéltekre nézve, másrészt azért, mert az általános elidegenedés index itemjei nem „álltak össze” egyetlen indexszé az adatok alapján. A társas szereptípusok mérésére használt itemek pedig teoretikusan támadhatók, véleményem szerint részben azért, mert nem kellően kimunkáltak. A társas szereptípusok egyes itemjeit azonban felhasználtam más indexek kialakításában.

²³ Weber „ideáltípus” fogalmát abban az értelemben használom, hogy a bemutatott modell „nem valóságos”, hanem inkább elméleti. A modellben bemutatott tényezők *együttes szerepét* ugyanis valójában egyetlen kutatás sem vizsgálta, ugyanakkor az egyes publikációk többségében megtalálhatók ezek különböző kombinációi. A prizonizáció ideáltípusos modelljével az volt a célom, hogy az egyes kutatók által használt teoretikus modelleket jellemző formáját határozzam meg, és ezt vettem össze a ténylegesen tesztelt elméleti modellekkel. Ez azért fontos, mert az egyes tényezőket a különböző szerzők eltérő szerepekkel ruházhatták fel. Az ideáltípus segédeszközét tehát voltaképpen egyfajta „nullmodellnek” tekintettem.

II.2. ÁBRA: A PRIZONIZÁCIÓS MODELLEK „IDEÁLTÍPUSA”

Deprivációs modell

Általános elidegenedettség/hatalomnélküliség
 Kontextuális elidegenedettség/hatalomnélküliség
 A büntetésből letöltött idő hossza
 Karrierfázisok
 Szervezeti háttér

Importációs modell

Börtön előtti tényezők:

Társadalmi háttér:

Társadalmi osztályhovatartozás
 (elért, származási)
 Etnikai hovatartozás
 Életkor
 Iskolai végzettség
 Családi állapot

Kriminális múlt:

Életkor az első ítélethozatal (örizetbe vétel,
 bírósági tárgyalás) idején
 Bűncselekmény típusa, jellege
 Korábbi szabadságvesztések (örizetbe vételek) száma

Börtönön kívüli tényezők:

Külső kapcsolatok (kapott és küldött levelek, látogatások)
 Szabadulás utáni várakozások

PRIZONIZÁCIÓ

Normatív asszimiláció

Társas szereptípusok

A prizonizáció következményei

Hosszú távú:

Intézettel és annak személyzetével
 kapcsolatos opposzió
 Interperszonális kapcsolatok
 prioritása

Rövid távú:

Törvényekkel és az igazság-
 szolgáltatási rendszerrel kapcsolatos
 opposzió

Kriminális identifikáció

II.3.1.2.1. A prizonizáció fogalmi meghatározásai és mérése

Thomas (1971) doktori disszertációjában két külön modellt tesztelt, amelyekben a prizonizációt részben más jelenségek együtteseként értelmezte. A két modell közös eleme az volt, hogy a prizonizáció mérésére mindkét esetben a „rabtörvény tanainak átvételét” használta. Az első modellben emellett a prizonizációt kifejező másik változóként használta a „börtönnel, mint totális intézettel kapcsolatos oppozíciót”, a második modellben pedig a „rabok társas szerepadaptációja” változót. Thomas az első modellel összefüggésben a prizonizációt a következőképpen határozta meg: *„...A prizonizáció úgy tekinthető, mint egy többdimenziós fogalom, amely az elítélti szubkultúrához való asszimiláció mértékét fejezi ki. Ezen asszimilációs folyamat két aspektusával kell foglalkoznia egy börtönkutatásnak. Először is, a rabsubkultúrához való asszimiláció magában foglalja rabtörvény viselkedésbeli előírásainak és tiltásainak az elfogadását és átvételét. Másodsorban, ezen folyamat része a börtönhöz, mint totális intézethez való adaptáció is. Általánosságban elmondható, hogy...minél nagyobb mértékű a rabtörvény normatív tanainak az elfogadása, annál negatívabbak lesznek a börtönre, mint totális intézetre adott válaszok is. A negatív viszonyulás a börtönhöz, mint totális intézethez ugyanakkor nem elégséges feltétele a rabtörvény magas szintű elfogadásának.”* (Thomas 1971: 58-59). A rabtörvény fogalmának pedig ugyanitt ezt a meghatározását adta: *„...A rabtörvény előírásainak és tiltásainak egyik csoportja, amely nagyra értékeli a keménységet, a rabcsoporthoz való lojalitást, a kizsákmányolásra épülő szexuális kapcsolatokat, és a manipulatív viszonyulást a börtönszemélyzet tagjaihoz.”* (Thomas 1971: 59). Ezt a négyelemű definíciót (keménység, rablojalítás, kizsákmányoló szexuális kapcsolatok, manipulatív viszony a személyzet tagjaihoz) később más publikációiban is használta (Thomas 1973b, Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a). Egy háromelemű meghatározást adott a prizonizációval kapcsolatban más munkáiban, amelyből a korábbiakhoz képest kikerült a csupán definíciós szinten megjelenő szexualitás dimenzió (Thomas 1977b, Thomas-Petersen-Zingraff 1978, továbbá ugyanezt a definíciót használta Rhodes 1979).

Zingraff következő meghatározása is háromkomponensű, ám tartalmában az előbbi-től némileg eltérő: *„...A normatív asszimiláció úgy konceptualizálható, amely kifejezi azt, hogy az elítéltek mennyire veszik át az elítéltek normarendszerének tanait, egy olyan rendszert, amely a fizikai keménységet, a formális szervezet legitimitásának tagadását, és az intézet személyzetének és programjainak a kihasználását hangsúlyozza.”* (Zingraff 1975: 372). Egy másik, Thomas nevéhez köthető publikáció pedig így konceptualizált: *„...A prizonizáció azt fejezi ki, hogy az elítéltek mennyire asszimilálódnak az elítéltek normatív rendszeréhez és*

mennyire fogadják el a rabtörvény tanításait. A Likert-típusú attitűd itemek azon értékrendszerhez való konformitást mérik, amely azt várja el, hogy az elítélt ne avatkozzon bele mások dolgába, a személyzet manipulációját és a börtönhatóságok által elvárt értékek elutasítását....” (Thomas-Petersen-Cage 1981: 38).

Hasonló prizonizációs meghatározás szerepel más munkákban is, azzal a különbséggel, hogy ezek a „más elítéltek ügyeibe való be nem avatkozás” és a „börtönhatóságok által elvárt értékek” mellett a „személlyzettel szembeni oppozíciót” tüntetik fel harmadik elemként (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Paterline definíciója azért is érdekes, mert a személlyzettel kapcsolatos oppozíció mérésére – ugyanilyen néven – külön változót is képzett, amelyet a prizonizáció egyik determinánsaként épített be tesztelt modelljébe.

Más publikációk az elítéltek normarendszerének elfogadásaként határozták meg a prizonizációs fogalmat, amelyet különböző negatív jelzőkkel illettek, azt oppozicionálisnak, ellenségesnek, antiszociálisnak tekintették (Thomas-Zingraff 1976, Thomas-Hyman-Winfrey 1983, Reisig-Lee 2000).

A fentebb említett prizonizációs meghatározások közös „metszete” az, hogy a jelenséget a rabszubbkultúra „törvényeinek” átvételeként határozták meg. Ez a Clemmer-féle eredeti, szűk meghatározásnak megfelel, ám nem lép túl azon. A definíciók ugyanis nem, vagy csak felszínesen foglalkoznak azzal, hogy *mi az*, amit az elítéltek szabadságvesztésük letöltése alatt átvesznek. A prizonizációs jelenség vizsgálata szempontjából viszont ez az egyik kulcskérdés. Mint már fentebb említettem, ám nem lehet eléggé hangsúlyozni, hogy a Thomas-féle prizonizációs modellek „ősei”, vagyis a doktori értekezésében alkalmazott két modell esetében is részben eltérő tartalommal töltötték meg a prizonizáció fogalmát. Egyik modelljében a prizonizáció két indikátorának a rabtörvény átvételét és az intézettel kapcsolatos oppozíciót tekintette, a másikban pedig az intézettel kapcsolatos oppozíció helyébe a társas szereptípusokat emelte be. Utóbbit, vagyis a társas szereptípusoknak és a rabtörvény elfogadásának prizonizációs indikátorokként való értelmezését hasonló érvekkel indokolta, mint a rabtörvény-intézettel kapcsolatos oppozíciós attitűd prizonizációt jelző változókként való használatát. Ezen érvelés szerint a prizonizáció két folyamatot jelent: az elítéltek normarendszeréhez való alkalmazkodást, valamint a fegyházban belüli pozíció-networkhoz való asszimilációt, vagyis a prizonizációnak két dimenziója különböztethető meg (Thomas 1971, Thomas-Foster 1972, később Zingraff 1975). Az egyikhez, a „strukturális” dimenzióhoz a lazán összefüggő pozíciók összességét sorolták (argó- vagy társas szerepek), „amelyek elhelyezhetők egy antiszociális-proszociális” kontinuumon. A másik, a „szociálpszichológiai” dimenzió alatt pedig értékek, attitűdök, normák összességét értették, melyek meghatározzák

a szerepelvárásokat a rabtársadalmon belül. Munkám további részében a társas szereptípusokkal nem foglalkozom, ugyanis több tanulmány is igazolta, hogy az ezekkel kapcsolatos tipológia mind elméletileg, mind módszertanilag támadható.²⁴ A rabtörvény és a társas szereptípusok megkülönböztetése például azért kérdőjelezhető meg, mert Thomas doktori disszertációjában erős együtt járást mutatott ki e két változó között, amelyet viszont zárójelbe tesz az a tény, hogy a rabtörvény indexet felépítő 14 itemből 5 szó szerint ugyanaz volt, mint amelyeket a társas szereptípusok esetében is használt.

Mint említettem, Thomas több munkájában is „ellenséges”, „antiszociális”, „oppozicionális” jelzőkkel írta le a rabtörvényt. Ha igaznak fogadjuk el ezeket a negatív jelzőket a rabtársadalom általános orientációját illetően, akkor érdemes megnézni azt, hogy milyen nézetekre illenek rá ezek. Az „antiszociális” minősítés társadalomellenességet jelent, az „oppozicionális” pedig valamilyen nem specifikált tárgy nélküli szembehelyezkedést valamivel, illetve valaminek a tagadását. Az „ellenséges” jelző a valamivel szemben megnyilvánuló erős érzelmre utal. Ha a Thomas és mások által a prizonizációval összefüggésbe hozott jelenségeket nézzük, akkor ezek mindegyike leírható e három jelzővel. Vagyis a rabtársadalom antiszociális nézeteinek része lehet a törvényekkel és az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos opposíció, az igazságszolgáltatás képviselőivel (a rendőrséggel és a rendőrökkel, a bíróságokkal és a bírakkal, a büntetés-végrehajtási intézetekkel és ezek személyzetével) szemben megnyilvánuló ellenséges attitűd. Az antiszociális jelző ráilleszthető továbbá a kriminalitást támogató nézetekre, valamint a bűnözőkkel való barátságok elfogadására is. A Thomas-féle modellekben az egyik problematikus aspektus az tehát, hogy nem pontosan körülhatárolható, hogy hol vannak az egyes jelenségek határai, és mivel ezek nem tisztázot-

²⁴ A társas szereptípusok fogalmát Schrag alkalmazta először a börtönszociológiában (Schrag 1944, 1959, 1961a, 1961b). Felfogása szerint a különböző rabszerepek bizonyos „fokális témák” (az ítélet letöltéséhez való viszony, kapcsolatok az elítélt társakkal és a személyzet tagjaival, külvilággal fenn tartott kapcsolatok, szexualitás, titkos tevékenységek, stb.) köré szerveződnek, amelyek a rabtársadalom életének különböző dimenzióit testesítik meg. Schrag szerint bizonyos szerepalternatívák keresztül metszik a börtöntársadalom említett aspektusait. Így megkülönböztette a „proszociális” (vagy „Square John” típust, amelyre az jellemző, hogy pozitívan viszonyul a szélesebb társadalom standardjaihoz), az „antiszociális” (vagy „Right guy” szereptípust, akik szembenállnak a formális autoritással és kriminális nézetek vallanak), valamint a „pszeudoszociális” (más néven „Politician” típust, amelynek betöltői annak fényében alakítják véleményüket, hogy pillanatnyi érdekeik mit kívánnak) és az „aszociális” (vagy „Outlaw” szerepet, amelyhez tartozók agresszíven reagálnak mind a felügyelőkre, mind az elítéltekre, ezért egy relatíve izolált pozíciót foglalnak el a börtöntársadalmon belül). Ezt a négy szereptípust Garabedian több munkájában is tesztelte (Garabedian 1959, 1962, 1964), illetve azt egy ötödik típussal – melyet „Ding”-nek nevezett, és amely egy szintén magányos és izolált kategória – egészítette ki (Garabedian 1963). A társas szereptípusok vizsgálata más kutatásokban is fontos téma volt (Gruninger 1975, Akers-Gruninger-Hayner 1976, Akers-Hayner-Gruninger 1977b). A szereptípusok módszertani kritikájával több munka is foglalkozott (Thomas-Foster 1976, Leger 1978 és 1979, Poole-Regoli-Thomas 1980). Néhány más, Thomas nevéhez köthető korai publikáció ezen társas szereptípusokat – hasonlóan az említett doktori disszertációjához – a prizonizáció egyik indikátoraként kezelte (Thomas-Foster 1972, 1973).

tak, ezért az ezekre épülő „oksági” modellek sem tűnnek elfogadhatónak. A jelenségek határai közötti elmosódottság (kontamináció) témakört, illetve az egyes jelenségek közötti összefüggéseket az alábbiakban részletesen bemutatom, előtte azonban érdemes megnézni, hogy milyen módon operacionalizálták a korábbi kutatások a rabtörvény elfogadását, vagyis miként fordították le meghatározásaikat a változók nyelvére.

A már többször említett Thomas-féle doktori disszertáció fogalmi meghatározását (mely a keménység, a rabok közötti lojalitás, a személyzet manipulációja, az egymás közötti kihasználó szexuális kapcsolatok együtteseként értelmezte a prizonizáció normatív aspektusát) vettem össze az általa kialakított mérőeszközökkel. A konceptualizálási és az operacionalizálási gyakorlat között azonban nem találtam egyértelmű megfelelést.

A Thomas (1971) által használt prizonizációs (illetve annak a normatív asszimiláció aspektusát kifejező) index alapját képező 14 állítás közül egyet sem találtam, mely a definícióban szereplő szexuális vonatkozású kihasználó attitűdöt mérte volna. Az „örök manipulációja” dimenzió elmosódott, valójában nem lehet tudni, hogy ez alatt mit is értett Thomas, hiszen a mérőeszközének logikailag ide tartozó állításai nem az örök kihasználását, hanem inkább a személyzet tagjaitól való elzárkózást mérték (*„A legjobb módja annak, hogy letöltsd a büntetésed az, ha tartod a szád és nem hagyod, hogy a felügyelet tagjai megtudják, hogy valami bánt.”*, *„Bárki, aki személyes problémáiról a személyzet tagjaival beszél, az gyenge.”*, *„Ha egy elítéltnak a felügyelet tagjaival van dolga, akkor mindig ki kell állnia a saját véleménye mellett és nem szabad hagynia, hogy az örök mondják meg, hogy mi a jó és mi nem.”*, *„Azt hiszem, a szabadidőmben többet beszélgetek a személyzet tagjaival, mint más elítéltek.”*). A prizonizáció „keménység” aspektusának mérésére szolgáló állítások megfogalmazása mögötti logika sem magától értetődő, hiszen az ezekre adott válaszok alapján csupán egy „általános” keménységhez való viszony tárható fel, de az már nem, hogy a kérdezett a személyzet tagjaival és/vagy az elítéltekkel kapcsolatban véli fontosnak a „keménységet” (*„Keménynek kell lenned, ha boldogulni akarsz itt bent.”*, *„Nem tűröm el senkitől, hogy uralkodjon itt felettem.”*, *„Megpróbálok kimaradni a bajból, de itt senki se erőszakoskodjon velem, mert azt nem ússza meg.”*). A „rabcsoporthoz való lojalitás” dimenzió viszont egyértelműen azonosítható Thomas eredeti mérőeszközében, és felsorolt állításai illeszkednek is a definíciójában szereplő elnevezéshez: (*„Csak elítélttársaiddal beszélheted meg itt igazán a problémáidat.”*, *„Minden tőled telhetőt meg kell tenned, hogy segíts egy elítélttársadnak, még akkor is, ha ezzel bajba kerülsz a felügyeletnél.”*, *„Ha az elítéltek összetartanak, sokkal könnyebben telik itt az idő.”*). Más, a normatív asszimilációt mérő itemjei esetében ugyanakkor nehéz meghatározni azt, hogy ezek milyen nézetek feltárására alkalmasak, illetve ezek nem

illeszkednek az általa meghatározott fogalomhoz: „*Alapvetően kétféle ember van a világon: a dörzsöltek és a balekok.*”, „*Igazuk van más elitélteknek, amikor azt mondják, hogy „ne tegyél meg többet annál, mint amit meg kell tenned.”*”, „*Itt bent a legjobb, ha te teszel meg másokkal valamit, mielőtt ők tennék meg azt veled.*”, „*A legtöbb itteni elitelt fél kiállni a jogaiért.*”.

Thomas eredeti prizonizációs mérőeszközével kapcsolatban tehát megállapítható, hogy az ezt felépítő állítások nem illeszkednek maradéktalanul az általa meghatározott prizonizáció definícióhoz. Vitatható az is, hogy a prizonizáció valójában többdimenziós fogalomnak tekinthető-e, és ha igen, akkor sem biztos, hogy ezek a dimenziók alkotják, illetve kérdéses, hogy ezeket érdemes-e egy változóba integrálni. A Thomas által tesztelt modellek arra épültek, hogy a prizonizációt más jelenségekkel hozta összefüggésbe, ezért – kapcsolódva a már említett „jelenségek határai” témakörhöz – érdemes néhány megjegyzést tenni. Nem tisztázott, hogy a „személyzettel való manipulatív kapcsolatok” dimenzió (amely valójában az öröktől való elzárkózás egyik indikátoraként is értelmezhető) és egy másik, Thomas által használt változó (a börtönnel és annak személyzetével kapcsolatos attitűdök) egymáshoz való viszonya, ugyanígy a „rabcsoporthoz való lojalitás” aspektus és a külön változóként kezelt „interperszonális kapcsolatok prioritása” közötti összefüggés sem.

Thomas a doktori disszertációjához kialakított prizonizációs mérőeszközt más – ugyanarra az 1970-ben készült kutatásra épülő – publikációkhoz is felhasználta (Thomas-Foster 1972, Thomas 1973b, Thomas-Poole 1975, Thomas-Foster 1976, Thomas 1977a.). Más kutatásokban az eredeti mérőeszköz bizonyos szűkített variánsait alkalmazták az indexképzéshez. Így volt 4 ítemes verzió²⁵ és 8 ítemes változat²⁶, valamint egy olyan is, amelynél csak az itemszámot tüntették fel a szerzők, a konkrét állításokat azonban nem²⁷.

²⁵ Egy 1973-as kutatás során négy íte mből alakították ki a prizonizációs indexet. Ezek: „*A legjobb módja annak, hogy letöltsd a büntetésed az, ha tartod a szád és nem hagyod, hogy a felügyelet tagjai megtudják, hogy valami bánt.*”; „*Igazuk van más elitélteknek, amikor azt mondják, hogy „ne tegyél meg többet annál, mint amit meg kell tenned.”*”; „*Megpróbálok kimaradni a bajból, de itt senki se erőszakoskodik velem, mert azt nem ússza meg.*”; „*Itt bent a legjobb, ha te teszel meg másokkal valamit, mielőtt ők tennék meg azt veled.*” (Thomas 1977b, Thomas-Cage 1977).

²⁶ Egy fiatalok számára fenntartott intézetben, 1972-ben végzett kutatásban használták ezeket: „*Igazuk van más fiúknak, amikor azt mondják, hogy „ne tegyél meg többet annál, mint amit meg kell tenned.”*”; „*Jobb, ha a személyzet tagjainak az igazság helyett azt mondd, amit hallani akarnak, ha minél előbb ki akarsz kerülni innen.*”; „*Jó, ha az ember itt magába zárkózik, amennyire csak tud.*”; „*Azt hiszem, a szabadidőmben többet beszélgetek a személyzet tagjaival, mint más fiúk.*”; „*Bárki, aki személyes problémáiról a személyzet tagjaival beszél, az gyenge.*”; „*Megpróbálok kimaradni a bajból, de itt senki se erőszakoskodik velem, mert azt nem ússza meg.*”; „*Jobban hasonlítok a személyzet tagjaira, mint a legtöbb fiúra.*”; „*Ha egy fiúnak a felügyelet tagjaival van dolga, akkor mindig ki kell állnia a saját véleménye mellett és nem szabad hagynia, hogy az örök mondják meg, hogy mi a jó és mi nem.*” (Zingraff 1973, Zingraff 1975, Thomas-Zingraff 1976, Zingraff 1980, Thomas-Hyman-Winfree 1983).

²⁷ Egy nem specifikált 8 íte mből kialakított prizonizációs indexet képzett Thomas-Petersen-Zingraff (1978).

Thomas prizonizációs itemjeit később más kutatók is felhasználták. Reisig és Lee 6 item²⁸ alapján alakították ki a prizonizációs indexet, amelyben két dimenzió (az örökkel szembeni kommunikációs tilalmi maxima és a rablojalitás) azonosítható (Reisig-Lee 2000). Paterline pedig 7 itemből²⁹ építette fel mérőeszközét, melyben az állítások alapján a rabszolidaritás, az örökkel szembeni bizalmatlanság, az örökhöz vagy a rabokhoz való hasonlóság, illetve a keménység dimenziói azonosíthatók (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Ezenkívül Paterline faktoranalízissel leválasztott néhány, a Thomas-féle prizonizációs index keménység aspektusához kapcsolódó állítást, és ezek alapján – kiegészítve azt új itemekkel – „erőszakkal kapcsolatos attitűdök” néven új változót alakított ki.³⁰ Paterline esetében azonban nem világos, hogy a prizonizációs index részét képező bizonyos állítások („*Keménynek kell lenned, ha boldogulni akarsz itt bent.*”, „*Nem valami okos dolog keresni a bajt, de ha egyszer megtalál, nem szabad meghátrálni, hanem férfinak kell maradni.*”) és a külön kialakított erőszakkal kapcsolatos index között milyen kapcsolat van. Az utóbbi két item ugyanis kapcsolódhatna az erőszakos attitűdöket kifejező változóhoz is. A legfrissebb prizonizációs kutatás egy, az eredeti Thomas-féle mérőeszköz 11 itemes változatára épülő index alapján mérte a prizonizációt (Gillespie 2001, 2003).³¹

Más szerzők szintén használták az attitűdállításokkal kapcsolatos mérési technikát, ám nem határozták meg pontosan, hogy az általuk közölt itemek közül melyek „tartoztak” a prizonizációhoz és melyek nem (Kennedy 1970, Rhodes 1979³², Bukstel 1980).

Az előbb felsorolt munkákban az volt a közös, hogy valamennyi a Thomas által kialakított mérőeszközökre, illetve azok valamilyen változatára épült. Voltak azonban más ala-

²⁸ Koreai kutatásukban a következő 6 item szerepelt: „*Jobb, ha a személyzet tagjainak az igazság helyett azt mondd, amit hallani akarnak, ha minél előbb ki akarsz kerülni innen.*”; „*Megpróbálok kimaradni a bajból, de itt senki se erőszakoskodik velem, mert azt nem ússza meg.*”; „*A legjobb módja annak, hogy letöltsd a büntetésed az, ha tartod a szád és nem hagyod, hogy a felügyelet tagjai megtudják, hogy valami bánt.*”; „*Csak elítéltsársaiddal beszélheted meg itt igazán a problémáidat.*”; „*Ha az elítéltek összetartanak, sokkal könnyebben telik itt az idő.*”; „*Ha egy elítéltnak a felügyelet tagjaival van dolga, akkor ki kell tartania saját véleménye mellett.*”.

²⁹ Ez a 7 item: „*Ha az elítéltek összetartanak, sokkal könnyebben telik itt az idő.*”; „*Az elítéltek közül bárki, aki megbízik a felügyelet tagjai közül bárkiben is, az örült.*”; „*A rabok számára az egyetlen mód, hogy ezt a helyet jobba tegyék az, ha összetartanak.*”; „*Bárki, aki személyes problémáiról a személyzet tagjaival beszél, az gyenge.*”; „*Keménynek kell lenned, ha boldogulni akarsz itt bent.*”; „*Jobban hasonlítok a börtön személyzetének tagjaira, mint a legtöbb rabra.*”; „*Nem valami okos dolog keresni a bajt, de ha egyszer megtalál, nem szabad meghátrálni, hanem férfinak kell maradni.*”.

³⁰ Paterline ehhez kapcsolódó itemjei: „*Nem tűrheted el senkitől, hogy uralkodjon feletted, mert ha ezt megteszi, akkor ezen túl mindig ez lesz.*”; „*Ha már egyszer harcolnod kell, akkor okosabb dolog végleg elintézni a másikat.*”; „*Nincs könnyű dolga annak, aki engem harcra akar bírni.*”; „*Ne várd, hogy sokra becsüljenek az emberek, ha hajlamos vagy kitérni a balhék elől.*”; „*Megpróbálok kimaradni a bajból, de itt senki se erőszakoskodik velem, mert azt nem ússza meg.*”; „*A fizikai erőszak használata sohasem fogadható el, bármilyen helyzetről is legyen szó.*”.

³¹ Gillespie 2001-es kutatásában három item kivételével („*Igazuk van más elítélteknek, amikor azt mondják, hogy „ne tegyél meg többet annál, mint amit meg kell tenned.”*”, „*Minden tévedésből meg kell tenned, hogy segíts egy elítéltságsádnak, még akkor is, ha ezzel bajba kerülsz a felügyeletnél.*”; „*Azt hiszem, a szabadidőmben többet beszélgetek a személyzet tagjaival, mint más elítéltek.*”) ugyanazokat az itemeket használta fel, mint Thomas (1971).

³² Rhodes az itemeket közölte doktori disszertációja végén, illetve megadta az egyes jelenségekhez tartozó itemek számát, viszont ezek alapján nem azonosíthatók egyértelműen az indexek alapját képező állítások.

pozású kísérletek is a prizonizációs változó attitűdállításokkal való mérésére. Jensen és Jones a rabtörvény öt maximáját különítették el a szakirodalom alapján: 1. „Ne terjessz információkat.”, 2. „Ne tiszteld az öröket.”, 3. „Ne légy gyenge, behódoló vagy elfogadó.”, 4. „Tartsd távol magad a rabtársakkal való vitáktól.”, 5. „Ne használd ki rabtársadat.” (Jensen 1973, Jensen-Jones 1976). Ezen szerzők abból kiindulva, hogy az utóbbi két maxima konzisztens a személyzet, illetve az intézet által megfogalmazott elvárásokkal, mérőeszközüket az első három alapelve szűkítették le, és összesen négy állítás alapján operacionalizálták a rabtörvényt: *„Az itteni személyzet tiszteletreméltó, hiszen csak a munkájukat végzik.”*, *„Ha egy elítélt megtudja, hogy egy másik rab szökést tervez, el kell mondania ezt a felügyeletnek.”*, *„Az elítélteknek jelenteniük kell a felügyeletnek, ha valaki megszegi a szabályokat.”*, *„Szívesen veszek részt az itteni, intézet által szervezett tevékenységekben.”* A Jensen és Jones által használt négy item azonban úgy tűnik, hogy nem fedi le pontosan azt, amit mérni szerettek volna. A „ne tiszteld az öröket” dimenzióhoz a négyből egy, az információs tilalomhoz kettő, a „gyengeség, behódolás, elfogadás” aspektushoz pedig egyetlen állítás sem köthető. Ellenben az intézeti programokra vonatkozó állítás logikailag kapcsolódhat a személyzeti témakörhöz, de inkább áttételesen. Mindenesre a Jensen és Jones által használt mérőeszköz abban tér el a Thomas által kialakított változattól, hogy az örökkel való szembehelyezkedést is deklaráltan a rabtörvény részének tekinti, és nem egy attól elkülönült jelenségnek, illetve változónak.

II.3.1.2.2. A következmény-felfogás és a hozzá kapcsolódó jelenségek Thomas és mások modelljeiben

Thomas és Petersen elméleti munkájukban a következő fontos megállapítást tették: *„...Általánosságban elmondható, hogy az elítéltek többsége olyan hatásoknak van kitéve, melyek elősegítik azt, hogy ellenségesen viszonyuljanak a jogrendszerhez és annak képviselőhöz, tolerálják – ha személy szerint nem is alkalmazzák – a fizikai erőszakot, mint problémamegoldó eszközt, továbbá hogy erősen manipulatívva váljanak, elfogadjanak és nagyra értékeljenek olyan személyekkel fenntartott interperszonális kapcsolatokat, akik pozitívan viszonyulnak a kriminalitáshoz.”* (Thomas-Petersen 1977: 59). Ezen megfogalmazás tehát azt sugallja, hogy a különböző, elítéltek körében elterjedt nézetek a börtönkontextus hatására alakulnak ki. Thomas korábbi és későbbi saját, valamint mások munkáiban azonban mégsem utóbbi, hanem a „prizonizáció következményei” felfogás az uralkodó. Az, hogy mi minnek a következménye, nem egyértelműen derül ki ezekből az írásokból. Hiszen a következmények okaként több munkában felváltva használták a „prizonizáció” és a „bebörtönzés”

kifejezéseket (Thomas-Foster 1972, Thomas 1977a, Thomas-Petersen-Cage 1981, Thomas-Petersen 1977). Más publikációkban csak a „prizonizáció következményei” kifejezés található meg (Thomas-Poole 1975, Zingraff 1975, Thomas-Hyman-Winfree 1983), megint máshol viszont csak a „bebörtönzés következményei” megnevezés szerepel (Thomas 1977b).

A „következmény” felfogást a fent említett szerzők arra a feltevésre alapozták, hogy a prizonizációnak bizonyos konzekvenciái lehetnek a szabadságvesztés letöltése alatt és azon túl is. Ennek megfelelően az intézeten belüli („rövid távú”³³) „következmények” közé sorolták az elítéltek közötti interperszonális kapcsolatok nagyra értékelését, valamint az intézettel kapcsolatos oppozíciós nézeteket. „Szabadulás utáni” vagy „hosszú távú” következménynek pedig a kriminális identitás kialakulását tekintették (Thomas 1971, Thomas-Foster 1972). A későbbi, főként Thomashoz köthető elemzésekben az „interperszonális kapcsolatok prioritása” változó már nem szerepelt a rövid távú következmények között, így a börtönszervezettel kapcsolatos oppozíció maradt ennek egyetlen indikátora. A hosszú távú következmények esetében pedig a kriminális identifikációt a „törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos oppozíció” változóval egészítették ki (Thomas 1977a, Thomas-Petersen-Cage 1981, Thomas-Hyman-Winfree 1983). A következmény felfogást alkalmazó publikációk közül szemléletében három tér el a fentiektől, különböző okok miatt.

Zingraff (1975) a prizonizáció „következményei” közül hármat említett és vizsgált írásában: az intézet formális szervezetével kapcsolatos oppozíciót, a jogrendszer legitimitásának tagadását, valamint a rabcsoporton belüli lojalitást. A három jelenség közül az utolsó azért specifikus, mert Thomas és mások munkáiban a csoporton belüli összetartás a prizonizációs változó egyik lényegi elemeként volt feltüntetve.

A másik atipikus modell Thomas és Poole publikációjában található. Ezen szerzők a prizonizáció következményeiként a „társadalmi kontroll ágenseivel kapcsolatos oppozíció” variánsaiként kezelték a börtönnel kapcsolatos elutasítást, a kriminális identitást és a törvények elvetését (Thomas-Poole 1975). Ez abban tér el az eddigiektől, hogy a „társadalmi kontroll ágensei” jóval tágabb körre terjed ki, mint azt a korábbi írásokban feltételezték. A társadalmi kontroll egyik eszközét a törvények, az azokat kikényszerítő igazságszolgáltatás, továbbá annak képviselői jelentik ezen értelmezés szerint, így beletartozik a büntetés-végrehajtási intézet és annak személyzete is. Thomas és Poole ezen modellje tehát logikai hi-

³³ A „rövid”- és „hosszú távú” kifejezéseket olyan értelemben használták, hogy azok az intézeten „belső” vagy azon „külső” éreztetik-e hatásukat. Ennek megfelelően a „rövid távú” következmények alatt az elítéltek attitűdjeiben, értékeiben a bebörtönzésük idején tetten érhető hatásokat értették. A „hosszú távúak” alatt pedig azokat, amelyek akkor érvényesülnek, amikor az elítéltek visszatérnek a társadalomba (Thomas-Petersen 1977, Thomas-Petersen-Cage 1981).

dat képez a törvények- és igazságszolgáltatással kapcsolatos negatív nézetek és a személyzetrel kapcsolatos oppozíció között.

A harmadik modell – az előzőhöz hasonlóan – szintén felfogásában tér el a többitől. Thomas (1977b) a „bebörtönzés következményei” között említette a prizonizáció mellett a börtönnel kapcsolatos oppozíciót és a kriminális identitást. Az eltérés az eddigiekhez képest az, hogy a korábbiakban említett munkákban a „prizonizáció következményei”, illetve a „bebörtönzés következményei” kifejezések ugyan felváltva szerepeltek, de minden esetben a konkrét, empirikusan tesztelt elméleti modellekben a prizonizáció szerepelt magyarázó, az egyes „következmények” pedig függő változókként. Ezen modellben azonban a „következmények” egy szintre kerültek, mivel Thomas ezen írásában nem tételezett fel ok-okozati kapcsolatot a prizonizáció és a következményként értelmezett jelenségek között.

Mielőtt a fentebb említett „következményváltozókat”, illetve a hozzájuk kapcsolódó magyarázó mechanizmusokat részletesen ismertetném, néhány megjegyzést kell tenni a prizonizációs modellek ok-következmény felfogásával kapcsolatban. Általánosságban elmondható, hogy olyan kutatási probléma megválaszolásához, amely arra épül, hogy valami valaminek a következménye, egy keresztmetszeti kutatás nem, vagy csak megkötésekkel lehet alkalmas. A konkrét esetben annak eldöntése, hogy a fentebb említett „következmények”, vagyis a törvényekkel és a büntető igazságszolgáltatással, illetve ezek reprezentánsaival kapcsolatos ellenérzések, a kriminális orientáció, az interperszonális kapcsolatok prioritása „mikor” alakultak ki, nehézségekbe ütközik, így ez a felfogás inkább ezen kutatások spekulatív aspektusaként értelmezhető. A következmény felfogás logikája arra épül, hogy a fegyintézet egy „fekete doboz”, amely hatást gyakorol az elítéltek attitűdjeire és értékrendjére. Az importációs elméleti modell alap gondolatát felhasználva azonban állítható, hogy ezek az attitűdök és értékek már a bebörtönzést megelőzően is kialakulhattak, léteztek és az egyén világnézetének szerves részét képezhették. Utóbbi – vagyis a bizonyos nézetek fegyintézeti közegbe való behozatalán alapuló – elgondolást tudomásom szerint csupán két kutató, Alpert (1978a) és Rhodes (1979) alkalmazták tesztelt modelljeikben. Még egyszer hangsúlyozni kell, hogy függetlenül attól, hogy a különböző attitűdöket „előzményeknek” vagy „következményeknek” fogjuk fel, egy keresztmetszeti nem alkalmas ilyen kérdések tisztázására. Az előzmény felfogás esetben azért, mert a szabadságvesztés büntetés letöltése idején felvett adatok nem feltétlenül arról adnak számot, hogy az elítélt milyen világnézetet vallott az intézetbe való bekerülése előtt. A „következmények” esetében pedig azért, mert a keresztmetszeti vizsgálat alapján a jövőre vetített esetleges attitűdváltozásra épít, anélkül, hogy számolna annak lehetőségével, hogy ezek már a bekerült megelőzően is jelen lehettek az elítéltek gon-

dolgozásában. Azok a kutatások, amelyek a börtönbüntetés alatt bekövetkező „változásokat” vizsgálták (szintetikus vagy valódi kohorsz vizsgálatokkal) csupán arra adhattak választ, hogy a börtön falain belül milyen, időben is értelmezhető változások mentek végbe. Mivel azonban a viszonyítási alap (korábbi tapasztalatok, nézetek) hiányzik, ezért ezen változások nem igazán értelmezhetők. Az állítható, hogy a fegyházi közeg bizonyos változásokat idézhet elő egyes elítéltekben, növelheti, de elvben akár csökkenheti is a Thomas által „anti-szociálisnak” vagy „oppozíciónálisnak” minősített nézetek elfogadását az elítéltek részéről. Ugyanakkor elképzelhető az is, hogy semmiféle változást nem idéz elő bennük. Ha lehetőség is lenne olyan valódi panelvizsgálat készítésére, mellyel végigkövethetnénk az egyén érték- és attitűdbeli változásait egészen a gyermekkorától a büntetés letöltésének szakaszán át, a szabadulás utáni időszakig, akkor sem lehetnénk abban biztosak, hogy ezeket a fegyházat, illetve az elítélti közeg idézte elő.

Az egyes „következményekre” visszatérve: a kriminális identifikációt a prizonizáció egyik lehetséges következményeként tüntették fel a fentebb ismertetett modellek. A kriminális önmeghatározás azonban feltehetően nem a fegyházi közegben alakult ki, hanem már előtte is létezhetett. Nem zárható ki ugyanakkor az sem, hogy a rabtársadalom valóban megerősíthette az egyénben a saját „bűnözőségbe” vetett hitet. Ezt a kérdést nem lehet a jelenlegi tudományos eszközökkel megválaszolni. Csupán az állítható biztonsággal, hogy az adott pillanatban az egyén válaszai alapján ő maga mennyire érezte magát „bűnözőnek”. Időbeli változást feltételezni, illetve ezekre különböző ok-okozati modelleket építeni nem tűnik helyesnek. A kriminális identifikációval kapcsolatos előbbi megjegyzések ugyanúgy igazak a törvény- és igazságszolgáltatás ellenességére is, továbbá az is igencsak valószínű, hogy az intézetben belüli interperszonális kapcsolatok támogatása is visszavezethető elméletben a börtön előtti kapcsolatokra. Az ugyanis, hogy miként viszonyult az egyén korábbi életszakaszában a kortársaihoz, barátaihoz, ismerőseihez, és az emberekhez általában, feltehetően nem lehet független attól, hogy miként vélekedik a „benti” kapcsolatairól. Bár nem zárható ki annak a lehetősége, hogy a szabadságvesztés büntetés alatt egyeseknél alapvető személyiség- és világnézetbeli változások következnek be, az a valószínűbb, hogy ezek a változások mégsem olyan drámaiak, mint azt a prizonizációs kutatásokban feltételezték. Ha így is van, akkor sem tudjuk, hogy mik ennek az okai. A gyakran hangoztatott elítélti társadalom egyénre gyakorolt hatásai mellett, ugyanúgy említhetők más gondolkodást befolyásoló tényezők is, pl. az intézet elégtelen működése, a társadalom tényleges (és nem csupán az egyén részéről a jövőre vetített) elutasítása, a kapcsolatrendszer átalakulása, stb.

Az alábbiakban a legtöbbször a prizonizáció következményeiként vizsgált jelenségek (kriminális identifikáció, törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos opposíció, interperszonális kapcsolatok prioritása, börtönnel kapcsolatos opposíció) modellekben elfoglalt helyét, a hozzájuk kapcsolódó magyarázó mechanizmusokat, illetve a velük kapcsolatos konceptualizálási és operacionalizálási gyakorlatot mutatom be.

II.3.1.2.2.1. Kriminalizáció/kriminális identitás

A Clemmer-féle prizonizációs elméletét tárgyaló fejezetben már említettem, hogy ő maga sem foglalt egyértelműen állást, hogy a prizonizáció és a kriminalizáció feltétlenül összekapcsolódó, egymást erősítő folyamatokként értelmezhetőek-e. Clemmer ugyanis felvette annak elvi lehetőségét, hogy a magas szintű prizonizáció egyúttal nem vezet szükségszerűen hasonló szintű kriminalitáshoz is. Azzal a kérdéssel, hogy a prizonizáció és a kriminalizáció egymás szinonimáiként kezelhetők-e, később mások is foglalkoztak. Glaser egy katonai példával illusztrálta ezt a kérdést, azt állítva, hogy a hadsereghez való alkalmazkodás sem feltétlenül jár együtt katonai karrierrel, illetve az erre irányuló aspirációkkal (Glaser 1964: 476). A két jelenség elméleti megkülönböztetése mellett, ebben az esetben is az a lényegi kérdés, hogy miként értelmezzük a kriminalizációt (kriminalitást), illetve milyen eszközzel mérjük azt. Garrity például bűnelkövetői karriermintákat vizsgált, munkáiban a visszaesést/bűnismétlést tekintette a kriminalizáció indikátorának, vagyis annak bizonyos szempontok szerint értelmezett viselkedési aspektusát (Garrity 1956, 1961). A visszaesési mutató esetében azonban nagyon fontos torzító tényező az, hogy csak a hatóságok tudomására jutott bűncselekmények és bűnelkövetők adatai alapján határozható meg annak tartalma. Tehát arról nem ad számot, hogy valóban nem követett-e el az illető újabb bűncselekményt vagy pedig valamilyen okból a nyomozóhatóságok nem szereztek tudomást az újabb bűncselekmény elkövetéséről. Ez a bizonytalansági tényező alapjaiban kérdőjelezi meg a visszaesési ráták mindenhatóságába vetett hitet.

Thomas és mások eltérő módon közelítették meg a kriminalizáció fogalmát, és azt különböző indikátorral, indikátorokkal mérték. A többes szám alkalmazása azért indokolt, mert bár „kriminális identifikáció” néven nevezték ezekben a publikációkban ezt a változót, az ehhez kapcsolódó konkrét itemek, és bizonyos esetekben a konceptualizálás is legalább két jelenségre vonatkoztak. Ez a két dimenzió rokon vonásokat mutat a fejezet elején bemutatott Stratton által korábban használt „kriminális identifikáció” és az „asszociációs preferencia” változókkal (Stratton 1963, 1967). Thomas esetében a kriminalizációhoz rendelt egyik

fogalmi meghatározás is e kettőségre utal: „...*Ez úgy konceptualizálható, mint az elítélt hajlandósága arra, hogy elfogadja énképe részeként a társadalom által rá kirótt címkét, és hogy a szabad világban bűnözőkkel barátkozzon.*” (Thomas 1971: 61). Ezt a definíciót, mely tehát a „kriminális identifikációt” valójában két szempontból értelmezi (a kriminális énkép mellett a kriminális barátságok elfogadásaként) más publikációk is tartalmazzák (Thomas-Foster 1972, Thomas-Poole 1975, Thomas-Petersen-Cage 1981). Más munkákban a kriminális identifikáció előbb említett két eleme közül csak az egyik, a „negatív címke elfogadása” szerepelt definíciójában (Thomas 1977a). Rhodes a kriminális azonosulás egy előbbihez képest tágabb meghatározását adta, azt az örökkel való azonosulás teljes elutasítása, a bűnözői címke elfogadása, a korábbi összeütközések a rendőrséggel, a bűnözőkkel fenntartott szabad világbeli kapcsolatok, a büntudat érzése és az etnikai identitás együtteseként értelmezte (Rhodes 1979).

Érdemes bemutatni azt is, hogy milyen módon operacionalizálták ezt a változót. Thomas doktori disszertációjával kapcsolatos kutatásában 6 ítemes mérőeszközt alakított ki. A kriminális kapcsolatokra vonatkozó itemek egyértelműek („*Semmi baj nincs azzal, ha olyanokkal lógsz, akik megszegték a törvényt, addig, míg te magad tiszta maradsz.*”, „*Akikkel itt bent barátkozom, nagyon hasonlítanak azokhoz, akiket kint jól ismertem.*”, „*Kint nem ismertem senkit, aki bűnöző lett volna.*”), a bűnözői önmeghatározáshoz fűződők viszont elmosódottabbak. Utóbbi csoportban a „*Mivel mindenki azt gondolja rólam, hogy bűnöző vagyok, akár az is lehetek, ha majd kimegyek innét.*” állítás mögött az a logika rejlik, hogy a válaszadó azért gondolja magát bűnözőnek, mert a társadalom ezzel a címkével illeti. Ez azonban vitatható, hiszen egyfelől valóban evidens az, hogy a „bűnözőség” társadalmi termék, másfelől viszont nem biztos, hogy ezt minden bűncselekményt elkövető személy önmagára nézve igaznak fogadja el. A „*Ha olyan dolgokat csinálsz, mint amilyeneket én kint tettem, számítanod kell arra, hogy majd egyszer le kell néhány évet húznod a börtönben.*” item csak nagyon közvetett módon utal a kriminális identifikációra, a harmadik állítás („*Ha az ember szabadul a börtönből, képes arra, hogy boldoguljon a nélkül is, hogy megszegné a törvényt, csak akarnia kell.*”) pedig logikailag egyáltalán nem kapcsolódik a bűnözői azonosuláshoz, mögöttes tartalma szempontjából inkább a szabadulás utáni várakozásokhoz köthető. Thomas erre a hat itemre épülő kriminalizációs indexet használta egyes későbbi munkáiban is (Thomas-Foster 1972, Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a). Más publikációiban viszont 4 item alapján alakította ki a „bűnözői önazonosulás” változót (Thomas 1977b), megint más

írásaiban pedig 3 ítemes változatot használt (Thomas-Petersen-Cage 1981, Thomas-Hyman-Winfree 1983).³⁴

A bűnözői identifikációval és a kriminális barátságokkal kapcsolatos itemek más szerzők munkáiban is fellelhetők, de ezekből – Faine (1973)³⁵ és Rhodes (1979)³⁶ kivételével – nem képeztek külön indexeket (Kennedy 1970, Bukstel 1980)³⁷.

Érdeemes visszatérni arra, hogy a kriminalizáció/kriminális identitás változó milyen helyet foglalt el a különböző prizonizációs modellekben. Ebből a szempontból az előbb említett Rhodes és Faine felfogása tekinthető specifikusnak. Rhodes fentebb bemutatott fogalmi meghatározása több elemet tartalmaz, mint a Thomas-féle definíció, azaz a kriminális címke elfogadásán és a bűnözőkkel fenntartott kapcsolatokon kívül a kriminális múlt, a büntudat, valamint az etnikai identitás hangsúlyozása, az örökkel való azonosulás teljes elutasítása is része a változójának. Ezen aspektusok közül különösen az utóbbi kettő problematikus, az etnikai hovatarozás esetében erősen vitatható, hogy az valóban a kriminalitás egyik mutatója lenne, az őrszemélyzettel való azonosulás hiánya viszont nehezen elhatárolható az intézettel és annak személyzetével kapcsolatos elutasító attitűdtől (melynek mérésére külön indexet is képzett Rhodes). Ezenkívül Rhodes a kriminális identifikációs indexet nem „következmény”, hanem „előzmény” változóként kezelte, abból kiindulva, hogy a bűnözői nézeteket az elítéltek már a bekerülést megelőző időszakban is elfogadhatták. Faine megközelítése pedig abban tér el az eddigiektől, hogy a kriminális identifikációs változót sem „okként”, sem „következményként”, hanem a prizonizáció indikátoraként, pontosabban egyfajta „proxyváltozóként” értelmezte.

³⁴ Sajnos a 4, illetve a 3 ítemes változatot felépítő állításokat a hivatkozott publikációk nem tartalmazták, ugyanakkor gyanítható, hogy ezeket a korábbi 6 állításból választották ki.

³⁵ Faine „elítelti referenciacsoport” indexét Stratton (1963, 1967) „kriminális identifikáció” és „asszociációs preferencia” változóinak bizonyos állításai segítségével képezte: „Inkább hasonlít a gondolkodásom más elítéltekéhez, mint a kinti emberekéhez.”; „Jobban hasonlítok azokhoz, akik könnyen szereznek pénzt, mint azokhoz, akik munkában gürcölnek.”; „Azok, akiknek bajuk van a törvényekkel, jobban hasonlítanak hozzám, mint azok, akiknek semmi baja velük.”; „Azok, akiket általában barátainak tekintek, nem igazán tisztelik a törvényeket.”.

³⁶ Rhodes „kriminális identifikáció” változójához sorolt állítások: „Úgy tűnik, hogy jobban hasonlítok a személyzet tagjaira, mint a legtöbb itteni elítéltre.”; „Mivel mindenki azt gondolja rólam, hogy bűnöző vagyok, akár az is lehetek, ha kiengednek innen.”; „Ha olyan sokszor kerülsz bajba, mint én a múltban, biztosan újra megsérted a törvényt.”; „Az itteni rabok többsége olyan ember, akikkel a szabad világban is barátkozom.”; „Semmi baj nincs azzal, ha olyanokkal lógsz, akik megszegtek a törvényt, amíg te magad tiszta maradsz.”; „Általában büntudatom van, ha rosszat teszek.”; „Kint nem ismertem senkit, aki bűnöző lett volna.”; „Az egyik legfontosabb számomra itt, hogy mit gondolnak mások az etnikai hovatarozásamról (fekete, barna, fehér).”

³⁷ Bukstel itemjei: „Olyan emberekkel barátkozom, akik keményen dolgoznak, és úgy gondolják, hogy az elítélteknek meg kell javulniuk, amíg börtönben vannak.”; „Jobban hasonlítok azokhoz, akik könnyen szereznek pénzt, mint azokhoz, akik munkában gürcölnek.” Kennedy itemjei: „Inkább bűnözőnek tartom magam.”; „Jobb, ha néhány törvénytelen dolgot csinálsz azért, hogy pénzt szerezz, mintha fix munkahelyen dolgozol, minden nap ugyanazon a helyen.”; „Inkább izgalmasan és becsstelenül élem az életem, mint törvénytisztelően és rendes munkát végezve.”; „Általában azt mondanám, hogy törvénytisztelő állampolgár vagyok.”.

Thomas modelljeiben ugyanakkor a kriminális identifikáció a „hosszú távú következmények” egyikeként szerepelt. Néhány munkájában foglalkozott azzal a magyarázó mechanizmussal is, mely a prizonizációt és a kriminalizációt egybekapcsolja. Valójában e két jelenség esetében hipotetikus kapcsolatot feltételezett a prizonizáció (illetve a bebörtönzés) és a szabadulást követő bűnelkövetés között, vagyis abból indult ki, hogy minél erősebb a kriminális identitás, annál nagyobb a valószínűsége annak, hogy újabb bűncselekményt követ el valaki, miután letöltötte a büntetését (Thomas-Foster 1972, Thomas 1977b). Thomas egy későbbi munkájában ez a magyarázó mechanizmus árnyaltabban jelenik meg: *„...Meg kell jegyezni, hogy a prizonizáció olyan attitűdök és értékek megerősödéséhez vezet, amelyek feltehetően problémákat idéznek elő az intézeti körülmények között, azonban ez nem feltétlenül jelenti azt, hogy akkor is hatással lesznek az elítéltekre, ha kikerülnek onnan. Igencsak elképzelhető, hogy nem jelent többet, mint a bebörtönzéssel összefüggő szokatlan körülményekre és problémákra adott általánosabb adaptív válasz egy aspektusát...valójában az a kérdés, hogy a prizonizációnak van-e hatása a szabadulás utáni attitűdökre és viselkedésre...valószínű az, hogy csökkenthetik annak esélyét, hogy konvencionális szerepekbe kerüljenek szabadulásukat követően.”* (Thomas-Petersen-Cage 1981: 37). Ezek a szerzők ugyanakkor azt is állították, hogy az elítéltek által az intézetben szerzett tapasztalatok kialakíthatják vagy intenzifikálhatják például a kriminalitásnak kedvező viselkedést és megerősíthetik az egyén bűnözői énképét. Valójában ez az utolsó gondolat az, amely megkérdőjelezi a kriminális identitás „következményváltozó” szerepét. Mint fentebb megjegyeztem, egy keresztmetszeti vizsgálat nem tűnik alkalmasnak ilyen összefüggések feltárására. A kriminális identitás esetében is feltételezhető, hogy a bűnözést támogató nézetek (amennyiben a bűnözői címke átvétele, illetve a bűnözőkkel való barátkozás el nem utasítása ennek mutatóiként kezelhetők) nem szükségszerűen vezetnek ahhoz, hogy valaki a fegyintézetből való szabadulása után újabb bűncselekményt fog elkövetni. Ugyanez fordítva is igaz lehet, vagyis a „konvencionális” értékrendszert vallók is követhetnek el büntetteket vagy vétségeket. A kriminalizáció „következményváltozóként” való kezelése azért is megkérdőjelezhető, mert a bűnözőként való önmeghatározás, illetve a kriminális barátságok nem feltétlenül a fegyintézetben, illetve annak hatására alakulnak ki, hanem – és ez a valószínűbb –már azt megelőzően.

Mint bemutattam, azt legtöbbször két szempontból közelítették meg, a kriminális önkép és a bűnözői kapcsolatok elfogadásának együtteseként, ennek megfelelően az operacionalizálási folyamat során is e kettőre fókuszáltak. Leegyszerűsítve, a „bűnöző vagyok” és az „elfogadom a bűnözői barátságokat/vannak bűnöző barátaim” típusú állítások esetében azonban számolnunk kell a fentiekén kívül egy másik problémával is. Azzal, hogy

nem korántsem biztos, hogy ezek a kriminális beállítottságot mutatják, hanem emellett/ehelyett más gondolati elemekre utalnak. Erre vonatkozóan érdemes megemlíteni Sykes és Matza „neutralizációs technikák” elméletét, melynek lényege, hogy a bűnelkövetők különböző érvelési technikákat alkalmaznak, melyekkel bűncselekményüket bizonyos értelemben racionalizálják, saját maguk számára elfogadhatóvá teszik (Sykes-Matza 1957/2001). Ezen „módszerek” között említették a „felelősség tagadását”, az „okozott sérelem tagadását”, a „szenvedő fél, mint áldozat tagadását”, az „ítéletet mondók elítélését” és a „magasabb rendű eszmékre való hivatkozást”. Ebből az következik, hogy ha a válaszadó ezen technikák valamelyikével „védekezik” bűncselekménye kapcsán, akkor a „bűnöző vagyok” típusú állításokra feltehetően elutasítással válaszol. Nem kizárható az sem, hogy valaki büszkén vállalja a bűnözői címkét, és az sem, hogy mások szégyenkezve fogadják el azt (minden bizonnyal az utolsó típus feltárára alkották meg ezt a típusú mérőeszközt). Ennek alapján a kriminális énkép elfogadását jelző változót, illetve az ezt felépítő állításokat óvatosan kell kezelnünk.³⁸

A másik kriminalizációs dimenzióval („elfogadom a bűnözői barátságokat/vannak bűnöző barátaim”) kapcsolatban pedig az a problematikus, hogy ez nem számol annak lehetőségével, hogy valaki nem a jogsértés/törvénytisztlet szempont alapján alakítja emberi kapcsolatait. Ezen felfogás szerint ugyanis a bűnözőkkel való közeli kapcsolatok elfogadása a kriminális beállítottságot jelzi, míg elvetésük a törvénytisztelő/becsületes orientációra utal.

A kriminalizációval kapcsolatban végül érdemes kiemelni még egy problémát, amely az alábbiakban bemutatott törvény- és igazságszolgáltatás ellenességgel függ össze, illetőleg ezen jelenségek viszonyával kapcsolatos. Sutherland differenciális asszociációs elméletében egyebek mellett azt fogalmazta meg, hogy a bűnözői viselkedést tanult folyamat, amelynek során – a bűnelkövetési technikák mellett – olyan különböző motívumok, ösztönzők, racionalizációk, attitűdök „átadása” történik, amelyek a jogszabályokhoz egyfajta viszonyt fejtenek ki. Sutherland szerint a törvényekhez való pozitív és negatív viszonyulás a társadalom minden szegmensében jelen van, és az egyén akkor válik bűnözővé, ha a jogsértéseket támogató nézetek felülkerekednek az azokat elítélő nézetekkel szemben (Sutherland 1947, 1974). Ezt azért fontos kiemelni, mert felhívja arra a figyelmet, hogy a törvényekkel és

³⁸ Meg kell jegyezni, hogy Sykes egy későbbi munkájában még egy lehetőséggel számolt: „...Sok bűnöző olyannyira elidegenedhet a társadalomtól és olyannyira azonosulhat a kriminális szubkultúrával, hogy az erkölcsi megőrzés, elutasítás, vagy a legitim társadalom rosszsallása egyáltalán nem érinti meg; az ő számukra úgy tűnik, hogy a szabad társadalom büntetőjogi szankciói indifferensek, legalábbis távolról sem jelentenek olyan morális stigmát...Ez feltehetően kevés bűnelkövetőre lehet igaz, például a profi bűnözőkre...vagy a pszichopata személyiséggel rendelkezőkre...A börtönben lévő bűnözők többségével kapcsolatban ugyanakkor az eredmények arra utalnak, hogy sem a törvénytisztlet elemeitől való elidegenedés, sem a kriminális értékrendszerbe való involváltság nem elégséges ahhoz, hogy megszüntesse a társadalmi elutasítás által előidézett elítélti énképre nehezedő fenyegetést.” (Sykes 1958: 66).

az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos nézetek és a kriminalizáció két fentebb bemutatott aspektusa úgy tűnik, hogy egymással szorosan összefüggnek, és egyazon jelenségnek az indikátoraiként kezelhetők. Azaz a „bűnöző vagyok” – a fenti megkötésekkel – közvetlen, az „elfogadom a bűnözői barátságokat/vannak bűnöző barátaim” és a „elítéltem a törvényt és ezek képviselőit” típus pedig közvetett indikátorai lehetnek egy kriminális világnézetnek.

II.3.1.2.2.2. Interperszonális kapcsolatok prioritása

Az elítéltek egymáshoz való viszonyát illetően érdemes felidézni Clemmer egy fontos megállapítását, amely a rabtársadalom ellentmondásaira mutat rá: „...*Az elítéltek világa egy atomizált világ. Az emberek az atomok, melyek össze-vissza kapcsolódnak egymáshoz. Dominálnak és alárendelődnek. Közösségüknek nincs egy kialakult társadalmi struktúrája. Bevett értékeik számtalan konfliktusos attitűddel járnak együtt. Nincsenek meghatározott közösségi célok...Az elítéltek személyzettel és a társadalommal való szembehelyezkedése csak kevéssel haladja meg az egymás közötti konfliktusok és ellenségeség szintjét....Ez inkább az „Én”, „engem”, „enyém”, és nem „miénk”, „övék”, „övé” világa...Senki nem tudja miért, de a dogmák és a szabályok ennek ellenére éppen olyan fontosak.*” (Clemmer 1940/1965: 297-298). Hasonlóan fogalmazott Sykes is: „...*A börtön távolról sem közösség, az emberek a börtönben hajlamosak egyénként viselkedni, és nem felfüggeszteni az egymás közötti konfliktusait, akkor, amikor az ellenséggel, a börtönőrökkel találják szemben magukat.*” (Sykes 1956: 137).

Clemmer és Sykes ezen gondolatai alapján tehát a a rabtársadalom két elkülönült dimenziója körvonalazódik. Az egyik ezek közül az elítéltek társas kapcsolataival és a másik pedig a rabtörvénnyel kapcsolatos. E kettő analitikus és empirikus szétválasztását végezte el Wheeler (1958, 1961b), aki az elítéltek egymáshoz való viszonyának feltárására külön *kiterjedtségi* és *intenzitási* indexeket képzett³⁹, a prizonizáció mérésére pedig szituációkra épülő használt, melyek alapján az elítélteket a személyzet elvárásaihoz konform és „non-

³⁹ Az extenzivitási mutató mérésére használt kérdés: „*Mióta bekerült a fegyházba, került-e közeli barátságba más elítéltekkel?*” válaszkategóriák: - *Igen, többel is (több mint ötten)*, - *Igen, néhányval (3-5)*, - *Igen, 1-2-vel*, - *Nem*. Ez alapján az első két kategóriába tartozó elítélteket tekintette „erősen involváltnak”. Az intenzitási indexhez kapcsolódó kérdés: „*Gondoljon vissza az eltelt egy hónapra, amit a fegyházban töltött. Mit mondana arról, hogy szabadideje nagy részét hogyan töltötte?*” válaszkategóriák: - *Legtöbbször rabok egy olyan csoportjával, akik sokat vannak együtt.* – *Egy-két rabbal.* – *Néhány különböző rabbal, de nem csoporttal.* – *Főként egyedül.* Ugyanezeket az indexeket, illetve ezek variánsait más későbbi kutatásokban is használták (Jensen 1973, Jensen-Jones 1973, Slosar 1978, Gillespie 2001, 2003).

konform” (vagyis prizonizált) kategóriákba sorolta.⁴⁰ Ezen szempontok alapján négy elméleti típust különböztetett meg: 1. „involtált non-konformista”, 2. „nem involtált konformista”, 3. „nem involtált non-konformista”, 4. „involtált konformista” típusokat. Wheeler úgy gondolta, hogy az elítéltek körében az egymással kialakított szoros kapcsolatok és a személyzet által képviselt normatív rendhez való konformizmus között éles ellentét feszül, amely szerepkonfliktushoz vezethet azok esetében, akik a barátságokat és a konformizmust is egyaránt fontosnak tartják.⁴¹ Ezt a konfliktust az ilyen helyzetbe kerülő elítéltek úgy oldhatják fel, hogy vagy megszakítják kötelezeteiket, vagy pedig „eltolják” attitűdjeiket. Ebből adódóan az elítéltek társadalom polarizálódik, amelynek következtében a „nem involtált konformisták” és az „involtált non-konformisták” típusai válnak dominánssá. A harmadik típus („nem involtált non-konformisták”) létezését is igazolták Wheeler eredményei, amelyből arra következtetett, a rabtársadalmi rendszerbe való bekapcsolódás nem szükséges feltétele a személyzet normái elutasításának (értelmezése szerint a prizonizációnak). A negyedik típust („involtált konformisták”), akik egyszerre tartják követendőnek a személyzet standardjait és ápolnak közeli kapcsolatokat társaikkal, csak elméleti kategóriának tartotta, feltevése szerint ugyanis az egyrészt ellentétes a rabtársadalom „uralkodó normatív rendjével”, másrészt a személyzet részéről sem jut támogatáshoz, mivel az inkább preferálja az egyéni, mint a társas boldogulást.

Egy másik kutató, Glaser az elítéltek egymás közötti viszonyait az eddigiektől némileg eltérő módon vizsgálta⁴², de ugyanarra a következtetésre jutott, mint Clemmer és Wheeler: „...az elítéltek távolról sem alkotnak integrált társas egységet; a legtöbb elítéltre igaz, hogy erős kötelezeteik társaikkal vagy teljesen hiányoznak, vagy csak néhány más rabra korlátozódnak.” (Glaser 1964: 91).

Más szerzők az elítéltek közeli kapcsolatainak eltérő aspektusát emelték ki. Az interperszonális kapcsolatok prioritása változót, mely azt fejezi ki, hogy az elítéltek mennyire tartják fontosnak a társaikkal való kapcsolataikat, a prizonizációs jelenség kutatói különböző szerepekben tüntették fel vizsgált modelljeikben. Egyes írások a prizonizációt befolyásoló – deprivációs – tényezők (Zingraff 1980, Zingraff-Zingraff 1980), mások viszont annak a „rö-

⁴⁰ A szituacionális mérési technikát külön fejezetben mutatom be (II.3.2.).

⁴¹ Wheeler a kapcsolati és a prizonizációs változók összefüggéséről így vélekedett: „Ahelyett, hogy ezen változókat úgy kezelnénk, mint amelyek közül az egyik hatást gyakorol a másikra, egy megfelelőbb megközelítés az, ha összefüggésüket illetően a börtönközösségben lévő, erős elítéltek involtáltsága és a személyzet elvárásaihoz való attitűdinális konformizmus közötti strukturális inkompatibilitást hangsúlyozzuk.” (Wheeler 1961b: 704).

⁴² Glaser kutatásában a „Melyik illik Önre leginkább a rabtársaival való kapcsolataiban?” alábbi állítások egyike közül kellett választaniuk az elítélteknek: „Megpróbálok egyedül lenni, amennyire lehetséges.”; „Arra törekszem, hogy több elítéltet megismerjek, de egyikükkel sem szeretnék igazán baráti kapcsolatot.”; „Sok barátságot szeretnék kötni.”; „Megpróbálok annyi barátságra szert tenni, amennyi csak lehetséges az elítéltek között.” (Glaser 1964: 91).

vid távú következményei” közé sorolták (Thomas-Foster 1972, Zingraff 1975), továbbá egy munkában mindkét megközelítés megtalálható (Thomas 1971).

Az elítéltek közötti személyközi kapcsolatok preferálása kapcsán több probléma is felmerül, ezek mindegyike a prizonizációs változóhoz való viszonytal függ össze. A fent említett írásokban a prizonizáció és az interperszonális kapcsolatok közötti magyarázó mechanizmus kevésbé hangsúlyos, mint a többi jelenség esetében, és ezek is csak a prizonizációs determináns szerepre vonatkoznak. Thomas doktori disszertációjában, Clemmer és Wheeler munkáira hivatkozva, azt feltételezte, hogy a hosszú ideig fennálló kapcsolat más elítéltekkel pozitívan függ össze a prizonizációval. Mint írta: „...*A hipotézis mögötti logika az, hogy a rabszubbkultúra normatív tanainak átvételét elősegíti az, hogy ha olyan személyekkel folytat interperszonális kapcsolatokat, akik ezeket a normákat követendőnek tartják. Minél kedvezőbben ítéli meg az elítélt a szubbkultúrán belüli interakciókat, annál eredményesebb lesz a prizonizációs folyamat.*” (Thomas 1971: 76-77). Thomas ezen érvelése tehát arra épül, hogy az interakciókra vonatkozó változó egyfajta intézetben belüli (vagy deprivációs) tényezőként pozitív hatást gyakorol a rabtörvény átvételére. Thomas ugyanakkor az elítéltekhez való viszonyt kifejező változó kapcsán többször hivatkozott a már fentebb említett Sutherland-féle differenciális asszociáció elméletre, annak is azon gondolatára, mely szerint az interperszonális kapcsolatok minősége, gyakorisága kiemelt jelentőségű a társas tanulásban, így a bűnözői nézetek elsajátításában (Sutherland 1947, 1974). Fontos kiemelni, hogy Sutherland ezen elméletét a bűnelkövetés egyik magyarázataként fogalmazta meg, és nem a rabtársadalom értékrendszerével kapcsolatban, vagyis a differenciális asszociációs teória éppen a bebörtönzés előtti időszak fontosságára hívja fel a figyelmet, azt állítva, hogy a bűnözést támogató nézeteket az ezeket valló személyekkel folytatott gyakori társas interakciók révén sajátítják el az elkövetők. Vagyis az elítéltek közötti kapcsolatok változó esetében Sutherland elmélete inkább az importációs megközelítést támasztja alá. Ezzel együtt az is valószínű, hogy a börtönbe kerülést megelőző időszak emberi kapcsolatainak hatásuk lehet a szabadságvesztés letöltése alatti, illetve az azt követő időszakra is. A fegyintézetbe kerülő elítéltek feltehetően a már korábban kialakult és rögzült társas készségeiket mobilizálhatják (nincs okunk azt feltételezni, hogy az elítéltek önmagában a bekerülés tényéből adódóan alapvető személyiségbeli változásokon mennek keresztül, amelyek alapjaiban változtatják meg a társas kapcsolatokhoz való hozzáállásukat), és a büntetésük leteltét követően abba a kibocsátó társadalmi közegbe térhetnek vissza, ahol egyrészt a már meglévő kapcsolataikat éleszhetik újjá, illetve a korábbi barátaikhoz/ismerőseikhez hasonló személyek társaságát kereshetik, hasonló kapcsolatteremtési és kapcsolattartási formákat alkalmazva.

Annak a magyarázó mechanizmusnak a leírását, mely alátámasztaná, hogy miért tekintették a prizonizáció egyik következményének az elítéltek közötti kapcsolatok nagyra értékelését, egyik erre vonatkozó publikáció sem tartalmazta (Thomas 1971, Thomas-Foster 1972, Zingraff 1975). Valójában úgy tűnik, hogy a kapcsolat a prizonizációs és az interakciókra vonatkozó változók között más jellegű, mint azt a korábbi kutatási modellek feltételezték, azaz az elítéltek kapcsolatok prioritása nem determinánsa és nem is „következménye”, hanem része magának a prizonizációs jelenségnek. Erre utal az egyik fogalmi meghatározás: „...a magas szintű prioritása a rabtársadalmon belüli interperszonális kapcsolatoknak és a csoporton belüli lojalitás nagyra értékelése a prizonizáció egyik fontos termékének tekinthető.” (Thomas-Foster 1972: 234). Érdeemes Visszautalni a prizonizációval kapcsolatos fogalmi meghatározásokra, azokban ugyanis az elítéltek közötti lojalitás az egyik meghatározó aspektusként szerepelt. Ha elfogadjuk ezt, akkor megkérdőjelezhetővé válik az a gyakorlat, amely külön kezelte a rabtársakkal való kapcsolatok preferálását mérő változót, és – ha különböző szerepben is – ok-okozati viszonyokat vizsgált.

A fent bemutatott problémákat jól példázza a változóval kapcsolatos operacionalizálási gyakorlat. Thomas a következő itemeket használta fel az ezzel kapcsolatos indexének kialakításához: „A börtönben jó, ha betartod azt a szabályt, hogy bármit, amit kapsz, meg kell osztanod a barátaiddal.”, „Csak elítélttársaiddal beszélheted meg itt igazán a problémáidat.”, „Nehéz igazi barátokat találni a börtönben.”, „A szabadidőm nagy részét olyan, néhány elítéltből álló csoporttal töltöm, akik ugyanúgy gondolkodnak a legtöbb dologról, mint én.”, „Az elítélttársaim bízhatnak abban, hogy őszinte leszek velük.”, „Ha ismered a megfelelő embereket, szinte bármit megkaphatsz itt bent, amit csak akarsz.”, „A szabadidőm nagy részében különböző elítéltekkel beszélgetek, de egyiküket sem érzem igazán közel magamhoz.” (Thomas 1971: 156). A felsorolt állítások esetében nem egyértelmű, hogy mi az a logikai fonal, mely egybekapcsolja ezeket. Az itemek egyik csoportja az elítéltek közötti szolidaritáshoz köthető (javak megosztása, a szabadidő eltöltése hasonló gondolkodású emberekkel), mások a bensőséges viszonyra vonatkoznak (problémák megbeszélése, a barátságok kialakításának nehézsége, őszinteség). A „Ha ismered a megfelelő embereket...” állítás azonban elméletben kilóg ebből az indexből, hiszen ez nem azt tárja fel, hogy az elítélt milyen mértékben preferálja a többiek társaságát, hanem azt, hogy az intézetben létezik-e valamilyen titkos gazdasági hálózat, amelynek létezéséről tud a válaszadó. A mérés szintjén is tetten érhető a prizonizáció és a kapcsolatok prioritása ösz-

szefüggésére vonatkozó probléma, amelyet az mutat, hogy egy item mindkét indexben szerepel („Csak elítélttársaddal beszélheted meg...”).⁴³

Egy másik kutató, Zingraff ezen változó kialakításához a fentiektől részben eltérő állításokat használt. A 6 ítemes verzióhoz kapcsolódó állításai: „Nagyon óvatosnak kell lenned, hogy kivel barátkozol itt.”, „Nem igazán érzek senkit közel magamhoz az itteni fiúk közül.”, „Nehéz igazi barátokat találni itt.”, „Úgy tűnik, hogy nincs valami sok közös bennem és az itteni fiúkban.”, „Szeretném fenntartani a kapcsolatot néhány itteni fiúval, miután kiengedtek.”, „Úgy tűnik, hogy nem tudok kijönni a fiúk többségével.” (Zingraff 1975: 386-387). Ezek az állítások nemcsak abban térnek el a Thomas-féle változathoz tartozóktól, hogy azokban az „elítéltek” helyett „fiúk” szerepelnek⁴⁴, hanem abban is, hogy – szemben Thomassal, aki az összetartozás érzést főként pozitív állítások segítségével mérte – itemjei szinte kivétel nélkül a társaktól való elzárkózásra vonatkoztak. Zingraff felfogása abban is különbözik a Thomas-féle érveléstől, hogy milyen szerepet tulajdonított az interperszonális kapcsolatok változónak. Állítása szerint: „Az, hogy egy elítélt mennyire azonosul más rabokkal, illetve számít tőlük jutalmakra, státuszra, milyen mértékben jelentenek vonatkozási csoportot számára, jelzi azt, hogy milyen mértékben izolálódtak a társadalomtól, azaz ez egyfajta tolóhatást jelent az elítélti normarendszer felé.” (Zingraff 1980: 278). Ezzel Zingraff azt feltételezte, hogy a rabtársakkal való kapcsolatok előnyben részesítése a társadalmi izoláció egyik indikátora. Csakhogy más magyarázatok is felhozhatók arra vonatkozóan, hogy az elítéltek miért preferálják (ha preferálják) az egymás közötti kapcsolatokat. Például elképzelhető az, hogy másokra (vagyis a személyzetre) nem, vagy kevésbé számíthatnak büntetésük alatt, de az sem kizárható, hogy pszichológiai okok állnak valójában a háttérben. Vagyis bizonyos elítéltek alapvetően társas orientáció (amely nem csupán az elítéltekre vonatkozhat), mások pedig inkább az introvertáltság jegyében alakíthatják emberi kapcsolataikat.⁴⁵

⁴³ Mindkét indexben szerepelt ez az állítás (Thomas 1971, Thomas-Foster 1972). Thomas és Foster írásában ugyanakkor ez az item (mintaitemként) csak az „interperszonális kapcsolatok prioritása” változóban volt feltüntetve (Thomas-Foster 1972: 238), egy másik munkában viszont (szintén mintaitemként) a prizonizációs index részeként szerepelt (Thomas 1973b: 21). Meg kell jegyezni ugyanakkor azt is, hogy utóbbi írás tesztelt modellje nem vizsgálta az elítéltek közötti kapcsolatokat.

⁴⁴ Zingraff egy 14-18 évesek számára fenntartott intézetet vizsgált, ennek megfelelően módosította állításait.

⁴⁵ Ezt Wheeler is felvetette: „...Néhány elítéltnak nagyobb szüksége van a csoportkötődésre, mint másoknak, és ezt a szükségletet a börtönben kizárólag a más bűnelkövetőkkel való kapcsolatok révén elégítheti ki.” (Wheeler 1961b: 704-705).

II.3.1.2.2.3. Az intézettel és annak személyzetével kapcsolatos opposíció

Az intézettel és annak személyzetével kapcsolatos opposíciós változó prizonizációs modellekben elfoglalt helyét illetően is hasonló problémák merülnek fel, mint amelyeket a fenti jelenségek esetében megfogalmaztam. Mint említettem, Thomas a doktori disszertációjában két szerepben is feltüntette ezt a változót. Így első modelljében azt a prizonizáció egyik indikátorának tekintette (a rabtörvény normatív tanainak átvétele mellett), a másodikban viszont a prizonizáció „rövid távú következményei” között szerepeltette (Thomas 1971). A későbbi munkák lényegében az utóbbit, vagyis a következmény-felfogást alkalmazták a tesztelt modellek kialakításakor (Thomas-Foster 1972, Thomas-Poole 1975, Zingraff 1975, Thomas 1977a, Thomas 1977b, Thomas-Petersen-Cage 1981, Thomas-Hyman-Winfrey 1983). Voltak azonban olyan megközelítések is, amelyek a deprivációs modell egyik prizonizációs determinánsaként értelmezték azt (Rhodes 1979, Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999).

Ahhoz, hogy meg tudjuk ítélni azt, hogy melyik elgondolás tűnik a leginkább elfogadhatónak, ennél a változónál is részletesen be kell mutatni a konceptualizálási és operacionalizálási gyakorlatot, valamint azokat a magyarázó mechanizmusokat, melyek a prizonizációval feltételezett kapcsolatát elméletileg alátámasztják.

Az első kérdés, amit tisztázni kell, hogy milyen a viszony a prizonizáció és az intézeti opposíció között. Thomas az intézettel szembeni elutasítást így határozta meg: „...*A normatív előírások és tiltások egy másik csoportja, amelyet gyakran kevernek össze a rabtörvények elfogadásával, ez a fogvatartottak reakciója a fogvatartóikra és az erre szolgáló intézet általános jellemzőire.*” (Thomas 1971: 60). Lényegében ehhez hasonló tartalmú definíciók szerepelnek Thomas és Zingraff fent említett munkáiban is. Azt, hogy Thomast foglalkoztathatta az a kérdés, hogy vajon az intézettel kapcsolatos elutasítás és a prizonizáció külön jelenségként kezelhetők-e, a fenti meghatározáson túl bizonyítja az is, hogy e két index esetében kimutatta, hogy azok átlagai szignifikánsan különböztek egymástól, továbbá, hogy a két indexváltozó eltérő módon korrelált a velük összefüggésbe hozott tényezőkkel, valamint, hogy köztük sem volt erős, kétváltozós kapcsolat (Thomas 1971, Thomas-Foster 1976). Emellett – a definíciók alapján – legalább két okból is megkérdőjelezhető, hogy valóban elkülönült jelenségekről van-e szó. Az egyik ezek közül az, hogy ha a prizonizációs változó egyik fontos eleme az elítéltek közötti szolidaritás hangsúlyozása, akkor ennek csoportdinamikai szempontból a „komplementere” lehet a külső csoporttal szembeni elutasítás (amelye külső csoportot a fegyrintézetben a személyzet tagjai testesítenek meg).⁴⁶ A másik ok, amiért gyanítható, hogy a prizonizáció és az intézeti opposíció bizonyos pontokon

⁴⁶ Érdemes visszaautalni arra, hogy a rabtörvényt egyesek éppen a személyzettel, illetve azok elvárásaival szemben határozták meg (Ohlin 1956, Wellford 1967).

összekapcsolódhatnak az, hogy a fogalmi meghatározásokban is szerepelnek olyan aspektusok, amelyek a személyzet tagjaihoz való viszonyt fejezik ki. Így Thomas négy- és három-elemű prizonizációs definíciója is tartalmazta a „manipulatív kapcsolatok a személyzet tagjaival” elemet. Zingraff is a rabtörvény tartalmi elemei között említette a „formális szervezet legitimitásának tagadását” és az „intézeti személyzetének és programjainak kihasználását” (Zingraff 1975). Thomas, Petersen és Cage a prizonizáció részeként a „manipulációs” dimenzió mellett a „börtönhatóságok által elvárt értékek elutasítását” is feltüntette (Thomas-Petersen-Cage 1981). Thomas és Cage pedig a prizonizációra vonatkozó meghatározásukban fontosnak tartották kiemelni, hogy a rabtörvényt alkotó attitűdök és értékek „ellenségesek” és „oppozicionálisak” (Thomas-Cage 1977). Paterline fogalmában pedig egyik elemként szerepelt a „személlyzettel kapcsolatos oppozíció” is, ugyanakkor ugyanezen a néven külön indexet is képzett, amelyet a prizonizáció egyik determinánsaként vizsgált modelljében (Paterline 1997). Ha ezeket, a hangsúlyozottan a prizonizációs meghatározásokban szereplő elemeket sorra vesszük, akkor logikai zavar támadhat az olvasóban. A személyzet manipuláció/kihasználása felfogható ugyanis a személyzethez fűződő oppozicionális álláspont egyik aspektusaként, hasonlóan a „formális szervezet legitimitásának tagadása” elemhez. A „börtönhatóságok által elvárt értékek elutasítása” meglehetősen általános megfogalmazás, de ezzel kapcsolatban is feltételezhető, hogy az együtt járhat a személyzetre és a fegyházra vonatkozó ellenérzésekkel. Az „ellenséges” és „oppozicionális” jelzők is nyilvánvalóan elsősorban az intézettel és annak személyzetével kapcsolatos viszony irányára utalnak.

Ha a prizonizációt úgy értelmezzük, hogy elméleti szinten kiemeljük belőle ezeket a fentebb említett következtetlenségeket, akkor elfogadhatónak tűnik a rabtörvény összetartás aspektusa és az intézettel (valamint annak személyzetével) kapcsolatos distinkció, hiszen az egyik egy adott csoporton belüli, a másik pedig egy azon kívüli viszonyulást jelez. Elméletben nem kizárható ugyanis, hogy azok az elítéltek, akik a saját csoportot nagyra értékelik, illetve a kohezív kötelékeket fontosnak tartják, nem feltétlenül vélekednek negatívan a fegyházról és annak reprezentánsairól. Ugyanennek a fordítottja is éppúgy igaz lehet, vagyis bizonyos elítéltek gondolkodásában a rabszolidaritás elvetéséhez a börtönnel szembeni elutasítás is társulhat.

Teoretikusan tehát igazolható a prizonizáció és az intézettel kapcsolatos oppozíció megkülönböztetése, az azonban már kevésbé, hogy Thomas több munkájában miért tekintette a börtönszervezettel kapcsolatos ellenérzéseket az elítélti normarendszer elfogadása egyik potenciális „következményének”. Az ezzel kapcsolatos magyarázó mechanizmust Thomas több munkájában ismertette (Petersen-Thomas 1973, Thomas 1973a, Thomas-Poole 1975,

Thomas 1977a, 1977b, Thomas-Petersen 1977, Thomas-Petersen-Cage 1981). Elméleti kiindulópontja arra épült, hogy minden fegyintézetben szükségszerűen kialakul és működik egy sajátos elítélti szubkultúra, amely alapvető orientációit illetően antiszociális, oppozicionális jelzőkkel írható le.⁴⁷ Az elítéltek részéről az elutasító attitűd arra vezethető vissza, hogy a fegyintézeti hatóságok és a rabtársadalmi rendszer elvárásai között éles ellentét feszül. A börtön (illetve ennek személyzetének) céljai – némi leegyszerűsítéssel – két fontos területre koncentrálódnak: az intézeti rend fenntartása és az elítéltek őrzése mellett, a rehabilitációs-reszocializációs törekvések, programok révén proszociális változások előidézésére a fogvatartottak értékeiben, attitűdjeiben és viselkedésében (kontrollcélok és változási célok). Ezzel szemben az elítéltek informális rendszere leértékeli a hatalommal felruházott autoritást, és olyan világnézetet támogat, mely szemben áll a börtön személyzetével, és általában a szélesebb társadalom kriminalitást elítélő szemléletével. Thomas tehát azt állította, hogy amennyiben antiszociális, ellenséges, oppozicionális irányúak a rabtársadalmi rendszer elvárásai, akkor ezek dominálják az elítéltek többségének nézeteit is, amelyek viszont a fegyintézet céljainak megvalósítása ellen hatnak. Az elítélteknek választaniuk kell két „erő”, a formális rend és a rabtársadalom elvárásai között. Ha a formális elvárások kerekednek felül, akkor a rend fennmarad és az intézeti reszocializációs programok sikerre vezetnek. Ha viszont a rabtársadalom győzedelmeskedik, akkor az elítéltek a rabtörvény tanításait fogadják el irányadónak (vagyis prizonizálódnak), így a fegyintézet céljai nem valósulhatnak meg. Thomas ezen érvelése azon a feltevésen alapul, hogy a fegyintézetekbe kerülők két, egymással ellentétes szocializációs folyamattal szembesülnek, amelyek közül az egyiket reszocializációnak, a másikat prizonizációnak nevezte.⁴⁸

A fentebb bemutatott magyarázó mechanizmusnak szánt érvelés alapján úgy tűnik, hogy az nem kellőképpen támasztja alá egyértelműen a prizonizáció és az intézettel való szembehelyezkedés között feltételezett ok-okozati kapcsolatot. Ehelyett inkább az derül ki ebből, hogy a bebörtönzés két kísérőjelenségeként tekintett ezekre, melyek egymással szorosan összefüggnek.

Thomas intézeti oppozíciót mérő változóját is érdemes alaposabban megvizsgálni. Az eredeti, 21 ítemes indexet felépítő állítások között található olyanok, melyek a személyzetre vonatkoznak: „A személyzet többsége azt gondolja, hogy aki bűnöző volt, az mindig az

⁴⁷ Thomas a kevésbé szigorú, illetve az elítéltek rehabilitációjára nagyobb hangsúlyt helyező intézetekben nem zárta ki annak lehetőségét, hogy az intézet elutasítása helyett annak támogatása lehet a meghatározó.

⁴⁸ Ezt a „zéróösszegű játszma” felfogást vitatta Ramirez, azon az alapon, hogy az túlságosan leegyszerűsítő, és inkább tükröz egyfajta „középosztályos” kutatói megközelítést, mintsem a valós viszonyokat (Ramirez 1984).

is marad.”, „A személyzet tagjainak többsége azt gondolja, hogy egyik elítéltnél sem lehet megbízni.”, „Az itteni személyzet inkább kedvez azoknak, akik beköpnék másokat, vagy azoknak, akik megteszik, amit mondanak nekik, ahelyett, hogy a többiek gondjait próbálják megoldani.”, „A személyzet többsége hajlandó sok mindent megtenni azért, hogy segítsen az elítélteknek.”, „Ha jobban belegondolsz, az itteni szabályok többségének van értelme.”, „A nevelők fontos szerepet töltenek be ebben az intézetben.”, „Úgy tűnik, hogy a nevelők eléggé segítőkészek, ha az elítéltek személyes problémáiról kell beszélgetni.”, „A lelkész/pap nagy segítség lehet abban, ha a személyes gondjaidról akarsz beszélgetni valakivel.”, „A személyzet többsége minden tőle telhetőt megtesz, hogy segítsen a rabokon.”, „A személyzet általában lekezelően bánik a rabokkal.”, „Úgy tűnik, hogy a nevelők eléggé segítőkészek, ha a minket érintő problémákról van szó.”. Az állítások egy másik csoportja az intézet által kínált programokkal kapcsolatos véleményeket fogalmaz meg: „Azt gondolom, hogy a benti munkavégzés nagy segítség az elítélteknek.”, „A benti iskolai képzés sokat jelent azoknak, akinek ilyen segítségre van szükségük.”, „Ez az intézet elég időt biztosít az embereknek arra, hogy annyit tanuljanak, amennyit csak akarnak.” Az itemek harmadik csoportja pedig az alárendeltség percepciójához kapcsolódik (bár Thomas nem nevesítette ezt a „faktort” definíciójában): „Ez a hely úgy működik, hogy a személyzet dolgát megkönnyíti, de az elítéltek szükségleteire és vágyaira nincs tekintettel.”, „Az ilyen helyen, mint ez, az ember úgy érzi magát, mint egy ketrecbe zárt állat.”, „A személyzet többsége nyitott a javaslatainkra, hogy miként javítsunk az itteni körülményeken.”. Thomas egyéb állításokat is felsorolt az „intézeti skála” itemjei között, ezek azonban kevésbé egyértelműek. Így a két munkahelyhez kötődő item („A munkám kihívást jelent számomra.”, „Az itteni munkafelügyelőm jó vagy jobb, mint a legtöbb kinti főnök.”) esetében nem világos, hogy azok mire vonatkoznak: a munkával kapcsolatos „kihívás” háttérben a munkához való általánosabb hozzáállás is állhat, a munkafelügyelő állításra pedig – mivel a benti és a kinti főnök(ök) közötti összehasonlítást kíván a válaszadótól – nem lehet „jól” válaszolni, hiszen a kinti főnök (ha egy volt) lehetett jobb, rosszabb, de ugyanolyan is, mint a benti munkafelügyelő. Egy másik állítás meglehetősen indirekt mutatója a személyzettel kapcsolatos hozzáállásának, mivel az közvetlenül nem a válaszadó, hanem az elítélttársak nézeteivel kapcsolatos véleményére vonatkozik („A legtöbb elítélttel az a baj, hogy rosszul viszonyulnak a személyzethez.”.⁴⁹ Ettől is problematikusabb egy másik állítás („Azt hiszem, hogy szabadidőmben többet beszélgetek a személyzet tagjaival, mint más elítél-

⁴⁹ Ez az állítás azért is problematikus, mert egyrészt nem számol azzal az eshetőséggel, hogy a válaszadó szerint „nem baj”, ha „rosszul viszonyulnak” az elítéltek a személyzethez; másrészt tartalmilag nem specifikált a „rosszul”; harmadrészt pedig, azzal, hogy mi történik akkor, ha kérdezett szerint ez „baj”, de nem a legnagyobb.

tek.”), egyfelől azért, mert ez megtalálható Thomas rabtörvény indexében is, másfelől pedig azért, mert a megfogalmazás alapján a személyzet tagjaival folytatott kommunikáció gyakorisága mellett, egyfajta összevetést is tartalmaz más elítéltek magatartására vonatkozóan. A fenti itemek alapján kialakított intézeti oppozíciós mérőeszközt Thomas több publikációjában is használta (Thomas 1971, Thomas-Foster 1972, 1976, Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a).

Mint fent említettem Thomas eredeti, intézeti szembenállást mérő indexének bizonyos állításai az elítéltek alárendeltség percepciójához köthetők. Ezt a dimenziót a börtönnel kapcsolatos oppozíciós attitűdtől bizonyos szempontból különválasztotta és későbbi munkáiban kontextuális elidegenedettségnak nevezte (Thomas 1977b, Thomas-Cage 1977).⁵⁰ Egy másik kutatásban részben a Thomas-féle eredeti intézeti oppozíciós index egyes állításai, részben pedig új itemek felhasználásával alakították ki az ezzel kapcsolatos mérőeszközt, amelybe már csak a személyzethez való viszonyra utaló itemek kerültek.⁵¹ Ebben és más kutatásokban is külön változóként kezelték a kontextuális elidegenedettséget.⁵² A kontextuális elidegenedettség és az intézettel kapcsolatos oppozíció szétválasztása két különböző jelenségre elfogadható, érdekes azonban, hogy az egyiket a prizonizáció következményének, a másikat pedig annak determinánsának te-

⁵⁰ Ezen publikációk empirikus adatai egy 1973-ban készült kutatásból származnak. Sajnos az indexek kialakításhoz használt itemek közül csupán néhányat tett közzé. A „börtönszervezettel kapcsolatos oppozíció” 9 itemjéből: „Ez a hely úgy működik, hogy a személyzet dolgát megkönnyíti, de az elítéltek szükségleteire és vágyaira nincs tekintettel.”; „A személyzet tagjainak többsége azt gondolja, hogy egyik elítélten sem lehet megbízni.”; „A személyzet tagjainak többsége azt gondolja, hogy egyik elítélten sem lehet megbízni.”; „Az itteni személyzet inkább kedvez azoknak, akik beköpnék másokat, vagy azoknak, akik megteszik, amit mondanak nekik, ahelyett, hogy a többiek gondjait próbálják megoldani.”; „Az ilyen helyen, mint ez, az ember úgy érzi magát, mint egy ketrecbe zárt állat.”. „Kontextuális elidegenedettség” indexe 5 állításából pedig: „Nincs semmi beleszólásunk abba, hogy miként bánnak velünk itt az intézetben.”; „Itt lehetővé teszik számunkra, hogy magunkkal kapcsolatos döntéseket hozzunk.”; „Itt egyikünknek sincs semmilyen beleszólása abba, hogy miként bánnak velünk.”; „Nem sok beleszólásom van abba, hogy mi történik itt velem.”.

⁵¹ Zingraff (1975) 11 itemes változatot használt: „A személyzet többsége nyitott a javaslatainkra, hogy miként javítsunk az itteni körülményeken.”; „Úgy néz ki, hogy a személyzet tagjai nem igazán fogják fel, hogy itt mindegyikünknek különböző problémái vannak.”; „A személyzetet jobban érdekli az, hogy segítsenek nekünk, mint az, hogy büntessenek azért, amit elkövettünk.”; „A felügyelők általában lekezelően bánnak velünk”; „A személyzet néhány tagját őszintén érdekli, hogy mi van velem.”; „Ez a hely úgy működik, hogy a személyzet dolgát megkönnyíti, de a mi szükségleteinkre és vágyainkra nincsenek tekintettel.”; „A személyzet tagjai azért vannak itt, hogy pénzt keressenek, nem azért, hogy segítsenek nekünk.”; „A személyzet minden tagjának más szabályai vannak, és azt akarják, hogy mi betartsuk ezeket.”; „Ha jobban belegondolsz, az itteni szabályok többségének van értelme.”; „Úgy tűnik, hogy az itteni személyzet tagjai azt gondolják, hogy az egyetlen módja annak, hogy segítsenek nekünk az, ha olyan sokszor büntetnek, ahányszor csak tudnak.”; „Az itteni személyzet valóban igyekszik minket emberként és nem csupán egy számként kezelni.”. Más, részben ugyanezen a kutatáson alapuló publikáció pedig 7-itemes változatra hivatkozik, de ennek itemjeit nem tették közzé (Thomas-Hyman-Winfree 1983).

⁵² A kontextuális elidegenettség indexhez tartozó állítások: „Itt lehetővé teszik számunkra, hogy magunkkal kapcsolatos döntéseket hozzunk.”; „Az ilyen helyen, mint ez, az ember úgy érzi magát, mint egy ketrecbe zárt állat.”; „Itt egyikünknek sincs beleszólása abba, hogy miként bánnak velünk.”; „Nem sok beleszólásom van abba, hogy miként bánnak itt velem.” (Thomas-Zingraff 1976, Zingraff 1980, Thomas-Hyman-Winfree 1983). Egy másik, 1970-es évek közepén végzett kutatásban ugyanezekből az itemekből alakították az indexet (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999), egy további vizsgálatban pedig szintén ezt a változatot használták (Smith-Hepburn 1979).

kintették. A kontextuális elidegenedettség említett determináns szerepét a prizonizációt meghatározó tényezők között, a későbbiekben mutatom be.

Visszatérve az intézeti oppozícióra, más szerzők a fentiektől eltérő módon közelítettek ezt a változót. Rhodes például a személyzettel kapcsolatos attitűdök közé a következőket sorolta: azon nézetek, melyek szerint a börtönőrök rugalmatlanok; azon nézetek, melyek szerint a börtönőröket nem érdekli az elítéltek jóléte; hit abban, hogy a szabályok értelmetlenek; az őrök nem kooperatívak; a rehabilitációs programok haszontalanok; az őrökkel való közeli kapcsolatok elutasítása (Rhodes 1979). Ebben az esetben érdemes visszautalni ezen szerző kriminális identitással kapcsolatos korábban ismertetett konceptualizálására, amelyben az „őrökkel való azonosulás teljes elutasítását” annak egyik fontos aspektusaként kezelte. Ebben az esetben gyanítható tehát, hogy egymástól nem megfelelően elkülönülő, illetve egymásba csúszó jelenségekről lehet szó. Az intézeti oppozíciós attitűd mérésére használt itemjei között Zingraff néhány állítása mellett, újakat is szerepeltetett.⁵³ Az utóbbi állításcsoporttal azonban az a probléma, hogy bár együttesen kirajzolható általa egy tipológia, mely a múltbéli és a válaszadás időpontja közötti személyzettel kapcsolatos véleményeket illető változásra vonatkozik, azonban egyenként kezelve az állításokat az elítéltek számára nehézséget okozhat a válaszadás, így a válaszok értékelése is.

Az eddig említetteken kívül más kutatások is voltak, melyek a fegyintézzettel és annak személyzetével kapcsolatos ellenérzéseket vizsgálták, de más állítás-szettel (Bukstel 1980, Grapendaal 1990).⁵⁴

II.3.1.2.2.4. Az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos attitűdök

Az elítéltek törvényekhez, igazságszolgáltatási rendszerhez, illetve ennek képviselőihez való viszonyát feltáró kutatások a prizonizációs vizsgálatokkal párhuzamosan kezdődtek, és elméleti modelljeik sok tekintetében hasonlóak voltak az utóbbi irányvonalhoz. Ezek a ku-

⁵³ Rhodes saját, a korábbiakhoz képest új állításai: „Amikor ideérkeztem, jól kijöttem a felügyelőkkel, és még mindig úgy gondolom, hogy nincs velük gond.”; „Megpróbáltam kijönni a felügyelőkkel és be tartani a szabályaimat, amikor idejöttem. Most már mindkettőt elutasítom.”; „Nem akartam semmit megtenni a felügyelőknek, amikor ideérlezttem, és ez még mindig így van.”; „A felügyelők ellen voltam, amikor idejöttem, de ma már úgy gondolom, hogy nem is olyan rosszak ők.”.

⁵⁴ Bukstel esetében: „A személyzet tagjai megpróbálják éreztetni velünk rabokkal azt, hogy ők felsőbbrendűek”; „A nevelőket itt csak a fizetésük érdekli és nem igazán az, hogy segítsenek nekünk.”; „Az embernek ki kell használnia a benti oktatási-képzési és kulturális programok adta lehetőségeket.” – Grapendaal itemjei: „A legtöbb itteni szabálynak van értelme.”; „Az összes szervezett foglalkozás csak azért van, hogy elhallgattassanak bennünket.”; „Ha egy felügyelő barátságos, az azt jelenti, hogy akar valamit.”; „A felügyelők csak a munkájukat végzik, nem akarják még jobban megnehezíteni az életünket.”; „Ideges leszek, ha a felügyelők megpróbálnak hatalmaskodni felettem”; „A felügyelők többsége bármit megtenne, hogy segítsen neked.”; „Úgy érzem, hogy hasznosan töltöttem itt bent az időmet.”.

tatások ugyanis az igazságszolgáltatási rendszerre vonatkozó nézeteket függő változóként kezelték és olyan tényezőkkel magyarázták, amelyek a bekerülés előtti időszakkal, illetve magával a bebörtönzéssel kapcsolatosak (Watt-Maher 1958, Hulin-Maher 1959, Mylonas-Reckless 1963, Cleaver-Mylonas-Reckless 1968, Mylonas-Cleaver-Reckless 1968, Maher-Stein 1968, Toro-Calder-Cedeño-Reckless 1968, Waldo-Hall 1970).⁵⁵

A prizonizációs modellekbe ez a változó Thomas révén került be⁵⁶, ő és később mások a legtöbb esetben a prizonizáció, illetve a bebörtönzés egyik „hosszú távú következményeként” tekintettek erre az attitűdre. Thomas és Poole közös munkájukban e fogalmat, és a hozzá kapcsolódó magyarázó mechanizmust a következőképpen határozták meg: „...*Ha a börtön sikeres a változási célok elérésében, ennek egyik bizonyítéka, hogy a jogrendszert támogató attitűdök alakulnak ki....ugyanakkor a prizonizáció egyik következménye olyan attitűdök kialakulása, amelyek szembenállást fejeznek ki a börtönszervezettel és a társadalmi kontroll egyéb ágenseivel. Ezen hipotézis tesztelésére olyan...skálát alkottunk, amely arra fókuszál, hogy az elítélt milyen attitűdökkel rendelkezik a társadalmi kontroll ágenseivel kapcsolatban, és mennyire hajlandó betartani és támogatni a törvényt.*” (Thomas-Poole 1975: 34). Thomas egy másik munkájában pedig a következő módon konceptualizálta a jogrendszerrel kapcsolatos oppozíciót: „...*Az attitűdök egy másik csoportja, amely egyfelől erős támogatást kap az elítélti normarendszertől, másrészt következményekkel jár a szabadulás utáni visszailleszkedésre, azon nézetekre vonatkozik, melyek a jogrendszert önkényesnek, igazságtalannak, merevnek és távolságtartással kezelendőnek tartják.*” (Thomas 1977a: 60). Más írások is lényegében a fenti definíciók elemeit tartalmazzák, és az általában vett törvény- és igazságszolgáltatás ellenességét, a jogrendszer legitimitásának tagadását, valamint e rendszer reprezentánsaira vonatkozó elutasító véleményt egyfajta „következményváltozóként” kezelték (Zingraff 1975, Thomas-Petersen 1977, Thomas-Petersen-Cage 1981, Thomas-Hyman-Winfrey 1983). A törvényekkel kapcsolatos oppozíciót eltérő szereppel ruházta fel Rhodes, aki abból kiindulva, hogy az elítéltek körében létezhet általánosabb oppozicionális attitűd, mely a fegyelmezési személyzet tagjai mellett a börtön falain kívüli igazságszolgáltatás egyéb képviselőire is kiterjed, azt feltételezte, hogy ezeket a nézeteket az elítéltek magukkal hozzák az intézetbe (Rhodes 1979). Rhodes az igazságszolgáltatásra vonatkozó elutasítást tehát importációs magyarázó változóként kezelte, és olyan nézeteket sorolt ide fogalmi meg-

⁵⁵ Ezek a kutatások részben a Rotter-féle mondatkiegészítési módszert, részben pedig az igazságszolgáltatási rendszerrel, illetve annak képviselőivel kapcsolatban megfogalmazott állításokat használták ezen attitűd méréséhez.

⁵⁶ Thomas doktori disszertációjában nem foglalkozott a törvényekre és az igazságszolgáltatásra vonatkozó attitűdökkel, ám az ehhez kapcsolódó mérőeszközt közölte értekezése utolsó fejezetében (Thomas 1971).

határozásában, mint a törvényeknek, illetve ennek kikényszerítőinek elutasítása; a törvényszerítő személyek tisztelete; annak elfogadása, hogy a „nagymenők” nem ülnek börtönben, illetve azt, hogy bizonyos értelemben mindenki bűnöző.

Ezzel a változóval kapcsolatban is ugyanazok a problémák merülnek fel, mint amelyek a korábban tárgyalt jelenségek esetében is említettem (milyen helyet foglal el a prizonizációs modellekben, és milyen viszonyban áll a többi változóval). Nagyon valószínű, hogy a törvényekre és az igazságszolgáltatásra vonatkozó elutasító attitűd az elítéltek többségének gondolkodásában már a bekerüléskor, de azt megelőzően is jelen lehetnek, ezért a prizonizáció egyik következményeként kezelése ezen nézeteknek, leegyszerűsítésnek tűnik. A börtönbe kerülés előtt az elítélt világnézetét nagyon sok tényező formálhatja. Az egyik az általános szocializációs folyamat, mely kialakíthat, formálhat, megerősíthet bizonyos nézeteket, a másik pedig a „társadalmi kontroll ágenseivel” való kapcsolat, konkrétan az igazságszolgáltatási „gépezetbe” való bekerülés, melynek során annak képviselőivel szükségszerűen személyesen is találkoznak a későbbi elítéltek. Vagyis létezik egyfajta egyéni viszonyulás, „általános attitűd” a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatban (melyet saját környezete és a tömegkommunikációs eszközök közvetítenek az egyén felé), a személyes találkozások ezeket formálhatják, elmélyíthetik a korábban már meglévő oppozíciót, illetve ha pozitív „általános” véleménye volt korábban, akkor ezeket ellentétes irányba fordíthatják. Az „ok vagy következmény” visszatérő kérdés körüli zavarra utal például az, hogy Zingraff, aki maga is egyik korábbi munkájában⁵⁷ a bebörtönzés egyik „hosszú távú következményeként” kezelte a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos oppozíciót, egy másik írásában a kriminális múlt prizonizációs jelenségben játszott szerepével összefüggésben a következőket emelte ki: „...*A nagy számú kapcsolat a formális társadalmi kontroll ágenseivel növeli annak valószínűségét, hogy az elítélt úgy lép be a fegyintézetbe, hogy negatív predispozíciókkal rendelkezik az autoritást és a törvények legitimitását illetően...*” (Zingraff 1980: 279). Utóbbi gondolat szerint tehát ez a típusú elutasító attitűd „importálódik” a fegyintézetbe. Azonban érvek szólnak amellett is, hogy egyfajta „következménynek” tekintsük ezt a jelenséget mérő változót. Nehéz elképzelni (bár elméleti lehetősége nem zárható ki teljesen) azt, hogy akár pozitívan, akár negatívan viszonyult valaki ítélete meghozatala előtt az igazságszolgáltatási rendszerhez és ennek képviselőihez, a saját bent szerzett tapasztalatai alapján pozitívan fogja értékelni ezeket büntetése alatt, illetve azt követően. Sőt, az a valószínűbb, hogy a szabadságvesztés letöltése inkább elmélyítheti a korábban is meglévő oppozicionális álláspontot. A kulcskérdés ebben az esetben is az, hogy ha a „következmények” egyikeként

⁵⁷ Lásd Zingraff (1975).

tekintünk erre a változóra, akkor milyen ok(ok)ra vezetjük vissza azt. Teoretikusan ugyanis inkább fogadható el az, hogy „bebörtönzés következményeiként” tekintsünk a különböző attitűdökre, ellenben az kevésbé, hogy a prizonizáció potenciális hatásaiként. Ebben az esetben is elmondható, hogy mivel egy keresztmetszeti vizsgálattal nem állapítható meg, hogy ezek az attitűdök „mikor” alakultak ki, és milyen „következményeik” lehetnek a szabadulást követő időszakban, az ezzel kapcsolatos temporális elrendezés sem igazolható. Csupán annyi állítható biztonsággal, hogy az elítéltek, adott válaszaik alapján milyen attitűdökkel rendelkeznek a kérdéses időpontjában.

A törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos vélemények mérésére Thomas különböző itemekből kialakított indexeket használt. Ezek közül az egyik 11 olyan állítást tartalmazott, amelyek alapvetően két témakörre vonatkoznak: az igazságszolgáltatási rendszer működésével és törvényekkel kapcsolatos általános véleményekre (Thomas 1971). Az első csoportba tartozó állítások: „*A jog velejéig romlott.*”, „*A törvények arra valók, hogy a szegények betartsák, a gazdagok pedig kijátsszák őket.*”, „*Semmi gond azzal, ha kikerülsz a törvényeket, míg másokat nem bántasz ezzel.*”, „*Semmi baj nincs azzal, ha kikerülsz a törvényeket, míg ténylegesen meg nem szeded őket.*”, „*Be kell tartanunk a törvényeket, még akkor is, ha nem értünk velük egyet.*”. A második csoporthoz sorolható itemek: „*Elég nehéz tisztelnem a törvényeket, ha arra gondolok, hogy hogyan bántak velem azok, akikről azt gondolnám, hogy a törvényeket tiszteletben tartják.*”, „*Amennyire én tudom, a bírák és a bíróságok általában igazságos ítéleteket hoznak.*”, „*Az embernek a bíróságon igazat kell mondania, nem számít, hogy mivel jár ez.*”. Az előbb felsoroltakon kívül Thomas indexében olyan állítások is helyet kaptak, melyek – véleményem szerint – nem, vagy nem szorosan kapcsolódnak a jogrendszerrel kapcsolatos véleményekhez: „*A törvények sok embert riasztanak el a büntettek elkövetésétől*”, „*A legtöbb ember megpróbál törvénytisztelő és becsületes maradni.*”. Ezek az itemek csak meglehetősen közvetett indikátorokként vehetők számításba a jogrendszer értékelésénél, hiszen tartalmilag inkább a társadalom tagjainak jogkövetési hajlandóságára (pontosabban az elítélt ezzel kapcsolatos percepcióira) vonatkoznak, ezáltal egészen mást „mérnek”, mint a jogrendszerrel kapcsolatos oppozíció. A felsorolt itemeken kívül még egy állítást tartalmazott a Thomas által kialakított index, azonban ez teoretikusan inkább kapcsolódik a már említett kriminalizációs témakörhöz: „*Csak olyanokat fogadok el barátomnak, aki betartja a törvényeket.*”. Thomas az előbbi állításokra épülő indexét néhány későbbi munkájában is alkalmazta (Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a).

Egy másik kutató, Zingraff lényegében a Thomas-féle mérőeszköz némely pontokon módosított változatát használta fel a 13 itemből kialakított törvényekkel kapcsolatos oppozi-

ciót mérő indexének kialakításához (Zingraff 1975).⁵⁸ Meg kell jegyezni, hogy állításai közül egy („*Semmi baj nincs azzal, ha olyanokkal lógsz...*”), Thomas különböző munkáiban nem a törvényekkel kapcsolatos attitűdöket, hanem a kriminális identitást mérő indexben szerepelt (Thomas 1971, Thomas-Poole 1975, Thomas-Foster 1972). Utóbbi alapján is felvetődik az a kérdés, hogy vajon milyen kapcsolat van a kriminális énkép elfogadása és a törvényekkel és jogrendszerrel elutasítása között. Hiszen elképzelhető az, hogy e kettő inkább egy általánosabb kriminális nézetrendszer különböző, de egymással szorosan összefüggő indikátoraiként értelmezhetők.

Thomas és Zingraff egyes korábbi, és néhány saját itemből alakította ki Rhodes a törvényekkel kapcsolatos oppozíciós változóját. Új állításai elsősorban az igazságszolgáltatás működésére vonatkozó szkeptikus nézetekre vonatkoztak (Rhodes 1979).⁵⁹

Más kutatások is foglalkoztak a fogvatartottak törvényekkel és igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos nézeteivel. Alpert és munkatársai a korábbiakéhoz hasonló állítások alapján faktoranalízissel különböző indexeket képeztek, egyet „törvények és igazságszolgáltatási rendszer index”⁶⁰, egy másikat pedig „rendőrség index”⁶¹ néven (Alpert-Hicks 1977, Alpert 1978a, Alpert 1978b, Alpert-Finney-Short 1978, Hicks-Alpert 1978⁶²). Az igazságszolgáltatásra vonatkozó attitűdállítások egy része „általában” a törvényekkel kapcsolatos sztereotip nézetekre (azok a szabadság gátjai; bizonyos esetekben figyelmen kívül hagyhatók, önző csoportok érdekeit szolgálják), egy-egy item pedig az elítéltek „ártatlanságára”, illetve a bírák becsületességére vonatkozott. A rendőrség index szintén „multidimenzionális” jellegű, hiszen a volt elítéltekre vonatkozó bánásmód (üldözik őket, durván bánnak velük) keveredik

⁵⁸ Thomas itemjei közül nem szerepelt indexszében a „*A legtöbb ember megpróbál törvénytisztelő és becsületes maradni.*” állítás. Egy másikat konkretizált („*Elég nehéz tisztelnem a törvényeket, ha arra gondolok, hogy a rendőrség és a bíróság miként bántak velem.*”), valamint két új itemmel egészítette ki azt („*Semmi baj nincs azzal, ha olyanokkal lógsz, akik megszegték a törvényt, addig míg te magad tiszta maradsz.*”; „*Tisztelem azokat az embereket, akik elég okosak ahhoz, hogy megszegjék a törvényeket, és ezt meg is ússzák.*”).

⁵⁹ Rhodes által kialakított itemek: „*Az igazán nagymenő bűnözők: ők a bűnözés igazi okai.*”; „*A legnagyobb bűnözőket védi a társadalom, és csak ritkán kerülnek börtönbe.*”; „*Mindenkiben ott van valahol a tolvaj, ha őszintén bevalljuk.*”; „*A rendőrség, a bírák és az ügyvédek éppen olyan romlottak, mint itt bárki.*”.

⁶⁰ A „törvények és igazságszolgáltatási rendszer” index itemjei: „*Azt gondolom, hogy az erőszak használata fontosabb annál, hogy betartsd a törvényeket.*”; „*A törvények a szabadság ellenségei.*”; „*Sokan a börtönben lévők közül valójában ártatlanok azokban a bűncselekményekben, amelyekért elítélték őket.*”; „*A törvények legtöbbször egy szűk önző csoport érdekeit szolgálják, így az ember nem is tudja tisztelni őket.*”; „*A bírók többsége becsületes.*”

⁶¹ A rendőrség index itemjei: „*A rendőrök a rendőrségi szabályokat tartják be elsősorban, az állampolgárokkal nem igazán törődnek.*”; „*A rendőrök gyakran haragszanak azokra, akiknek meggyűlik a bajuk a törvényekkel és durván bánnak velük.*”; „*A rendőrök üldözik azokat, akik börtönben voltak.*”; „*A rendőrök éppen olyan gazemberek, mint akiket őrizetbe vesznek.*”; „*A rendőrség azzal bizonyítja a világ számára, hogy létezik, hogy őrizetbe vesz embereket.*”.

⁶² Hicks és Alpert ezen munkájukban csak a rendőrséggel kapcsolatos attitűdöket vizsgálták.

egy általános képpel (romlottak), valamint egy bizonyos típusú „policy” dimenzióval (az állampolgárokkal nem törődnek, őrizetbe vételekkel bizonyítják létezésüket).

A rendőrséggel kapcsolatos vélemények leválasztása az igazságszolgáltatásra vonatkozó nézetrendszerrel, logikai szempontból vitathatónak tűnik. Az elítéltek (és általában a bűnözők), de az „átlagember” számára is a büntető igazságszolgáltatási folyamat ágensei közül az első – és talán legfontosabb – szervezetet a rendőrség és maguk a rendőrök jelenítik meg. Ők derítik fel a bűncselekményeket, folytatják le a legtöbb esetben a nyomozást, hallgatják ki a gyanúsítottakat, és első lépésben ők azok, akik nélkül nem kerülne az „ügy” az igazságszolgáltatás „magasabb szintjeire”. Ugyanakkor az igazságügyi folyamatnak más „szereplői” is vannak: az ügyészség (illetve az ügyészek) és a bíróságok (illetve a bírák). Az Alpert és munkatársai által használt változók azonban az „egésszel” („általában” az igazságszolgáltatással) és ennek egy részhalmazával (a rendőrséggel) kapcsolatos megkülönböztetésen alapultak. Véleményem szerint helyesebb lett volna az, ha a büntető igazságszolgáltatási folyamatot modellezzik, és az egyes szereplőkre vonatkozó véleményekre külön-külön kérdeznék rá. A „rendőrség index” egy másik hiányossága, hogy az csupán a rendőrségre, a rendőrökre vonatkozóan csak negatív állításokat tartalmazott, így felmerül a „sugalmazó kérdések problémája”, amely viszont torzíthatja az eredményeket.

Kifejezetten a rendőrséggel kapcsolatos véleményeket megfogalmazó állításokat más prizonizációs kutatásokban is használták, bár ezekből nem alakítottak ki külön indexet (Kennedy 1970).⁶³ Kennedy itemjei között találhatók pozitív és negatív állítások is, ám az ezek mögötti logika nem mindig egyértelmű. A sztereotip állítások (szeretnek uralkodni, megvásárolhatók, ok nélkül kiszúrnak embereket) mellett más itemek (nem tesznek különbséget faji alapon) nehezen megválaszolhatók, emellett bizonyos pozitív itemek (az emberek barátai, tanácsos odamenni hozzájuk) szerepeltetése inkább anakronizmusnak tűnik egy elítélti populáción lekérdezett kérdőívben.

II.3.1.2.3. A prizonizáció determinánsai

Thomas, valamint az alapvetően az ő módszertanát használó más kutatók is relatíve következetesek voltak abban, hogy mely tényezőkkel magyarázták a prizonizációt. Ezeket a determinánsokat alapvetően két csoportba sorolták, a már említett deprivációs („intézetben be-

⁶³ Kennedy rendőrséggel kapcsolatos állításai: „A legtöbb rendőr olyan típus, aki szeret uralkodni mások felett.”; „A legtöbb rendőr nem tesz különbséget az emberek között faji alapon.”; „A legtöbb rendőr megvásárolható.”; „A rendőrség gyakran minden ok nélkül kiszúr embereket.”; „A rendőr az emberek barátja és tanácsos odamenni hozzá, ha tudomásodra jut valamilyen bűntény elkövetése.”; „Az ember bátran odamehet egy rendőrhöz.”.

lülí” tényezőket hangsúlyozó) és importációs („intézetén kívüli” magyarázó változókra épülő) modelleknek megfelelően.

II.3.1.2.3.1. Deprivációs tényezők

A deprivációs elmélet logikájából következően valójában a Sykes által említett bebörtönzés „kínjai”, vagyis a börtönkontextus által kiváltott frusztrációk és feszültségek azok, melyeket a kutatóknak meg kellett volna „mérniük” a prizonizációt magyarázó modellek tesztelésekor. Felidézve a deprivációs modell klasszikus változatával kapcsolatban már elmondottakat, Sykes a szabadságtól való megfosztottság mellett a javaktól és a szolgáltatásoktól, a heteroszexuális kapcsolatoktól, a biztonságtól, valamint az autonómiától való megfosztottságot tekintette olyan feszültségforrásoknak, melyek az elítéltek részéről a kollektív intézeti adaptációs formák elfogadását segíthetik elő (lásd II.2.2.2.). A korábbi empirikus kutatásokban azonban ezen feszültségtípusok közül csupán egy, az autonómiától való megfosztottság szerepelt a magyarázó modellekben, amelyet „elidegenedettség”, illetve „hatalomnélküliség” névre keresztelt változókkal mérték. Más tényezőket viszont a deprivációs modell indikátorainak tekintettek. Így egyes kutatók bizonyos esetekben a fentebb „következményként” említett olyan változókat is ezen modellhez soroltak, mint az interperszonális kapcsolatok prioritása (Thomas 1971, Zingraff 1980, Zingraff-Zingraff 1980), a társas szerepadaptáció (Thomas 1971), illetve a kriminális identifikáció (Thomas 1971). Paterline pedig deprivációs tényezőkként tüntette fel vizsgált modelljében az intézettel kapcsolatos oppozíciót, az erőszakot támogató nézetek elfogadását, az élet különböző területeivel kapcsolatos elégedettség változásait, valamint az elítéltek szabadulás utáni időszakra vonatkozó várakozásait⁶⁴ (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Ezek a példák is mutatják, hogy a különböző szerzők prizonizációs modelljeiben az egyes változók szerepe nem tekinthető konstansnak, holott ugyanazon teoretikus háttér alapján fogalmazták meg tesztelni kívánt elméleti modelljeiket. Hogy miért tekintették ezeket a változókat egyszer a prizonizációt meghatározó tényezőknek, máskor pedig annak következményeinek, ezen szerzők nem indokolták.

A deprivációs tényezők közül valójában három tekinthető újnak: az egyik a már előbb említett elidegenedettség/hatalomnélküliség, a másik kettő pedig az időtényező és a szervezeti háttér.

⁶⁴ Az elítéltek szabadulás utáni időszakkal kapcsolatos várakozásait a korábbi kutatások szinte kivétel nélkül az importációs modell egyik fontos indikátoraként kezelték. Ezeket egy következő fejezetben tárgyalom (II.3.1.2.3.2.1.).

II.3.1.2.3.1.1. Elidegenedettség/hatalomnélküliség

A prizonizációs kutatásokban az elidegenedettséget fogalmat két értelemben használták. Aszerint, hogy milyen tényező (a „társadalom általában” vagy pedig az intézet maga) idézi elő az elítéltekben az elidegenedettséget, megkülönböztették annak „általános” és „kontextuális” (más néven „strukturálisan generált”) formáját. Az „általános elidegenedettséget” fogalmát Seeman és mások munkái alapján, annak „hatalomnélküliség” aspektusára szűkítették le, és a tehetetlenség és a másokra átruházott hatalomnak való alárendeltség általános érzetként határozták meg, vagyis azt értették alatta, hogy ha valaki úgy érzi, hogy nem képes befolyásolni saját sorsa alakulását.⁶⁵

Az elidegenedettséget/hatalomnélküliséget általános megközelítése esetében is problémát jelent a temporális elrendezés. Mivel a hatalomnélküliség változót jellemzően a deprivációs modell egyik indikátoraként használták⁶⁶, ebből az következik, hogy a társadalomtól való elidegenedettséget érzés a szabadságvesztés letöltése idején alakul ki, illetve erősödik meg az elítéltekben. Emellett azonban az is felmerülhet, sőt az a valószínűbb, hogy az elítéltek a társadalomtól már korábban, a bekerülést megelőzően elidegenedettek, azaz a behozatali modell logikájához jobban illeszkedik az elidegenedettséget ezen típusa.

Érdekes felidézni ezzel kapcsolatban Merton anómiaelméletét, amely szerint a társadalom az általánosan elfogadott sikercélok eléréséhez vezető utak szempontjából jelentősen differenciált, vagyis a társadalom különböző nagycsoportjainak tagjai számára rendelkezésre álló eszközök, illetve az ezekhez való hozzáférés lehetőségei eltérőek. Merton devianciákkal kapcsolatos tipológiája arra épül, hogy a sikercélok és a megvalósításukhoz használt eszközök közötti inkonzisztencia bizonyos stratégiák kialakulásához vezethet. A „konformista” (célokat elfogadó és az eszközökhöz hozzáférő) mellett az egyik fontos típus az „újítóké”, akik követendőnek tartják a társadalmi sikercélokat, de a legális eszközöket alkalmazni nem tudják. A „ritualizmus” és a „visszahúzó” stratégiája a célok elvetésére épül, ám az előbbi

⁶⁵ Seeman (1959) az elidegenedettséget öt típusát különböztette meg: a hatalomnélküliséget, a jelentéskülönbséget, a normakülönbséget, az izolációt és az én-elidegenedettséget. A hatalomnélküliség aspektussal kapcsolatos meghatározása: „...az egyén azon várakozásai és feltevései, mely szerint saját viselkedésével nem képes befolyásolni az események kimenetét, vagy kikényszeríteni azokat, ha célja erre irányul.” (Seeman 1959: 784). Említést érdemel, hogy Seeman egy másik munkájában maga is vizsgálta a hatalomnélküliséget fegyházi kontextusban (Seeman 1963). Ezenkívül más kutatások is foglalkoztak az elítéltek körében elterjedt elidegenedettséget érzés vizsgálatával, így volt olyan, amely Seeman többdimenziós megközelítéséből csaknem valamennyi (az én-elidegenedettséget aspektust leszámítva) típust külön indexekkel mért (Neal-Snyder-Balogh 1976). Thomas doktori értekezésében pedig a hatalomnélküliségen kívül a normakülönbség dimenziót is külön indexszel mérte, ám az utóbbihoz tartozó állításokat később ő és mások sem használták (Thomas 1971).

⁶⁶ Kivétel ez alól Thomas azon munkája, melyben a korábbi prizonizációt magyarázó deprivációs és importációs tényezőkkel magyarázta az elidegenedettséget, vagyis utóbbit függő változóként kezelte (Thomas 1975).

az eszközöket alkalmazza, utóbbi viszont nem képes erre. A „lábadó” alkalmazkodási típus pedig a társadalmilag elfogadottak helyébe alternatív célokat emel be, amelyekhez szintén a konvencionálistól eltérő eszközöket alkalmaz (Merton 1938/1974).

A Merton-féle tipológia azért lényeges, mert éppen azt mutatja be, hogy bizonyos társadalmi csoportok tagjai közül azok, akik börtönbe kerülnek (és azok is akik nem) már az elítélésüket megelőzően is úgy érezhették, hogy meg vannak fosztva a saját sorsuk feletti rendelkezés jogától. Ebből pedig az következhet, hogy azok számára, akik eleve úgy érzik, hogy kevés hatalmuk van, mennyire tekinthető „új minőségnek” a börtönkontextuson belüli hatalomtól való megfosztottság. Ez az érvelés nemcsak arra mutat rá, hogy az elítéltek többsége feltehetően már bekerülését megelőzően is elidegenedhettek a társadalomtól, hanem arra is, hogy a hatalomtól való megfosztottság érzete szorosan összefügghet más tényezőkkel. Így az elidegenedtség a társadalmi kontrollal (a törvényekkel, a jogrendszerrel és az igazságszolgáltatási rendszerrel), illetve annak kikényszerítőivel vagy képviselőivel (rendőrökkel, ügyészekkel, bírakkal, a börtön személyzetével) szemben nyilvánulhat meg, azaz része lehet egy olyan sajátos ideológiának, amelyek a társadalom azon régeihez tartozók körében elterjed, ahonnan az elítéltek döntő többsége bekerül a fegyházba. Az a feltevés tehát, mely szerint a társadalomtól való (általános) elidegenedtség deprivációs (vagyis börtönkontextuson belül érvényesülő) tényezőnek kezelhető, leegyszerűsítésnek tűnik. Nem kizárva azt, hogy ezt megerősítő folyamatok mennek végbe a bebörtönzés alatt, inkább az a valószínűbb, hogy a korábban meglévő társadalomellenes attitűdöket mélyítheti el a fegyházi tapasztalat.

Thomas elméleti modelljeinek megfogalmazásakor azonban nem a fentebb említett logika alapján használta az általános elidegenedtséget/hatalomnélküliséget mérő változót. Magyarázó mechanizmusa ehelyett arra épült, hogy az őrész-orientált (értse szigorúbb) fegyházi közegben a fogvatartottakat a formális struktúra legalsó pozícióiba kényszerítik, ahol izolálják és megfosztják őket a saját sorsuk feletti rendelkezés jogától (Thomas 1971, Thomas 1975, Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a). Ez a magyarázat azonban inkább kapcsolódik a „kontextuális” elidegenedtséghez, ám az ennek mérésére szolgáló itemek a hatalomnélküliség „általános” aspektusára vonatkoztak.⁶⁷ Ezek alapján valószínű az, hogy

⁶⁷ Thomas az „általános hatalomnélküliség” index kialakításához használt állításait Neal és Rettig (1963, 1967) mérőeszközéből válaszotta ki: „Akár elfogadod, akár nem, a véletleneknek igen nagy szerepük van abban, hogy mi történik ma a világban.”; „Csak hiú ábránd azt gondolni, hogy az olyan embereknek, mint én, van befolyásuk a világ alakulására.”; „Egyre tehetetlenebbnek érzem magam, mikor látom, hogy mi történik körülöttem.”; „Az olyan embereknek, mint én, kevés esélyük van arra, hogy megszerezzék, amire vágnak, mert ez sérti a nagy hatalommal rendelkező csoportok érdekeit.”; „Egy átlagpolgárnak lehet hatása olyan dolgokra, mint a kormányzati döntések, ha eléri, hogy meghallgassák.”; „A világot néhány hatalmon lévő ember irányítja, és ez ellen a kisemberek nem sokat tehetnek.” (Thomas 1971, 1975, 1977a, Thomas-Poole 1975).

Thomas ezen munkáiban az általános elidegenedettségi indexet a kontextuális dimenzió egy-fajta proxyváltozójaként kezelte.⁶⁸

Más publikációk viszont az elidegenedettségi kontextuális variánsát (Thomas 1977b, Thomas-Cage 1977, Thomas-Petersen-Zingraff 1978, Smith-Hepburn 1979, Thomas-Hyman-Winfree 1983, Reisig-Lee 2000), megint mások a két típust együtt vizsgálták⁶⁹ (Thomas-Zingraff 1976, Zingraff 1980, Zingraff-Zingraff 1980, Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999⁷⁰).

A strukturálisan generált (vagy kontextuális) hatalomnélküliség és a prizonizáció kapcsolatát illetően a fenti szerzők – mint fentebb jeleztem – ugyanazt a magyarázó mechanizmust adták, mint az általános típusnál, vagyis abból indultak ki, hogy az elidegenedettségi ezen dimenziója egy specifikus válasz a bebörtönzés által előidézett deprivációkra, amely feltehetően elősegíti a prizonizációs folyamatot. A kontextuális elidegenedettségi indexet felépítő itemek mindegyike lényegében ugyanarra vonatkozott: arra, hogy a válaszadó mennyire érzi úgy, hogy saját maguk és társaik meg vannak fosztva a sorsuk feletti rendelkezés jogától.⁷¹

⁶⁸ Thomas és Poole ugyanakkor azt állították, hogy „...a tanulmányban alkalmazott mérőeszköz valójában inkább fejezi ki a strukturálisan-generált elidegenedést, mint annak általánosabb, bebörtönzéssel össze nem függő típusát.” (Thomas-Poole 1975: 33). Ezt azzal indokolták, hogy egy másik kutatási beszámoló (Thomas-Zingraff 1976) szerint az általános és a kontextuális elidegenedettségi szoros összefügg egymással, továbbá, hogy regressziós módszerrel (melyben az általános elidegenedettségi szerepelt függő változóként) kimutatták, hogy a szervezeti struktúra magyarázott legtöbbet ebből.

⁶⁹ Az általános és a kontextuális elidegenedettségi közötti összefüggés problémáját elméleti szinten Thomas és Zingraff is felvetette. Szerintük e kettő minden bizonnyal szorosan kapcsolódik egymáshoz. Annak eldöntésére, hogy ez oksági természetű-e, ezen szerzők sem adtak választ (Thomas-Zingraff 1976).

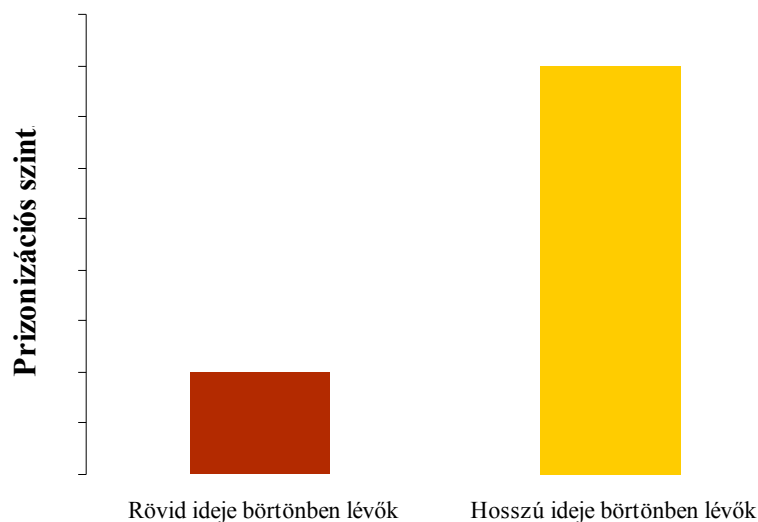
⁷⁰ Paterline megközelítése abból a szempontból speciális, hogy az „általános elidegenedettségi” változót anélkül, hogy utalt volna annak okára, átnevezte „én-hatékonysággá” és azt nem a depriváció, hanem az általa új prizonizációs magyarázó modellnek nevezett („én-konceptió”) elmélet egyik indikátorának tekintette. 6 állítása közül viszont 5 szó szerint ugyanaz volt, mint amelyekből korábban Zingraff (1975, 1980) az „általános hatalomnélküliség” indexet kialakította („Egy átlagember képes...”; „Az ember szinte bármit...”; „Egy átlagpolgárnak lehet...”; „Csak hiú ábránd...”; „A világot néhány...”). Egy állítás pedig az „Outlaw” társas szerep egyik iteme volt Zingraff munkáiban („Önmagadról kell gondoskodnod, mert ezt senki más nem teszi meg helyetted.”).

⁷¹ Néhány szerző (akik ugyanazt a 4-itemes változatot használták) állításait már ismertettem a 52. lábjegyzetben. (Thomas-Zingraff 1976, Smith-Hepburn 1979, Zingraff 1980, Zingraff-Zingraff 1980, Thomas-Hyman-Winfree 1983, Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Más kutatásban öt állítás alapján képezték indexet. A korábbi index állításai közül hármat („Itt lehetővé teszik...”; „Itt egyikünknek sincs...”; „Nem sok beleszólásom van...”) két másikkal egészítették ki: „Nincs semmi beleszólásunk abba, hogy miként bánnak velünk itt az intézetben.”; „Az ilyen helyen, mint ez, az ember úgy érzi magát, mint egy ketrecbe zárt állat.” (Thomas 1977b, Thomas-Cage 1977). Bár utóbbi szerzők nem közölték az utolsó itemet írásaikban, valószínűsíthető azonban, hogy ez lehetett a hiányzó item, mivel más Thomas által használt indexekben is ez az állítás a „kontextuális elidegenedés” részeként szerepelt. Más szerzők is feltehetően ugyanezzel az itemmel egészíthették ki az eredeti 4-itemes változatot (Thomas-Petersen-Zingraff 1978). Reisig és Lee (2000) koreai kutatásában 3-itemes változat alapján képezték indexet, egy korábbi állítás („Itt lehetővé teszik...”) kivételével tehát megegyezett a 4-itemes változóval.

II.3.1.2.3.1.2. Az időtényező, mint prizonizációs determináns

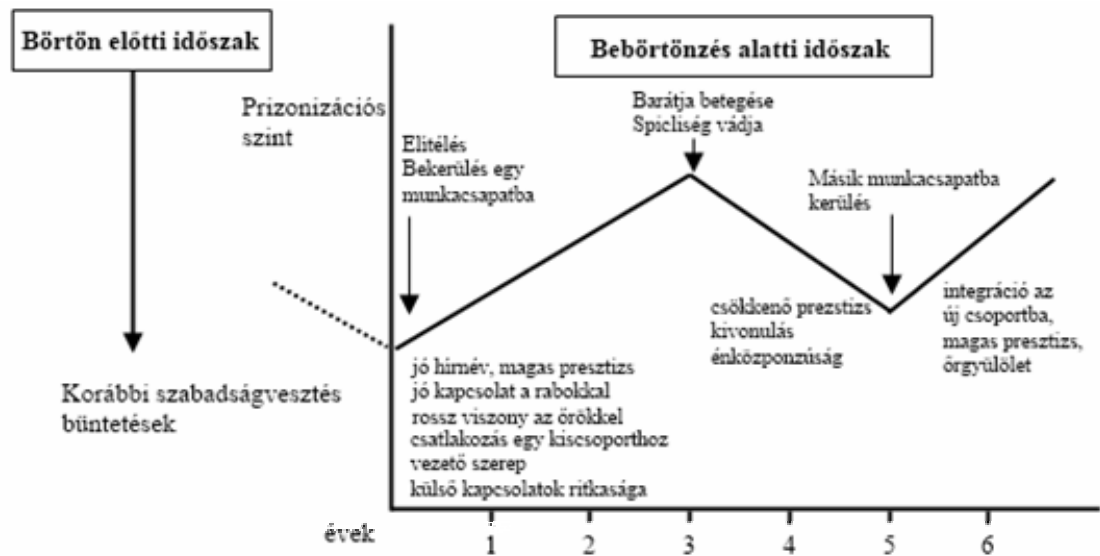
Az időtényező prizonizációs folyamatban játszott szerepének vizsgálata lényeges szempont, hiszen Clemmer rövid definíciójában az érték-és normarendszer fegyintézeti kontextusban értelmezett „átvételét” emelte ki. Az „átvétel” kifejezés tehát önmagában egy időfüggvény jelleget hordoz.⁷² Az időtényezővel kapcsolatos felfogás azonban – megítélésem szerint – félreértésen alapul, hiszen Clemmer két szempontból is tárgyalta az idő szerepét. Egyfelől az „univerzális faktorok” között említette azt, hogy a „hosszú és a rövid ítélethossz” hatást gyakorolhat a prizonizációra (előbbi növelheti annak esélyét, hogy az elítélt igazodik a börtönhöz), másfelől pedig azt állította, hogy a prizonizáció hajlamos a szabálytalanságra, bizonyos esetben ciklikus is lehet. Az empirikus kutatásokban azonban az időtényezőt – bár Clemmer munkáira hivatkoztak – más értelemben használták. Clemmer hosszú- és rövid ítélethosszal kapcsolatos feltevését II.3., a prizonizáció ciklikusságát pedig a II.4. ábra szemlélteti.

II.3. ÁBRA: CLEMMER FELFOGÁSA AZ IDŐTÉNYEZŐ PRIZONIZÁCIÓS SZEREPÉT ILLETŐEN

⁷² Ugyanezt a gondolatot lásd Huszár (1997b).

II.4. ÁBRA: CLEMMER FELFOGÁSA A PRIZONIZÁCIÓ CIKLIKUSSÁGÁT ILLETŐEN⁷³

Fontos megemlíteni, hogy az időfaktor szerepének vizsgálata az attitűdállításokra épülő mérési technikát alkalmazó kutatások esetében kevésbé volt hangsúlyos. Az időváltozó és a prizonizációs jelenség összefüggése valójában inkább másik (a következő fejezetben bemutatásra kerülő, szituációkat használó) technika esetében vált az egyik fő kutatási témává. Wheeler volt az, aki elsőként két szerepben is vizsgálta az időfaktor prizonizációs szintre gyakorolt hatását (Wheeler 1961b). Wheeler az időtényezőt egyfelől az intézetben töltött idő oldaláról közelítette meg (állítása szerint ez felelt meg Clemmer felfogásának⁷⁴), másfelől pedig az ún. „karrierfázisok” alapján.⁷⁵ Egyrészt kimutatta, hogy a prizonizációs szint a bűntetésből letöltött idő függvényében növekvő tendenciát mutat, másrészt pedig azt, hogy az

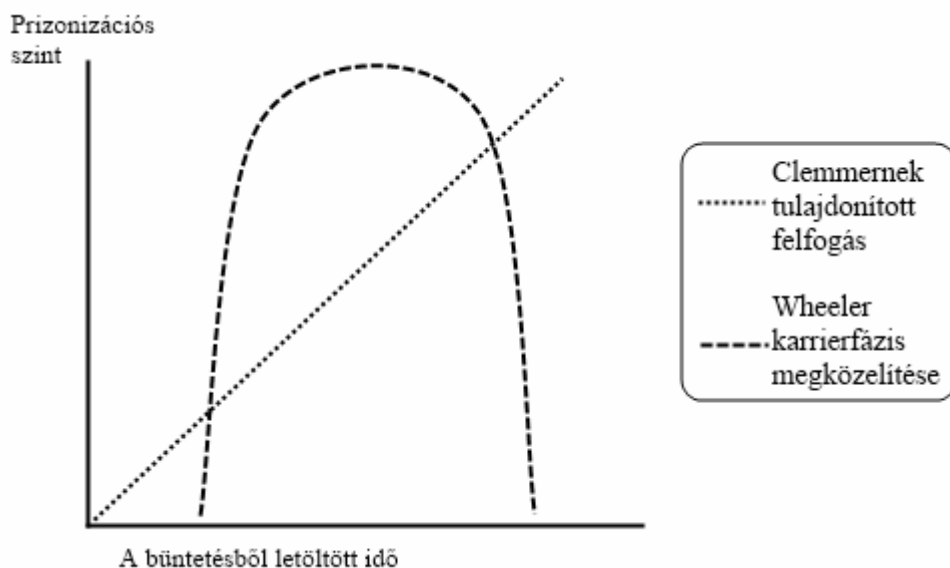
⁷³ Clemmer hét esettanulmányon keresztül mutatta be a prizonizációs folyamat működését. A bemutatott ábra az egyik esetre vonatkozik, a többi példát lásd Clemmer (1940/1965: 304-315).

⁷⁴ Wheeler, Clemmer egy félmondatára hivatkozott a prizonizáció és az idő összefüggésével kapcsolatban: „...az elítéltek attitűdjeit illető hónapról hónapra bekövetkező változások a fegyintézeti miliőben.” (Clemmer 1940: 294, idézi Wheeler 1961b: 698). Ebből azonban nem következik, hogy Clemmer azon az állásponton lett volna, hogy az idő függvényében monoton növekvő tendencia érvényesülne az elítéltek prizonizációs szintjét illetően. A „változások” kifejezés alatt ugyanis – ez munkájából egyértelműen kiderül – a különböző tényezők hatására bekövetkező emelkedést, de a csökkenést is értette.

⁷⁵ Wheeler elsődlegesen a szabadulás idejének közeledtével bekövetkező gondolkodásbeli változásokra fókuszált. Ezt Merton „anticipatív szocializáció” elméletével hozta összefüggésbe, és azt feltételezte, hogy a szabadságvesztés időpontjának közeledtével egyfajta readaptációs folyamat megy végbe, vagyis az elítélt bizonyos értelemben „felkészül” a külvilágba való visszatérésre. Ezen „felkészülés” Wheeler feltevése szerint gondolkodásbeli változásokkal is együtt jár. Wheeler a „karrierfázisokkal” kapcsolatban egy elméleti tipológiát is kidolgozott, melyben a személyzet és a külvilág normáihoz való viszony alapján konformista (+) és deviáns (–) orientációkat különített el (Wheeler 1961b: 709). Ezek alapján nyolc elméleti típust feltételezett: prizonizáció és adaptáció (+ – +, + – –), stabil konformitás (+ + +), stabil deviancia (– – –), megkésett prizonizáció (+ + –), rehabilitáció (– + +), megkésett rehabilitáció (– – +), ellenadaptív minta (– + –). Ezen típusokkal kapcsolatban úgy vélte, hogy bár valamennyi megtalálható a fegyintézetekben, a prizonizációs és adaptációs minták a leggyakoribbaknak.

elítéltekre büntetésük első és utolsó fázisában alacsonyabb szintű prizonizációs szint jellemző. Utóbbit azzal magyarázta, hogy az a „korai” és „kései” karrierfázisban az elítéltek referenciacsoportjait még, illetve újra az intézet falain kívüli személyek jelentik az elítéltek számára, amelynek velejárója az, hogy inkább utasítják el a fogvatartottak normarendszerét ítéletük ezen fázisaiban, és kevésbé akkor, amikor időben a legtávolabb vannak a szabad társadalomtól. Ezt szemlélteti a II.5. ábra.

II.5. ÁBRA: WHEELER KÉTFÉLE MEGKÖZELÍTÉSE AZ IDŐTÉNYEZŐ PRIZONIZÁCIÓS SZEREPÉT ILLETŐEN⁷⁶

Az időtényező prizonizációban játszott szerepének vizsgálata külön kutatási irányvonalat jelent, több kutatás is megerősítette Wheeler feltevéseit, míg mások éppen annak cáfolatát adták.⁷⁷

⁷⁶ Egy ehhez hasonló ábrát található Barak-Glantz doktori disszertációjában (1978: 228). Ez abban tér el a saját ábrámtól, hogy nem tüntette fel, hogy Clemmer időfelfogása csak Wheeler szerint írható le lineáris időfüggvényként, továbbá abban, hogy ő a szocietális normáknak való megfelelés változásait ábrázolta. Szigorú értelemben Barak-Glantz logikája jobban megfelel a Wheeler-féle megközelítésnek, viszont saját ábrám inkább közelebb áll a Clemmer-féle (illetve a neki tulajdonított) felfogáshoz.

⁷⁷ Az időtényező szerepét vizsgáló kutatások Wheeler (1961b) mellett, pl. Garabedian (1963), Ward-Kassebaum (1964, 1965), Glaser (1964), Wellford (1967), Atchley-McCabe (1968), Tittle-Tittle (1964), Tittle (1969, 1972a, 1972b), Faine (1973), Jensen-Jones (1976), Hepburn-Stratton (1977), Leger (1978). Ezek a publikációk különböző módon operacionalizálták az időváltozót. Wheeler a „hagyományos” időfelfogást úgy mérte, hogy a letöltött időt trichotomizálta (0-6 hónap, 6 hónap-2 év, 2 évnél több), a „karrierfázist” szintén három csoportba sorolta (*korai fázis*: 6 hónapnál kevesebbet töltött az intézetben, *kései fázis*: 6 hónapnál kevesebb van hátra a szabadulásig; *középső fázis*: a másik két kategórián kívül esők). Ugyanezt a kétféle módszert használta Atchley és McCabe, valamint Ward és Kassebaum. Leger a Wheeler-féle karrierfázis eszközt használta, de a „hagyományos” felfogás esetében nem trichotomizált, hanem a letöltött idő hónapokban mért száma alapján képzett változót. Garabedian csak a Wheelerével megegyező karrierfázis változót használta. Bizonyos szerzők a Wheeler-féle karrierfázis logika alapján a letöltött és a hátralévő idő különböző kombinációiból alakították ki időváltozójukat (Tittle 1969, 1972a, 1972b, Faine, Jensen-Jones, Hepburn-Stratton, Wellford). Más szerzők annak ellenére, hogy karrierfázisoknak nevezték időváltozójukat, valójában a „hagyományos” felfogást alkalmazták elemzéseikben (Tittle-Tittle 1964, Glaser).

Ebben a részben csak arra teszek kísérletet, hogy röviden bemutassam azt, hogy a Thomas-féle attitűdmérési technikát alkalmazó vizsgálatok miként kezelték ezt a változót. Thomas a már sokszor említett doktori disszertációjában lényegében az idővel kapcsolatos változó mindkét variánsát használta (Thomas 1971). Így külön változóként kezelte a „büntetésből letöltött időt” és a „karrierfázisokat”, amelyek közül az előbbit a deprivációs, utóbbit pedig az importációs modellhez tartozóként tüntette fel. A büntetésből letöltött időt hónapokban mérte, a karrierfázisokat pedig úgy, hogy a letöltött idő és a legkorábbi szabadulás időpontjáig hátralévő idő hányadosát megszorozta 100-al. Ezt a két eljárást „abszolút” és „relatív” mérési technikának nevezte. A Thomas-féle technikát használó későbbi munkák jellemzően már csak az előbbit, vagyis a „büntetésből letöltött idő” változó szerepét vizsgálták (Thomas 1977b, Zingraff 1980, Zingraff-Zingraff 1980). Ez alól kivételt két kutatás jelentett, melyben a letöltött idő mellett a Wheeleréhez hasonló „karrierfázis” változót alakítottak ki (Reisig-Lee 2000, Gillespie 2001, 2003).

Valójában az időváltozó mindkét megközelítése vitatható. A letöltött idő hónapokban mért hossza esetében azért, mert nem veszi tekintetbe azt, hogy az elítéltekre különböző időtartamú szabadságvesztéseket szabtak ki a bíróságok, így a hosszabb időre ítélték potenciálisan több időt tölthetnek az intézetben. Ezzel összefüggő probléma, hogy a szabadságvesztés büntetést az ítéletet megelőző bűncselekmény(ek) elkövetéséért szabja ki a bíróság, amelyet számos tényező (így pl. a cselekmény társadalmi veszélyessége, illetve az ehhez rendelt büntetési tétel) alakíthat, vagyis nem biztos, hogy a letöltött idő a deprivációs tényezők közé sorolható. A Thomas által használt „relatív” időváltozó pedig azért problematikus, mert a nevezőt alkotó „legkorábbi szabadulási idő” (feltételes szabadlábra bocsátás) csak egy lehetőségként értelmezhető, és nem törvényszerűen jár együtt a tényleges szabadlábra helyezéssel.

A legfontosabb probléma tehát az időtényezővel kapcsolatban az, hogy nincs egy egységes „mérőszám” arra vonatkozóan, hogy miként határozhatjuk meg például a karrierfázisokat az elítéltek esetében. Ezek közül talán a leginkább elfogadhatónak tűnik a Wheeler által kialakított technika, amely az első fázisba a 6 hónapnál kevesebbet letöltőket, a kései fázisba pedig a 6 hónapon belül szabadulókat sorolta. Viszont ezzel kapcsolatban is megfogalmazódott az a kritikai felvetés, hogy a közbenső fázisba aránytalanul nagy részben kerültek elítéltek (Atchley-McCabe 1968). Ezen túlmenően a Wheeler-féle „mechanikus” technikával kialakított „karrierfázisok” esetében szintén felmerül az ítélethossz problémája. Nem mindegy ugyanis, hogy húsz, vagy csupán egy évet tölt bent az illető az intézetben. A hosszabb időre ítéltéknél ugyanis elképzelhető, hogy a szabadulásra való felkészülés ideje már évekkal korábban megkezdődhet (ekkor tehát a 6 hónapos idő „alulmér”), a rövidebb büntetésüket

töltőknél viszont az a valószínűbb, hogy végig a szabadulásukat várják. Elméletben (és technikailag is) ki lehetne alakítani egy olyan individuális karrierfázis változót, amelyben minden egyes személy saját büntetése szempontjából besorolható lenne a korai, kései és közbenső kategóriákba.⁷⁸ Azonban ez sem szüntethetné meg az ítélethosszból adódó problémát, mivel az előbbi példában szereplő 20 évre elítélt személy esetében így a kései fázis 6-7 éves hossza túl hosszú lenne, az egy évre ítélt esetében pedig csupán 4 hónap.

II.3.1.2.3.1.3. Szervezeti háttér, mint deprivációs tényező

A prizonizációs elméletet valójában a szigorú, őrzés-orientált amerikai fegyintézeti típusra dolgozták ki. A büntetés-végrehajtási intézeteknek azonban több típusa is lehet, például aszerint, hogy férfiakat vagy nőket, fiatalkorúakat vagy felnőtteket tartanak-e fogva bennük. A fegyintézetek különbözhetnek aszerint is, hogy a Thomas által említett „kontroll-célokat” vagy a „változási célokat”, illetve e kettő valamilyen kombinációját hangsúlyozzák működésükben. Ezen túlmenően a fegyintézetek általában belsőleg is differenciáltak, legtöbbször annak alapján, hogy szigorúbb vagy pedig enyhébb fogvatartási feltételek között töltik az ott élők büntetésüket.

A szervezeti kontextus elítélte társadalomra gyakorolt hatása évtizedeken keresztül, különösen az ötvenes-hatvanas évek börtönkutatásaiban, az egyik legfontosabb témának számított (Grusky 1959, Zald 1962, Glaser 1964, Street 1965, Street-Vinter-Perrow 1966, Berk 1966, Adamek-Dager 1968, Cline-Wheeler 1968, Wilson 1968, Mathiesen 1965, 1968). Ezek a vizsgálatok arra hívták fel a figyelmet, hogy a zárt intézeti feltételek önmagukban nem feltétlenül járnak együtt a „szolidáris oppozíciós” rabtársadalmi rendszer kialakulásával, az elsősorban a szigorúbb intézetekre jellemző.

Mivel a legtöbb prizonizációs kutatás egyetlen fegyintézet vizsgálatára terjedt ki, ezért a kutatók általában az intézet főbb jellemzőit írták le publikációikban, és ebből indirekt módon vontak le következtetéseket. A szervezeti háttér különbségeit általában formális kategóriákkal ragadták meg, legtöbb esetben a büntetés-végrehajtási fokozattal (fogház, börtön vagy fegyház), illetve különböző biztonsági csoportokkal/szintekkel. Mindkettő azt jelzi, hogy milyen őrzési-felügyeleti szabályok vonatkoznak az elítéltekre. A különbség a kettő között az, hogy a büntetés-végrehajtási fokozatot a bírósági ítélet állapítja meg, a biztonsági csoportbesorolást pedig jelentős részben az egyén intézeten belüli viselkedése befolyásolja. Valójában – különösen a büntetés-végrehajtási fokozat esetében – logikailag vitatható, hogy

⁷⁸ A karrierfázisokat ezen a módon alakította ki Rhodes (1979), illetve ezt is használta Jensen és Jones (1976).

ez valóban deprivációs tényezőnek tekinthető-e, hiszen azt a bíróság – értelemszerűen – a bekerülés előtt elkövetett cselekmény miatt szabja ki a büntetőtörvénykönyben a büntetthez rendelt időtartam és fokozat alapján. Vagyis ilyen értelemben ez, mivel gyökerei a bekerülés előtti időszakra nyúlnak vissza, az importációs modell elgondoláshoz is hozzáilleszthető. A deprivációs modell leegyszerűsített változata ugyanis abból indul ki, hogy az egyén múltja az intézetbe kerüléssel elhalványul, és ezzel párhuzamosan a közvetlen jelen felértékelődik, a szigorú intézeti feltételek számtalan feszültséget generálhatnak a bekerülők számára. A büntetés-végrehajtási fokozatot, vagyis, hogy milyen szigorú intézetbe kerül az elítélt, azonban kizárólag az befolyásolja, hogy az elítélt mit tett a múltban.⁷⁹ Azok az eredmények tehát, melyek arra utalnak, hogy a fegyház (vagyis a legszigorúbb) fokozatban lévő elítéltek körében leginkább elterjedtek a különböző oppozicionális, antiszociális nézetek, abból adódhatnak, hogy minden valószínűség szerint a leginkább ilyen nézeteket vallók (elkövetett cselekményük erre utal) kerülnek ezen feltételek közé.

A formális kategóriák mellett más típusú eszközt is kialakítottak az intézeti körülmények mérésére (Akers 1977, Akers-Gruninger-Hayner 1976, Akers-Hayner-Gruninger 1974, 1977a, 1977b). Akers és munkatársai több országra kiterjedő kutatásukban független szakértőket kértek fel, hogy bizonyos szempontok (az intézet adminisztratív céljai, klasszifikációs rendszere, az elítéltek foglalkoztatása, oktatás és képzése, rehabilitációs programok, biztonsági intézkedések, személyzet, látogatási policy) alapján értékeljék az egyes fegyházakat, és ezek alapján az intézeteket az „engedékeny, nyitott” vagy a „zárt, szigorú” kategóriákba sorolták.

A Thomas-féle attitűdtechnikára épülő kutatások döntő többsége a szervezeti háttér prizonizációra gyakorolt hatásával nem, vagy csak közvetve foglalkozott. Thomas, Petersen és Cage (1981) három különböző keresztmetszeti vizsgálat eredményeit vetették össze.⁸⁰ Zingraff (1980) pedig fiatalok számára fenntartott intézetekben végzett kutatások összehasonlítását végezte el.⁸¹ Az attitűdállításokra épülő módszert alkalmazó legújabb prizonizációs kutatások során ugyanakkor hangsúlyos volt a komparatív szempont, ezen vizsgálatokban egyszerre több intézetben végeztek adatfelvételt (Reisig-Lee 2000⁸², Gillespie 2001, 2003⁸³).

⁷⁹ Meg kell említeni ugyanakkor azt is, hogy a magyar jogrendszer lehetővé teszi az egyes fokozatok között egyfajta „vertikális mobilitást” bizonyos feltételek teljesülése esetén, és ugyanez igaz a biztonsági csoportokra is.

⁸⁰ Egy 1970-ben készített felnőttkorúak számára fenntartott fegyházban, egy 1972-es kutatás fiatalok fegyházában, és egy 1973-ban készített fiatalok börtönében készített kutatás adatait vetették össze egymással.

⁸¹ Ezt az összevetést szintén két, egymástól függetlenül végzett keresztmetszeti kutatás adataira alapozták. A lányintézeti kutatásról lásd bővebben Zingraff-Zingraff (1980).

⁸² Reisig és Lee már említett koreai kutatásukban a börtön típusa változót több szempont alapján a „rigid-flexibilis” kontinuum alapján alakították ki.

⁸³ Gillespie 30 amerikai börtönben végzett kutatást 2000-ben. Elemzéseiben külön szervezeti mutatóknak tekintette az intézet büntetés-végrehajtási fokozatát, az intézeti rehabilitációs programokat, az elítélt/őr arányt, földrajzi elhelyezkedését, stb.

II.3.1.2.3.2. Az importációs modellhez és ennek kiterjesztett változatához kapcsolódó determinánsok

Az importációs modellt, mely kontinuitást feltételez a börtönbe kerülés előtti és az azt követő időszak között, tudomásom szerint, „tisztá formában” egyetlen kérdőíves kutatás sem vizsgálta. Ehelyett, az erre irányuló kutatások kezdettől fogva az importációs modell kiterjesztett változatára épültek, illetve a különböző prizonizációval kapcsolatos magyarázó elméletek integrációjának fontosságát hangsúlyozták (például Thomas 1970, 1971, Thomas-Petersen 1977). Ennek megfelelően az importációs modell részeként jellemzően három tényezőcsoport szerepét vizsgálták. Ezeket az idődimenzió figyelembevételével „börtön előtti”, valamint a szabadságvesztés büntetés letöltésével „egyidejű”, de a fegyintézet falain „kívüli” tényezőknek nevezték. Az alábbiakban ezeket mutatom be részletesen.

II.3.1.2.3.2.1. Az elítélés előtti tényezők

A kutatások a korábban bemutatott (lásd II.2.2.3.) klasszikus importációs vagy behozatali modellt háromféle megközelítés alapján vizsgálták.

Az egyik megközelítés kimondva-kimondatlanul a „bűnöző szegénység” gondolatra épült. Ezen felfogás szerint, ha sikerül együtt járást kimutatni bizonyos társadalmi-demográfiai háttérváltozók és a prizonizáció különböző indikátorai között, akkor ez a behozatali modell igazolásának tekinthető. Konkrétan azt feltételezték, hogy olyan faktorok például, mint az életkor (Thomas 1975, Gillespie 2001, 2003), az elért és a származási társadalmi osztályhovatartozás (Thomas 1971, 1973b, 1975, 1977a, Thomas-Foster 1973, Zingraff 1980, Paterline 1997), az iskolai végzettség (Thomas 1975, 1977b, Paterline 1997, Reisig-Lee 2000), az etnikai hovatartozás (Thomas 1975, Rhodes 1979, Zingraff 1980, Paterline 1997, Gillespie 2001, 2003), vagy a családi állapot (Thomas 1975, Paterline 1997, Reisig-Lee 2000) jelentős hatást gyakorolnak a rabtársadalomhoz való igazodásra.

Ebbe a logikába illeszkedik a „kriminális múlt” is, amelyet a büntető igazságszolgáltatási rendszerrel való kapcsolatba kerülés idején betöltött életkorral (az első őrizetbe vételkor, első bírósági tárgyaláskor: Thomas 1971, 1973b, 1975, 1977a, Thomas-Foster 1973, Rhodes 1979, Reisig-Lee 2000), a korábbi őrizetbe vételek vagy szabadságvesztés büntetések számával és hosszával (Thomas 1975, 1977b, Rhodes 1979, Zingraff 1980, Paterline 1997, Reisig-Lee 2000, Gillespie 2001, 2003), a bűncselekmény típusával (Paterline 1997, Reisig-Lee 2000) „mérték”. Nyilvánvaló azonban, hogy ez a fajta megközelítés nem alkal-

mas arra, hogy az importációs elgondolás igazolására, hiszen valójában ezek az indikátorok nem azt mutatják, hogy mit „hoznak be” az elítéltek, hanem azt, hogy milyen társadalmi és kriminális múlttal rendelkeznek. Ez a logika azért is megkérdőjelezhető, mert az importációs modell egyik fontos eleme éppen az, hogy az igazságszolgáltatási rendszerben érvényesül egyfajta „szelekciós folyamat”, mely az elítélteket a társadalom alsóbb rétegeiből a fegyházakba „tereli”, ily módon a bekerülők hátterük szempontjából relatíve homogén csoportnak tekinthetők.⁸⁴ A társadalmi háttérváltozók némelyike (társadalmi osztályhoz tartozás, iskolai végzettség, foglalkozási történet) bizonyos értelemben „alulmérték”, így lényegében ezek nem is „változó”, hanem „konstans” szerepbe kerülnek. Vagyis a gyakorlatban ez a megközelítés nem megy túl annak a megállapításán, hogy az elítéltek bizonyos társadalmi csoportokból (nagyobb arányban) érkeznek a fegyházakba, és ezen kibocsátó közeg értékrendszere „valamilyen módon hajlamosít” az elítélti értékrendszer elfogadására.

A másik importációs megközelítés azon a feltevésen alapul, hogy bizonyos vélemények a társadalmi kontroll intézeten kívüli ágenseivel kapcsolatban már a bebörtönzés megelőzően is részét képezhetik az elítéltek világnézetének, azaz időben „megelőzhetik” a kifejezetten börtönkontextussal összefüggésbe hozható változókat. Ezt az „ideológia import” el-

⁸⁴ Ez a megközelítésmód azon alapul, hogy a bűnözés az „alsóbb osztályok” körében elterjedtebb, amelyet az mutat, hogy a bűnügyi statisztikai adatok alapján a bűncselekményeket elkövetők között az rosszabb társadalmi-gazdasági helyzetűek „felülreprezentáltak”. Ha ezt a feltevést igaznak fogadjuk el, akkor legalább két magyarázatmodellben gondolkodhatunk. Az egyik az, hogy valóban több bűncselekményt követnek el ezen csoportok képviselői (*manifest magyarázat*), a másik pedig arra épül, hogy az igazságszolgáltatás valóban szelektál, így bizonyos ismérvekkel rendelkező személyeket erősebben, míg másokat kevésbé vagy egyáltalán nem szankcionál a büntetőjog eszközeivel (*latens magyarázatmodell*). Mindkét esetben a büntetőjog az alaptényező. Egyfelől azért, mert a büntetőjog bizonyos szempontok alapján kiemeli egyeseket az egyének számára elérhető cselekvések közül (amelyeket szigorúan büntetni rendel), míg másokat a kevésbé elítélendő kategóriába sorol. Másfelől azért, mert a büntetőjog gyakorlati működésének egyik rendszerspecifikus (szándékolt vagy nem szándékolt) negatív következménye lehet az, hogy az alsóbb társadalmi csoportokból érkező személyek által elkövetett cselekvéseket, illetve az ezeket elkövetőket aránytalanul nagyobb büntetéssel sújtja. A magyar statisztikai adatok alapján csupán az elsőként említett „felülreprezentáltság” kérdés tűnik részlegesen igazolhatónak az iskolai végzettség, mint fontos társadalmi indikátor példáján keresztül. A magyar büntető igazságszolgáltatási rendszer főbb pillérei, a nyomozóhatóságok és a bíróságok adatai alapján egyértelmű, hogy a nyomozás megindulásától az ítélet kiszabásáig, utóbbin belül is a letöltendő szabadságvesztésig vezető folyamatban az alacsonyabb iskolai végzettségűek egyre nagyobb arányt képviselnek. A 18 éves és idősebb férfi *bűnelkövetők* (akikkel szemben a nyomozóhatóság eredményesen zárta le a nyomozást) 49,5 százalékának a befejezett nyolc általános iskolai osztály, vagy ennél alacsonyabb iskolai végzettsége volt a 2009-es adatok szerint. Az ugyanilyen korú férfi *vádoltak* (akikkel szemben a bíróság büntetőügyben a tárgyalást megindítását elrendelte) esetében ez az arány 60,1 százalék, míg a *jogerősen elítéltek* (akikkel szemben a bíróság elmarasztaló határozatot hozott) 60,8 százalék. Közülük is a *szabadságvesztésre ítélték* (felfüggesztett és letöltendő együttesen) esetében a mutató 68,9, a *letöltendő szabadságvesztés* esetében pedig 78,3 százalék (a *felfüggesztett ítéleteknél* pedig 63,3 százalék). Ezen adatok természetesen csak közvetett információkkal szolgálhatnak a magyar büntető igazságszolgáltatásban működő szelekciós folyamatokról, mivel egyfelől valamennyi bűncselekményt elkövető (és elítélt) személy adatait együtt mutatják (és a büntető törvénykönyv kijelöli az adott cselekményhez tartozó büntetési nemet és büntetési tételt), másfelől pedig ezen keretek között az igazságszolgáltatás különböző szakaszaiban mérlegelik a súlyosbító és enyhítő körülményeket. (Az adatok az egységes nyomozóhatósági és ügyészégi statisztikai adatbázisból és a jogerősen elítélt felnőttkori vádlottak adatbázisaiból kerültek leválogatásra.)

gondolást alkalmazta Rhodes, aki – mint már jeleztem – a törvényekkel kapcsolatos attitűdöket és a kriminális identifikációt tekintette ilyen „behozott” nézeteknek (Rhodes 1979). Valamint Alpert, aki az újonnan befogadott elítéltek körében vizsgálta bizonyos attitűdök (általános hatalomnélküliség, szervezeti hatalomnélküliség, oktatási intézményektől való elidegenedés, munkától való elidegenedés, rendőrséggel kapcsolatos attitűdök, a törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos attitűdök, ügyvédekkel kapcsolatos attitűdök) prizonizációra gyakorolt hatását (Alpert 1978a). Alpert ugyanakkor csupán az „újonnan érkezetteket” vizsgálta, és abban látta az „ideológiai import” bizonyítékát, hogy válaszdói ítéletük megkezdésének idején is bizonyos nézeteket vallottak. Nem foglalkozott azonban azzal a kérdéssel, hogy az éppen bekerülőkön kívül, a tőlük korábban érkezettek esetében miként függnek össze ezek az elemek a prizonizációval, ezáltal ez a bizonyíték is igencsak közvetettnek tűnik.⁸⁵

A harmadik megközelítés voltaképpen pszichológiai szempontot emelt be a prizonizációs diskurzusba, ugyanis központjában az elítéltek én-koncepciói állnak. Ez Clemmer eredeti prizonizációs elméletében azon univerzális faktor szerepét hangsúlyozta, amely szerint a bebörtönzést megelőző időszakban a pozitív és szocializált kapcsolatok révén kialakult „stabil személyiség” kevésbé hajlamos a rabtársadalmi rendszerhez csatlakozni. Az ezen megközelítést alkalmazó kutatók az én-koncepció alatt azt az attitűdkészletet értették, amellyel az egyén önmagával kapcsolatban rendelkezik (Faine 1973, Rhodes 1979).⁸⁶ Az én-koncepciók szerepét illetően Faine a következőket fogalmazta meg: „...*Egy személy én-koncepciója egyszerre oka és következménye az interakcióknak... Ez a szempont azért lényeges, mert az én-attitűdök hatást gyakorolnak a börtönbeli viselkedésre, és arra is rávilágítanak, hogy a börtönbeli interakciók miként befolyásolhatják az én-attitűdöket.*” (Faine 1973: 577). Rhodes pedig azon az állásponton volt, hogy az én-koncepció jelenti a „hiányzó kapcsolatot”, mely a különböző importációs és deprivációs elgondolásokat összekapcsolja (Rhodes 1979). Egy másik kutató, Paterline pedig a két fő modell mellett egy elkülönült, harmadik magyarázó modell részének tekintette az én-koncepció elméletét. Faine és Rhodes az én-koncepciót a társas identitás, az én-kiemelés, az önértékelés és az ezek közötti kontisztencia dimenziói alapján a „társas kötelék” (*social anchorage*)⁸⁷ fogalmával kapcsolták egybe. Tipológiájuk szerint az elítéltek elhelyezhetők a „társas kötelék” kontinuumon, melynek

⁸⁵ Alpert egy másik kutatásában valódi panelkutatást is végzett egy férfi fegyintézetben. Ebben a prizonizációt azonban nem az attitűdállítások, hanem a következő fejezetben bemutatásra kerülő szituációk alapján operacionalizálta. A T₁ és T₂ időpont között nyolc hónap telt el. (Alpert 1978b, 1979, Alpert-Finney-Short 1978)

⁸⁶ Az én-koncepció ezen meghatározását Kuhn és McPartland (1954) munkájából vették.

⁸⁷ Az *anchorage* az angolban horgonyt jelent.

egyik végpontját a legitim/konvencionális, a másikat pedig a deviáns/társadalmilag leértékelt én-koncepciók jelentik. Ezen szerzők a *social anchorage*-t a „húsz állítás teszt” segítségével mérték, amely lényegében a „*Ki vagyok én?*” nyitott kérdésre húsz üres sorban vár választ a kérdezettektől. Faine és Rhodes ezen válaszokat különböző szempontok szerint (pl. legitim vagy deviáns; a társas identitásra vagy önmaga tulajdonságaira vonatkozik, stb.) értékelték, és ennek alapján három csoportba sorolták az elítélteket (legitim vagy deviáns kötődésűek, illetve az egyikhez sem kapcsolódók).

Paterline az én-koncepció fentiekől részben eltérő aspektusaira fókuszált, és más eszközöket használt ezek mérésére (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Így megkülönböztette az „önértékelés”, az „identitás-kiemelés” és az „én-hatékonyság” aspektusokat az egyén önmagával kapcsolatos attitűdjeit illetően.⁸⁸ E három dimenzió konceptualizálása és mérése alapján egyértelmű, hogy más, korábbi prizonizációs kutatásokban használt változókat nevezett át Paterline. Az általa *önértékelésnek* nevezett dimenziót lényegében a „szabadulás utáni várakozások” index bizonyos állításai alapján operacionalizálta.⁸⁹ Az *én-hatékonyság* változót pedig a korábbi kutatások „általános elidegenedettségi” indexe alapján alakította ki. Mindkét jelenségre vonatkozóan eltérő magyarázó mechanizmusokat adott meg azok prizonizációban betöltött szerepét illetően. Az önértékeléssel kapcsolatban, melyet a „stigmatizáció percepciójával” mért, azt gondolta, hogy minél erősebb a megbélyegzettség érzés az elítéltben, annál valószínűbb, hogy otthonosan érzi magát a rabszubbkultúrán belül, vagyis hajlamosabb átvenni annak értékrendszerét. Az én-hatékonyságra vonatkozóan pedig azt feltételezte, hogy minél inkább érzi valaki úgy, hogy képes hatást gyakorolni környezetére, annál ellenállóbb az őt érő külső hatásokkal szemben, és annál kisebb esélye van a prizonizációnak. Az én-koncepció harmadik dimenzióját, az *identitás-kiemelést* pedig úgy operacionalizálta, hogy az élet öt területét (család, barátok, foglalkozás, vallás, társas involváltság) a válaszadóknak azok fontossága szerint kellett értékelniük, külön a múlt és a jelenre vonatkozóan. Különösen az utóbbi megközelítés vitatható, hiszen Paterline annak alapján alakította ki ezt az indexét, hogy az említett területeket az egyén mennyire tartja fontosnak, vagyis akik a „nem fontos” vagy „kevésbé fontos” válaszlehetőségeket jelölték be, azokat sorolta a gyenge társas identitásúak közé. A „barátok” és a „társas involváltság”, amellet, hogy egymást átfedő kategóriáknak is tekinthetők, kérdőívében nem különültek aszerint, hogy azok a benti vagy kinti közeli kapcsolatokra vonatkoztak, így ezek összemosódhattak a válaszokban.

⁸⁸ Ezen három dimenziót Gecas írásai alapján különítette el egymástól (Gecas 1982, 1986, Gecas-Schwalbe 1983).

⁸⁹ A szabadulás utáni várakozásokkal kapcsolatban lásd az alábbi fejezetet.

A valóság az, hogy csak széleskörű panelkutatással lehetne csak igazolni az import elméletet. Elviekben már a bűncselekmény elkövetését megelőzően „tudnia kellene” a kutatónak, hogy a mintájába kerülő egyének bűncselekményt fognak elkövetni, amiért később el fogják ítélni őket. Végig kellene követnie a mintában szereplő személyeket a büntető igazságszolgáltatási folyamat egészén, szondázva különböző jellemzőiket és attitűdjeiket a különböző jelenségekkel kapcsolatban, majd ezeket összevetni egymással. Ez természetesen lehetetlen feladat. Tudományos értelemben tehát úgy tűnik, hogy nem, vagy csak korlátozottan lehetséges a behozatali modell ellenőrzése.

II.3.1.2.3.2.2. Szabadulás utáni várakozások

A legtöbb prizonizációs kutatásban, melyben az attitűdtechnikát alkalmazták, megtalálható a „szabadulás utáni várakozások” névre keresztelt változó. Először azt mutatom be, hogy mi kapcsolja egybe ezeket a várakozásokat a prizonizációs jelenséggel, majd pedig az eddig alkalmazott mérőeszközöket ismertetem.

Az elítéltek büntetésük letelte utáni időszakra vonatkozó különböző „várakozásaival” vagy „anticipációival” már maga Clemmer is foglalkozott egyik munkájában (Clemmer 1959). Kutatásában azt kérte válaszadóitól, hogy a szabad világ egyes fontos területeit illetően (lakóhely, élettársi kapcsolat, munkahely, jövedelem, szabadidő, hogy vázoljanak fel egy „ideális helyzetet” amit szeretnének elérni. Emellett arra is kíváncsi volt, hogy a kérdezettek mennyire érzik ezeket megvalósítható céloknak. Clemmer eredményei azt mutatták, hogy az elítéltek várakozásai alapvetően pozitívak voltak, függetlenül attól, hogy azok a „tökéletes” vagy a „reális” helyzetekre vonatkoztak.⁹⁰

Az anticipatív dimenzió fontosságára Wheeler hívta fel a figyelmet a fentebb már bemutatott karrierfázisokkal kapcsán (lásd II.3.1.2.3.1.2.). Később pedig Thomas, az importációs modell kiterjesztett változatának egyik fontos tényezőjeként emelte be a prizonizációs témakörök közé. Thomas első, még elméleti munkájában azt állította, hogy a szabadságvesztés leteltét követő időszakkal kapcsolatos várakozások eltérő hatást gyakorolhatnak az elítéltekre. Ezzel kapcsolatban emelte ki, hogy „...Néhány esetben a bebörtönzés a felnőtt elkövető számára lehetőséget nyújt arra, hogy új kapcsolatokat alakítson ki, illetve, hogy még kifinomultabb bűnözési technikákat sajátítson el. Az ilyen elítélt esetében az várható, hogy visszatérve a társadalomba még sikeresebb bűnöző válik belőle...Másfelől, az egy-

⁹⁰ Ehhez hasonló módon közelítette meg Tittle és Tittle (1964) a szabadulás utáni várakozásokat. Említett, elmekórházban végzett kutatásukban a következőket kérdezték válaszadóiktól: „Mit szeretne tenni azután, hogy elhagyta a kórházat?” és „Mit gondol, képes lesz ezeket meg is valósítani?”.

szeri, kisebb súlyú bűncselekmények elkövetői a másodlagos büntetéssel szembesülhetnek és ez a stigmatizációs érzés kialakulásához vezethet, ami viszont gátolhatja visszailleszkedésüket a társadalomba.” (Thomas 1970: 253). Doktori disszertációjában pedig azt írta, hogy az elítéltek közül sokan vegyes érzésekkel tekintenek a szabadulásuk felé, ezek a várakozások felerősíthetők, de gyengíthetők is a rabkulturális adaptációt (Thomas 1971). Thomas bizonyos írásaiban megtalálható egyfajta tipológia a várakozások irányát illetően (Thomas-Foster 1972, Thomas 1973b, Thomas 1977a, Thomas-Petersen 1977). Eszerint, *egyesek* magabiztosan tekinthetnek a szabadulás utáni időszakra, míg *mások* az egykori fogvatartottakal szembeni diszkriminációt, a munkanélküliséget, illetve a többi másodlagos büntetést érezhetik súlyosabbnak. *Megint mások* magabiztosak, de azért, mert folytatni akarják korábban megkezdett kriminális karrierjüket, és nem azért, mert vissza akarnak illeszkedni a társadalomba. Thomas tehát a várakozások két típusát különítette el elméletben, a pozitív (melyeknek két forrása lehet: a legális, illetve a kriminális sikerességbe vetett hit), és a negatív várakozásokat (melynek forrása a társadalmi reintegráció külső tényezőiből adódó esélytelenségének percepciója).

Thomas „várakozások–prizonizáció” hipotézise felvet egy pszichológiai kérdést. A várakozások pozitív vagy negatív volta mögött ugyanis elképzelhető, hogy meghúzódik-e egy „látens dimenzió”, ugyanis egy adott válaszdó általában optimistán vagy pesszimistán viszonyulhat a saját életének alakulásához. Nem kétséges, hogy a börtönbeli tapasztalatok formálhatják ezt az általános orientációt, azonban ez nem szükségszerű. A korábbi kutatások nem vizsgálták azt, hogy valójában milyen tényezőkre vezethetők vissza a szabadulás utáni élet percepciói. Ha az előbb említett pszichológiai évrre alapoznánk, akkor a börtöntapasztalat, a börtön okozta frusztrációk csupán kontrollváltozóként szerepelnének a pesszimizmus-optimizmus és a prizonizáció összefüggését vizsgáló modellben.

Thomas a fentiek ellenére kutatási beszámolóiban eltérő módon határozta meg a szabadulás utáni várakozásokkal kapcsolatos változó jelentését. Doktori disszertációjában az „anticipatív szocializáció” kifejezés alatt azt értette, hogy „...mit gondolnak az elítéltek arról, hogy „volt rab” státuszuk mennyire befolyásolja jövőbeli életésélyeiket, és hogy barátaik, családjuk és a közösség tagjai miként reagálnak arra, ha visszatérnek a társadalomba.” (Thomas 1971: 63). Fogalmi meghatározásában tehát a várakozások két aspektusa különíthető el egymástól: a mikrokörnyezettel (családi, baráti, ismerősi kapcsolatokkal) összefüggő, valamint egy jövőre vetített stigmatizációs dimenzió, amelyek közül az utóbbi a legális, első sorban a munkaerőpiacon való boldogulás esélyeivel kapcsolatos percepciókra vonatkozik. Thomas konceptualizálásával nemcsak az a probléma, hogy az említett két dimenziót össze-

mossa, hanem az is, hogy nem számol az elméleti tipológiájában feltüntetett harmadik csoport, a kriminális karrierjüket folytatni kívánó és pozitív várakozásokkal rendelkezők percepcióival, ennek megfelelően azt nem is operacionalizálta. Ezáltal az alkalmazott mérőeszköz igencsak egyoldalúnak tekinthető. Ezzel összefüggő probléma, hogy a stigmatizációs aspektus csupán a legális boldogulás esélyeinek percepciókra vonatkozik, a kriminális karrier folytatásával kapcsolatos aspirációkra viszont nem.

Emellett a szabadulás utáni várakozások változó prizonizációs modellekben betöltött szerepe is vitatható. Thomas ugyanis a következő magyarázó mechanizmusra épített: „...*a várt szabadulás pozitív és negatív reakciókat is kiválthat az elítéltekből. A pozitív várakozások csökkenthetik a bebörtönzésből közvetlenül adódó problémákat, a negatívak viszont növelhetik, ezáltal elősegíthetik a rabszubbkultúrába történő asszimilációt.*” (Thomas 1977a: 58). Thomas ezen érvelése, mely más munkáiban is fellelhető, tehát arra épül, hogy az elítéltek várakozásai és a fegyházi kontextus szorosan összefüggnek egymással, méghozzá úgy, hogy várakozások pozitív volta csökkenti, negatív irányba fordulásuk viszont növeli a bebörtönzés okozta feszültségeket. Egyes munkáiban Thomas azt állította, hogy a büntetés letelte utáni időszakkal kapcsolatos kedvezőtlen jövőkép egy *újabb feszültségforrás* lehet az elítéltek számára a már meglévők mellett (Thomas 1973b, Thomas-Foster 1973, Thomas-Petersen-Zingraff 1978). Ha elfogadjuk ezt az érvelést, akkor viszont nem világos, hogy Thomas modelljeiben ez a változó miért szerepelt az „intézetén kívüli” tényezők között, hiszen az, a megadott magyarázó mechanizmus alapján, inkább a deprivációs magyarázatmodell logikájába illeszkedik.

Egy másik logikai hiányosság az elítéltek várakozásaival kapcsolatban, hogy a kutatók elméleti modelljeik kialakításakor nem számoltak a jövőt illető percepciók múltbéli meghatározottságával. A jövőre vonatkozó anticipációk (és a jelen idő megítélése is) ugyanis minden bizonnyal jellemzően az elítélt szabad világbeli tapasztalataira épülnek, illetve feltételezhetően azok tematizálhatják a büntetés kitöltését követő időszakra vonatkozó elképzeléseket. Vagyis, ha a múltban az egyén nem tudott érvényesülni a munkaerőpiacon, nem fért hozzá a különböző javakhoz és szolgáltatásokhoz, emberi kapcsolatai már a bekerülés előtt sem voltak rendezettek stb., akkor a jövőbeli boldogulás pozitív megítélése sem valószínű. Erre vonatkozóan egyes kutatók a múlt- és a jövőbeli élettel való elégedettség mérésére külön eszközt alakítottak ki, amely bizonyos területek (egészség, pénzügyi biztonság, családi kapcsolatok, barátságok, személyes tulajdonságok, társadalmi kötelek, vallás) megítélésében

bekövetkező változásokat mutatta (Thomas-Petersen-Zingraff 1978, Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999).⁹¹

A kutatások többsége azonban nem az előbb említett, hanem más típusú „mérési filozófiára” épített. Mint jeleztem, Thomas egyetlen várakozásokkal kapcsolatos változó prizonizációban betöltött szerepét vizsgálta, ám fogalmi meghatározása – mint bemutattam – mégis ennek két különböző aspektusára vonatkozott. Alkalmazott mérőeszközében ugyanez a duális szemlélet érhető tetten. Az indexét felépítő állítások egyfelől egy szélesebb közösség, a társadalom elutasítása, az egzisztenciális boldogulás, a volt elítéltként való megbélyegzettség témaköreire vonatkoznak, másfelől a szűkebb környezet reakcióira, a családi és baráti kapcsolatokkal összefüggő jövőképre (Thomas 1971). Az első csoporthoz a következő itemek sorolhatók: *Az emberek többsége kint nem akar még egy esélyt adni nekem egykori elítéltként.*”, *„Olyan sok rossz dolog történt már velem, hogy a jövő sem tűnik valami rózsásnak számomra, miután kiengedtek innen.*”, *„Egy volt elítélt téved, ha azt hiszi, hogy kint anélkül boldogulhat, hogy megszegné a törvényeket.*”, *„Az emberek kint azt gondolják, hogy mindenki, aki letöltötte a büntetését, úgyis bajba keveredik újra.*”, *„Ha az ember szabadul a börtönből, képes arra, hogy boldoguljon anélkül is, hogy megszegné a törvényt, csak akarnia kell.*”, *„Hiszem, hogy kapok az emberektől még egy esélyt, hacsak bele nem kevedek valami-be.*”. A mikrokörnyezeti aspektushoz kapcsolódó állítások pedig: *„Kint már senkit sem érdekel, hogy élek vagy halok-e.*”, *„Félek az utcán az ismerőseim szemébe nézni, ha kiengedtek innen.*”, *„A családom és a barátaim már lemondtak rólam.*”. Thomas ugyanezen kutatás alapján készült más publikációiban is ezzel megegyező, vagy ehhez hasonló módon alakította ki ezt az indexet.⁹² Zingraff szabadulás utáni várakozásokkal kapcsolatos mérőeszköze is részben a fenti, részben azokhoz hasonló tartalmú állításokból állt elő.⁹³ Paterline pedig két külön

⁹¹ A mérőeszközt úgy képezték, hogy az egyes dimenziókhoz tartozó pontszámokat külön a múlt, külön a jövőre vonatkozóan összeadták, és a két mutató közötti különbséget tekintették az „élettel való elégedettség változásának”. Ez a technika azonban azért vitatható, mert egyrészt csupán a relatív elmozdulást mérte a múlt és a jövő között, másrészt az élet különböző területeit ugyanolyan súllyal kezelte. A harmadrészt, az elítéltek szabadságvesztés alatt történő megkérdezésével előállt adatok esetében felmerülhet az, hogy a múltat és a jövőt „ugyanolyannak” tekinthetik, és a bezártságból adódóan az előbbi meglehetősen nosztaligiával, utóbbit pedig ugyanilyen erős optimizmussal szemlélhetik. Saját kutatásom ezt a feltevést erősítette meg.

⁹² Ugyanezt a 9 állítást használta más munkájában is (Thomas 1977a), másokban viszont 11-itemes változatra hivatkozott (Thomas-Foster 1972, 1973, Thomas 1973b). Egy másik kutatásra épülő publikációiban ennek szűkített, 6-itemes variánsa alapján képzett indexet (Thomas 1977b, Thomas-Cage 1977).

⁹³ Zingraff részben Thomas korábbi állításait használta fel, és ezeket újakkal egészítette ki: *„Biztos vagyok abban, hogy a dolgok jóra fordulnak, ha kikerülök innét.*”; *„Azok, akiket ismertem, mielőtt ide kerültem volna, akkor is tisztelni fognak, ha hazamegyek.*”; *„Nem gondolom, hogy a börtönviseltség csökkentené az esélyeimet arra, hogy jó munkát szerezzek, miután kiengedtek innen.*”; *„Az, hogy idekerültem, tönkretette az egész életemet.”* (Zingraff 1975, Thomas-Zingraff 1976, Zingraff 1980, Thomas-Hyman-Winfree 1983). Rhodes (1979) pedig az utóbbi szűkített változatát használta az index kialakításához.

változót használt az elítéltek jövőt illető percepcióival kapcsolatban. Ezek közül az egyiket „szabadulás utáni várakozásoknak”⁹⁴, a másikat „stigmatizáció percepciójának”⁹⁵ nevezte, és mintkettőt Thomas és Zingraff korábbi itemjeiből alakította ki (Paterline 1997, Paterline-Petersen 1999). Utóbbi esetben azonban nem világos, hogy a két változó miért kezelendő külön, hiszen az indexképző itemek jelentésük szempontjából éppúgy szerepelhetnének egyik vagy másik változóban is. Paterline megközelítése abból a szempontból is sajátos, hogy a várakozás és a stigmatizációs változókat nem csak elkülönítette egymástól, hanem az elsőt a deprivációs, utóbbit pedig az általa „én-koncepciónak” nevezett magyarázó modell részeként tüntette fel, vagyis nem a kiterjesztett importációs modell részeként.⁹⁶

II.3.1.2.3.2.3. Külvilággal fenntartott kapcsolatok

Thomas a prizonizációs jelenség magyarázatában döntő szerepet tulajdonított az intézetén kívüli személyekkel fenntartott kapcsolatoknak. Feltevése az volt, hogy a külvilági kapcsolatok ápolása gátolja, megszakadásuk viszont elősegíti az elítélti társadalom érték- és normarendszerének az elfogadását.⁹⁷ Thomas ezzel kapcsolatban a szabadulás utáni várakozásoknál bemutatotthoz hasonló magyarázó mechanizmust adott meg, amely szerint a kapcsolatok megritkulása, elmaradása egy újabb feszültségforrást jelenthet az elítéltek számára (Thomas 1973b, Thomas-Foster 1973, Thomas 1975, Thomas 1977a). Thomas ezen állításából ugyanaz következne, mint amit a várakozások kapcsán is említettem, vagyis helyesebb lenne deprivációs tényezőként kezelni a külső kapcsolatok változót, és nem külső faktorként.

⁹⁴ Paterline „szabadulás utáni várakozások” indexének itemjei: „Biztos vagyok abban, hogy a dolgok jóra fordulnak, ha kikerülök innét.”; „Olyan sok rossz dolog történt már velem, hogy a jövő sem tűnik valami rózsásnak számomra, miután kiengedtek innen.”; „Nem gondolom, hogy a börtönviseltség csökkentené az esélyeimet arra, hogy jó munkát szerezzek, miután kiengedtek innen.”; „Hiszem, hogy kapok az emberektől még egy esélyt, ha kikerültem innen, hacsak nem keveredek bele valamibe.”.

⁹⁵ A „stigmatizáció percepciója” index itemjei: „Az, hogy idekerültem, tönkretette az egész életemet.”; „A legtöbb ember kint, nem ad még egy lehetőséget egy olyanak, aki volt már börtönben.”; „A családom és a barátaim már lemondtak rólam.”; „Az emberek kint azt gondolják, hogy mindenki, aki letöltötte a büntetését, úgyis bajba keveredik újra.”.

⁹⁶ Meg kell jegyezni, hogy Paterline nem indokolta ezt a felfogásbeli különbséget.

⁹⁷ Meg kell jegyezni, hogy ez az összefüggés közvetlenül nem található meg Thomas munkáiban, de más szerzőknél igen. Slosar fogalmazta meg ezt a magyarázó mechanizmust a legexplicitebben: „...Amilyen mértékben az elítéltek képesek megtartani vagy még inkább kialakítani intézetén kívüli kapcsolatokat a bebörtönzés periódusában, annál kevésbé igénylik az intézetén belüli barátságokat, melyek különböző társas és pszichológiai szükségleteket elégítenek ki. Az az elítéltek, akinek nincsenek kapcsolatai másokkal az intézetén kívül, törvényszerűen a rabtársai felé fordul.” (Slosar 1978: 13).

Utóbbi szemlélet érvényesült más kutatók munkáiban (Tittle-Tittle 1964⁹⁸, Jensen-Jones 1976⁹⁹, Gillespie 2001, 2003¹⁰⁰).

A „külső tényező” felfogás azért is problematikus, mert Thomas azon az alapon sorolta a börtönkontextushoz képest „exogén” változók közé ezt a tényezőt, hogy állítása szerint a fegyintézet ezek felett nem gyakorol kontrollt (Thomas 1977a). Utóbbi feltevés azonban igencsak megkérdőjelezhető, hiszen a büntetés-végrehajtási intézet valójában igen széles körben kontrollálja a külvilággal fenntartott kapcsolatokat. Így ellenőrzi, vagy potenciálisan ellenőrizheti az elítéltek levelezését, szabályozza a látogatások rendjét (ez a büntetés és jutalmazás eszköze is lehet), továbbá az eltávozások, kimaradások engedélyezése is olyan tényezőként vehető számba, amelyek felett az „intézet” dönt. Ebből adódóan a kapcsolatok fenntartásának exogén szerepe igencsak megkérdőjelezhető. Természetesen túlzás lenne azt állítani, hogy ez az intézet által gyakorolt kontroll minden kapcsolattartási formára kiterjed. Mégis a Thomas által is használt kapcsolattartási formák (levelezés és látogatás) éppen a „kontrollált” kategóriába esnek.¹⁰¹

A prizonizációt magyarázó modellekben betöltött szerepe mellett, a külső kapcsolatok változó más szempontból is vitatható. Kérdéses ugyanis, hogy Thomasnak sikerült-e megfelelő módon operacionalizálnia ezt a változót. Bár Thomas egy helyütt megjegyezte, hogy „...a szabad társadalommal fenntartott kapcsolatok mérése számos okból nehéz. Ezeknek ugyanis van egy kvalitatív és egy kvantitatív dimenziója...” (Thomas 1971: 97), később ezzel a problémával már ő, és mások sem foglalkoztak. Thomas változója *menyiségi* szemléletű volt, a kapcsolatok gyakoriságát (a hetente kapott és küldött levelek számával, a látogatások gyakoriságával) mérte, ugyanakkor ezen változó és a prizonizáció összefüggéseire vonatkozó megállapításai elsősorban a kapcsolatok *minőségére*, illetve *minőségére és mennyi-*

⁹⁸ A Tittle szerzőpáros Sykes és Messinger deprivációs elméletét a következő képpen interpretálták: „...a bebörtönzés kínjai hatást gyakorolnak a csoportssolidaritásra; vagyis az várható, hogy az egyén intézeti élet fájdalmaival kapcsolatos tapasztalatai befolyásolják a börtön társadalmi csoportjába való integrációját. Továbbá, ha elfogadjuk, hogy börtönbeli depriváció egyik fő eleme a társadalomtól való elidegenedettség, akkor az elítéltek társadalmi szervezetébe való integrációnak közvetlenül össze kellene függnie a szélesebb társadalomtól való elidegenedettséggel.” (Tittle-Tittle 1964: 218). Ezen szerzők – mint említettem – ezt az elidegenedettséget a havonta átlagosan kapott levelek számával mérték.

⁹⁹ Jensen és Jones külső személyekkel fenntartott kapcsolatokat a deprivációs modell (amelyet ők „szituacionális” modellnek neveztek) egyik fontos elemének tekintették. Ezen szerzők a kapcsolattartás különböző indikátorait használták vizsgálatukban (kapott levelek száma, küldött levelek száma, látogatások, a látogató személyek száma, érzelmi támogatás). Az érzelmi támogatást egy itemmel mérték: „Mit gondol, számíthat-e kinti barátai és családja támogatására, abban az esetben, ha tényleg segítségre van szüksége?”. Ez az állítás tartalmában igen közel áll a Thomas-féle „szabadulás utáni váraкозások” változó állításaihoz.

¹⁰⁰ Gillespie a deprivációs magyarázó modell változóiként kezelte a látogatások gyakoriságát és a kapott levelek számát.

¹⁰¹ Magyar viszonylatban mindenképpen. A levelezésre, a látogatásra, a csomagküldésre és a „távbeszélő használatára” vonatkozó jogi szabályozást lásd: 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól 85–92. §.

ségére vonatkoztak (Thomas 1971, 1975, Thomas-Foster 1973, Thomas 1973b, Thomas-Petersen 1977). Ebben az esetben tehát nincs egyértelmű megfelelés az elmélet és a gyakorlatban alkalmazott mérési technika között. Ha csak mennyiségi alapon vizsgáljuk a külső kapcsolatokat, akkor csak azt tárhatjuk fel, hogy sűrűn vagy ritkán folytat-e levelezést az elítélt valakivel/valakikkel, de azt már nem, hogy kikkel és milyen témákról. Ez azért fontos, mert ha negatív témák jellemzik a kapcsolattartást (pl. egy válás, gyermekek állami gondozásba helyezése, új élettárs felbukkanása, stb.), akkor ez egészen más hatást gyakorolhat az elítéltre, mintha pozitív eseményekről levelezne hozzátartozóival, ismerőseivel. A másik kapcsolati indikátornak, a látogatások gyakoriságának csupán számadatként kezelése hasonlóan egyoldalú információt szolgáltathat a kutató számára, hiszen a látogatások elmaradása vagy megritkulása nem csupán a börtönön kívüli hozzátartozók, barátok hozzáállásán, akaratán múlhat, hanem például olyan tényezőkön is, mint a lakóhely és a fegyintézet közötti távolság, a közlekedés és utazás nehézségei, stb. Továbbá előfordulhat az is, hogy azért nem látogatják az illetőt, mert a család nem szeretné, hogy a mikrokörnyezet vagy a gyerekek megtudják, hogy hozzátartozójuk éppen börtönbüntetését tölti.

A külvilággal fenntartott kapcsolatok minőségi aspektusa azért is fontos, mert Clemmer eredeti prizonizációs elméletében éppen a „pozitív és szocializált” kapcsolatok fenntartását említette az „univerzális faktorok” egyikeként. A hangsúly Clemmer esetében tehát a „pozitív” és „szocializált” jelzőkön van, vagyis azon, hogy kikkel tart fenn kapcsolatokat az elítélt. Ha azonban pusztán a mennyiségi szempontokat vesszük tekintetbe, akkor éppen a Thomas által említett (kevés vagy ritka kapcsolat – magas szintű prizonizáció) magyarázó mechanizmus magva kérdőjeleződik meg. Thomas logikája ugyanis arra épül, hogy a külső kapcsolatok természetesen pozitívak és szocializáltak. Azonban feltételezhető, hogy az importációs modell logikáját alapul véve inkább ennek ellenkezője lehet igaz, pontosabban ez is igaz lehet. Az importációs modell lényege az, hogy a korábbi tapasztalatok, a kibocsátó társadalmi közeg, a szűkebb környezet, a család, baráti kör hatására alakul ki egyfajta kriminalitást támogató világnézet, amelyet az elítéltek magukkal hoznak a fegyintézetbe. Ha elfogadjuk ezt kiindulópontnak, akkor egyértelmű, hogy a korábbi kapcsolatok – bár nem zárható, hogy ezek személyükben változhatnak – orientációjuk szempontjából relatíve állandónak tekinthetők. Vagyis az feltételezhető, hogy az elítéltek a korábbi – a saját világnézetéhez hasonló elveket valló – közegük képviselőivel tartanak fenn kapcsolatokat a bebörtönzésük ideje alatt is. Ebből pedig az következik, hogy ezen kapcsolatok fenntartása inkább hozzájárul a fegyintézeti társadalom normatív rendszerének elfogadásához, semmint annak elutasításához.

A külső kapcsolatok mennyiségi szempontú megközelítése nem számol azzal sem, hogy pszichológiai szempontból az egyének a kapcsolattartás különböző szintjét igénylik, függetlenül a börtönkontextustól. Elképzelhető, hogy az egyének egy támogató, de ritka kapcsolatot inkább fontosnak tarthatnak, mint több, ugyanakkor felszínes ismerettséget.

Végül felmerülhet egy olyan probléma is, amely a külső kapcsolatok ritkasága/ kiterjedtsége indikátor jellegét más megvilágításba helyezheti. A levelezést és a látogatásokat egyfajta helyettesítő kapcsolattartási módként értelmezi az elmélet, amely bizonyos értelemben arra szolgál, hogy kompenzálja a személyes találkozásoktól való megfosztottságot. Bár erre vonatkozóan nem áll rendelkezésre adat, de nehezen elképzelhető, hogy a levelezés valóban a jellemzően aluliskolázott elítéltek egyik fő kapcsolattartási formájának lenne tekinthető. Sok esetben ugyanis az elítéltek szövegértése és íráskészsége is hiányos, így a levelezés megritkulása, elmaradása ezt is tükrözheti. Minden bizonnyal a verbális – elsősorban telefonbeszélgetések jöhetnek igazán szóba, ha a kapcsolattartási dimenziót mérni szeretnénk. Az elítéltek számára erre a kapcsolattartási formára kontrollált körülmények között (nyilvános telefon) van lehetőség, illetve az illegálisan behozott mobilkészülékeken keresztül. A legális telefonálási lehetőség időben és anyagi szempontból is korlátozott, így kétséges, hogy ez valóban reális kapcsolattartási forma lenne. Utóbbi pedig – mivel fegyelmi, esetleg büntetőjogi következményei is lehetnek – olyan szintű látenciával párosulhat, mely a tudományos vizsgálatba való beemelését lehetetlenné tenné. A mobiltelefonok illegális birtoklásának lehetősége miatt az is feltételezhető, hogy ha az elítéltek börtön falain kívülre irányuló kapcsolattartási igényét állandónak vesszük, akkor ez a legális formák (elsősorban a levelezés és a hivatalos telefonálási lehetőség) gyakoriságát csökkenthetik.

Tehát a levelezés elmaradása vagy megritkulása csak a felszínen mutatja a társadalomtól való izolációt, azok mögött például az említett egyéb tényezők is állhatnak. Ezért a kapcsolattartási indikátorokat bizonyos megkötésekkel kell kezelnünk.

II.3.2. A szituációkra épülő mérési technika

A prizonizáció másik mérési technikája valamivel előbb, az 1950-es évek végén alakult ki, és hasonlóan elfogadottá vált a kutatásokban, mint a fentebb részletesen ismertetett attitűdállításokon alapuló módszer. A „mérési filozófia” itt arra épül, hogy a börtönben két „nagycsoport” (az elítéltek és a személyzet) áll szemben egymással, amelyek céljai, elvárásai, értékei is eltérőek, sőt sok esetben ellentétesek. Erre alapozva a hipotetikus konfliktusszituációk módszere olyan helyzeteket vázol fel a válaszadó számára, amelyekben két lehetséges

alternatíva közül kell megjelölnie a véleményéhez közelebb állót. A szituációkat úgy konstruálták meg, hogy – legalábbis elméletben – az egyik alternatíva a rabtörvényeknek, illetve a rabcsoport elvárásainak feleljen meg, míg a másik lehetőség a személyzet (feltételezve azt, hogy a személyzet tagjainak elvárásai konzisztensek a társadalom elvárásaival) és a társadalom konvencionális elvárásait jelenítse meg.

A szituációs technikát Wheeler (1958) és Garabedian (1959) használta először a prizonizáció mérésére. Mint említettem, ellentétben az attitűdméréssel, ez a technika nem „különböző jelenségeket” mért, hanem csak a már említett személyzet-elítelt elvárásokkal kapcsolatos dichotómiát. Ebből a szempontból ez „szűkebb” mérési eszköz¹⁰², viszont bizonyos értelemben a jelenségek „mélyebb” rétegeinek feltárására inkább alkalmas, hiszen nem csak néhány általánosan megfogalmazott állítás alapján közelíti meg a vizsgált jelenséget, hanem azt kontextusba helyezi, konkretizálja. Ezáltal az elítéltek számára a válaszadás könnyebbé válik, szemben a Thomas-féle technikával, mely bizonyos absztrakciót kíván meg a válaszadóktól.

A szituációkat használó kutatók kétféle indexképzési eljárást alkalmaztak. Az egyik esetben a döntési helyzetekre vonatkozóan az egyén *személyes* véleményét kérték (mennyire ért egyet a szituációban döntési helyzetbe kerülő személy választásával), valamint az is, hogy a válaszadó becsülje meg, hogy *elítelttársai mekkora arányban* választanak a helyzetben szereplő kimenetelt. Az előbbi alapján képezték az „attitűd-indexet”, utóbbiból pedig a „klíma-indexet”.¹⁰³ A rabtársak vélekedésére vonatkozó becslés a „többszörös tudatlanság” (*pluralistic ignorance*) börtönkörülmények közötti vizsgálatát célozta.¹⁰⁴

Érdemes alaposabban megnézni azokat a szituációkat, melyeket az egyes kutatók használtak. Wheeler doktori disszertációjában (1958) – illetve későbbi, részben erre

¹⁰² Ezzel Wheeler is tisztában volt, mint írta: „... *A személyzet elvárásaihoz való konformitást jelző index nyilvánvalóan csak egy részét fedi le annak, amit Clemmer és mások prizonizációs jelenségként azonosítottak. Úgy tűnik ugyanakkor, hogy sikerült ennek központi elemét megragadnunk: a börtönszemélyzet elítéltekre vonatkoztatott normáinak és szerep-definícióinak az elfogadását, illetve elutasítását.*” (Wheeler 1961b: 700).

¹⁰³ Egyes munkák csak az attitűd-index (Garabedian 1959, 1963, Wheeler 1961b, Ward-Kassebaum 1964, Wellford 1967, Schwartz 1971, 1973, Garofalo-Clark 1985), mások csak a klíma-index (Cline-Wheeler 1968, Grekul 1999), megint mások mindkettő szerepét vizsgálták (Wheeler 1958, 1961a, Ward-Kassebaum 1965, Akers-Hayner-Gruninger 1977a, 1977b, Slosar 1978).

¹⁰⁴ A „többszörös tudatlanság” az a szociálpszichológiai jelenség, amely arra az inkonzisztenciára épül, mely egy adott norma megítélésében a személyes és a nyilvánosan vallott vélemény megfigyelhető.

épülő publikációiban – különböző szituációkészlet alapján alakította ki a prizonizációs változót.¹⁰⁵ Ezek közül a leginkább ismert az 5 szituációs eszköz (Wheeler 1961b: 699-700).¹⁰⁶

1. *„Egy Owens nevű elítélt jelentkezett egy munkacsapatba. Néhány társa bírálja őt, mert többet dolgozik mindenki másnál a csapatban. Owen olyan keményen dolgozik, ahogy csak tud.”*
2. *„Martin elítéltet egy bizottság elé hívják, amely a munkalehetőségek felett dönt. Két munkát ajánlanak fel számára. Az egyiket keménynek mondják, de Martin számára ez olyan képzést ad, amellyel kint is boldogulhatna. A másik munka pedig lehetővé tenné Martin számára, hogy könnyebben töltse el az időt az intézetben. Viszont ez nem ad semmiféle képzést a kinti munkavállaláshoz. Martin a könnyebbik munkát választja.”*
3. *„Egy elítélt, meggondolatlanul egy kisebb szabályszegést követ el. Ezért felírja egy őr, aki látta a szabályszegést. Később három másik elítélt beszélget egymással az esetről. Ketten közülük bírálják az őrt. A harmadik rab, Sykes, védelmére kell az őrnek, aki szerinte csak a kötelességét teljesítette.”*
4. *„Smith és Long nagyon jó barátok. Smithnek van egy 5 dolláros bankjegye, amit egy látogató csempészett be neki az intézetbe. Smith elmondja Longnak, hogy szerinte az őnök gyanakszanak rá, és megkéri Longot, hogy rejtse el a pénzt magánál pár napig. Long elveszi a pénzt és gondosan elrejtí.”*
5. *„Brown és Henry elítéltek szökésre készülnek. Megfenyegetik Smith elítéltet, hogy megverik, ha nem lop el nekik néhány feszítővasat a boltból, ahol dolgozik. Smith azt gondolja, hogy ez üzleti ügy. Miközben megpróbálja kicsempészni a feszítővasat, elkapja egy felügyelő, és azzal vádolja meg, hogy szökni próbált. Ha nem mond el mindent az esetről, akkor valószínűleg egy évvel később szabadulhat. Eloszlatná a ráterelődött gyanút, ha beárulja Brown-t és Henry-t.”*

¹⁰⁵ Kevésbé ismert, hogy Wheeler valójában több szituációt is alkalmazott börtönvizsgálatában, de csak azokat használta fel a „személyzet szerepelvárásaihoz való konformitás” index kialakításához, melyek két szempontnak együttesen megfelelték. 1. Legyen relatív konszenzus a személyzet tagjai között a szituációk kimeneteleit illetően. 2. Az elítéltek jellemző válaszai térjenek el a személyzet tagjai által meghatározott iránytól (vagyis legyenek azzal ellentétesek). Wheeler felvetette annak lehetőségét is, hogy indexe az elítéltek egy általánosabb, jogkövetéshez való viszonyát is tükrözheti, ezért egy olyan szituációval kapcsolatban is kikérte válaszadói véleményét, mely nem a börtönviszonyokhoz, hanem a szabad világhoz kapcsolódott. Ezen szituációra és az indexet felépítő helyzetekre adott válaszok csak részben mutattak együjtjárást, amelyből Wheeler arra következtetett, hogy mérőeszköze inkább a fegyházi viszonyok feltárására alkalmas (lásd Wheeler 1961b: 700-701).

¹⁰⁶ Ugyanezt használta Atchley-McCabe (1968), Troyer és Frease (1975), valamint Slosar (1978).

Wheeler egy később megjelent publikációjában az előbb felsoroltak közül négyet használt (2., 3., 4., 5.), illetve mérőeszközét másik két szituációval egészítette ki (Wheeler 1961a).¹⁰⁷

6. „Dooley elítélt késelésbe bonyolódik egy másik rabbal. Dooley-t a fegyelmi bizottság elé hívják. A bizottság azt kéri tőle, hogy mondja meg, hogy kivel harcolt. Dooley nem mondja meg a másik rab nevét.”
7. „Johnson, egy elítélt megtudja, hogy az intézet egy csoportterápiás programot indít az ez iránt érdeklődő elítéltek számára. Úgy gondolja, hogy a program segíthet neki a problémái megértésében. Megkeresi az egyik nevelőt, és megkérdezi, hogy jelentkezhet-e a programra.”

Később egy szintén Wheeler nevéhez köthető, skandináv országokban végzett kutatás az „eredeti” 5 szituációs mérőeszköz egy szűkített változatát használta (Cline-Wheeler 1968: 176).¹⁰⁸ Garabedian doktori értekezésében (1959) és ezzel kapcsolatos publikációjában (Garabedian 1963) a Wheeler-féle logika mentén, de más szituációk alapján alakította ki a prizonizációs változóját:

8. „Két elítélt szökést tervez, és megkéri egy közeli barátjukat, Brown-t, hogy terelje el az őt figyelmét, hogy esélyük legyen eltűnni a szemelől. Brown ezt a kérést visszautasítja és kijelenti, hogy nem akar belekeveredni semmibe.”
9. „Green fegyőr észreveszi, hogy Black fegyőr néhány tiltott dolgot hoz be a börtönbe, és ezért cserébe egyes elítéltektől pénzt fogad el. Green fegyőr azonnal jelenti az esetet a felettesének.”
10. „White, egy civil, jó viszonyban van Lemon-nal, aki feltételes szabadlábon van. White észreveszi, hogy Lemon egyre izgatottabb és arról beszél, hogy valami balhét kellene csinálni. Ha Lemon nem kap megfelelő segítséget, valószínűleg újra el fog követni valakit, amiért visszakerülhet a fegyintézetbe. White beszámol Lemon utógondozójának az egész helyzetről.”
11. „A szabadlábra helyező bizottságot összehívják Gray elítélt büntetésének csökkentése ügyében. Gray-t nagy összegű lopás miatt ítélték el. A bizottság tudomást szerez arról, hogy Gray elkövetett néhány rablást is, amelyekért sosem

¹⁰⁷ Wheeler munkája 1961-ben jelent meg, de ezen elemzése 1958-as doktori disszertációjában szerepelt először.

¹⁰⁸ Cline és Wheeler az „eredeti” öt közül a 2., 3. és 4. szituáció alapján alakították ki az „intézeti klíma indexet”. Ezek a szituációk a szereplők neveiben, és néhány ponton a megfogalmazásukban tértek el az eredeti szituációktól.

ítélték még el. A bizottság ezért úgy dönt, hogy a minimálisnál hosszabb büntetést szab ki.”

12. *„Blue elítélt szakács a börtöntáborban. A tábor felügyelője elmondja Blue-nak, hogy a fagyasztóból hús tűnt el, és mivel Blue van a legtöbbet a konyhában, ezért úgy néz ki, hogy őt teszi felelőssé ezért. Blue később észreveszi, hogy valójában Jones fegyőr lopja a húst. Blue azonnal elmegy a felügyelőhöz és elmeséli neki, hogy ki a valódi hústolvaj.”*

A későbbi kutatások ezeket a szituációkat használták a személyzet elvárásaihoz való konformizmus, illetve deviancia mérésére. Ward és Kassebaum (1964, 1965) például csak két item alapján képezték indexüket, mindkettő szökési helyzetre vonatkozott (Wheeler 5. szituációja és a Garabedian-nél említett 8. szituáció). Rhodes (1979) a 3. szituáció nem három, hanem két elítéltes változatát, a 4. szituáció pénz helyett kábítószeres helyzetre módosított variánsát, valamint az 5. szituációt¹⁰⁹ használta prizonizációs mérőeszköze kialakításához. Glaser (1964) pedig a Wheeler-féle eredeti szituációkat más megközelítésben kérdezte le az elítéltektől.¹¹⁰

Alpert (1979) prizonizációs kutatásában részben új, részben pedig a Wheeler és Garabedian által kitalált szituációk módosított változatát használta.

13. *„Hill elítélt nem jön vissza a kimenőjéről, és nem megy el a felügyelőtisztjéhez sem. Collins, egy volt elítélt, aki Hill régi barátja, újságokon és rádión keresztül kéri Hill-t, hogy jelentkezzen. Hillnek jelentkeznie kellene.”*

¹⁰⁹ Feszítővas helyett fémfűrész kellett kicsempésznie a megfenyegetett elítéltnak.

¹¹⁰ Glaser a következő szituációkat használta (a fentebb említett szituációk variánsai): 1. szituáció: „Egy munkacsoportba vagyok beosztva árokásásra és élvezem a munkát, mert az jó dolog, de más rabok bírálják azért, mert gyorsabban ások, mint mások, és az őrszombatja őket, hogy vegyék fel a tempóm. Ebben az esetben: – Visszavennék, így nem maradnának le a többiek; – Kicsit visszavennék, így kevésbé maradnának le tőlem; – Ugyanúgy folytatnám a munkát, mint előtte; – Jobban dolgoznék, mint előtte.” 5. szituáció: „Vállalnám azt, hogy megbüntessenek valami olyanért a felügyelők, amit el sem követtem: – Csak egy közeli barát miatt; – Csak olyan elítéltekért, akiket jól ismerek; – Bármelyik elítélteért; – Soha nem tennék ilyet”. 4. szituáció: „Ha volna egy jó barátom itt, aki elmesélné, hogy egy ötdolláros bankjegyet csempészték be neki a látogatáson, és azt gyanítaná, hogy meg fogják motozni, ezért azt kérné, hogy rejtsem el neki. Én: – Biztosan megtenném neki., – Valószínűleg megtenném neki., – Valószínűleg visszautasítanám, – Biztosan visszautasítanám.”. 5. szituáció másik variánsa: „Ha két, hosszú időre ítélt meg akarna szökni és csak úgy tudnának, ha kicsempészek nekik valamit a munkahelyemről, viszont azt kockáztatnám, hogy legalább egy évvel többet kell itt lennem, ha elkapnak, mert segítették nekik. Én: – Segítenék nekik, ahogy csak erőmből telik, tudván azt, hogy ők kiszabadultak, az örök tudnák, hogy segítették nekik. – Csak akkor segítenék nekik, ha nagy esélyem van arra, hogy megúszhatom. – Csak akkor segítenék, ha biztosítanak arról, hogy nem kapnak el. – Semmilyen körülmények között nem segítenék nekik.” (Glaser 1964: 561)

14. *„Johnson elítélt, aki egy külső munkahelyen dolgozik, lebukik valamiért és vissza-küldik a börtönbe. Egy másik elítélt, Dager, a kinti munka központban betör Johnson szobájába, magához veszi annak sztereoberendezését és eladja. Dager nagyon ügyes.”*
15. *„Egy elítélt az étkezdében magához veszi az ebédjét, harap néhányat, jelzi, hogy nem ízlik neki az étel, és a maradékot behajítja a szemetesbe. A szolgálatban lévő felügyelők közül az egyik látja ezt, és úgy tekinti, mint bomlasztó viselkedést, ezért felírja őt. A felügyelő csak a munkáját végezte.” (a 3. szituáció módosított változata)*
16. *„Johnson, egy civil jó viszonyban van Ellis-szel, aki feltételes szabadlábon van. Johnson észreveszi, hogy Ellis egyre izgatottabb, és arról beszél, hogy valamilyen rablást kellene elkövetni. Johnson tudatja Ellis-szel, hogy ha nem változtat ezen, akkor valószínűleg újra vissza fog kerülni a börtönbe, ezért Johnson elmondja Ellis felügyelő tisztjének az egész helyzetet. Johnson nagyon jól tette, amit tett.” (a 10. szituáció módosított változata)*
17. *„Brown fegyőr észreveszi, hogy Green fegyőr néhány tiltott dolgot hoz be a börtönbe, és ezért egyes elítéltektől pénzt fogad el. Brown fegyőr azonnal jelenti az esetet a felettesének. Brown fegyőr helyesen tette, amit tett.” (a 9. szituáció módosított változata)*
18. *„Két elítélt, Smith és Jones, nagyon jó barátok. Smith-nek van kis mennyiségű kábítószer, amit egy látogató hozott be neki. Smith elmondja Jones-nak, hogy szívesen az örök gyanakodnak rá, ezért arra kéri Jones-t, hogy őrizze meg neki pár napig az anyagot. Jones elveszi a kábítószer és gondosan elrejt. Jones egyszerűen azt tette, amit egy barátjának tennie kell.” (a 4. szituáció módosított változata)*

A fentiekhez hasonló mérőeszközt alkalmazott Garofalo és Clark (1985) is. Ezen szerzők a már korábban alkalmazott szituációk módosított változatai (5. szituáció¹¹¹, 4. szituáció¹¹², 1. szituáció¹¹³) mellett két új itemet alkalmaztak kutatásukban:

19. *„Johnson tudomást szerez arról, hogy két másik elítélt megfenyegetett egy harmadikat (Martint), hogy megverik, mert azt mondta, hogy nem fog segíteni nekik a szerencsejáték ügyleteik fedezésében a börtönben. Martin ezt nem meri elmondani senkinek. Johnsonnak megvan a lehetősége, hogy úgy adja át ezt az információt egy őrnek, hogy azt senki se tudja meg.”*

¹¹¹ A feszítővas helyett drótvágó szerepelt a szituációban.

¹¹² A pénzüsszeg megjelölése nélkül.

¹¹³ Garofalo-Clark végső prizonizációs indexébe végül ez az item nem került be.

20. *„Hill éppen az ítéletére vár egy betörési ügyben. Egy másik fogvatartott a börtönben elmondja Hillnek, hogy ismer egy ügyvédet, aki majdnem biztos el tudja intézni, hogy ne kapjon börtönbüntetést. Ezért a szívességért cserébe a másik rab azt kéri Hilltől, hogy segítsen becsempészeni pár gyógyszert a börtönbe. Hill úgy gondolja, hogy az ajánlott ügyvéd nélkül nagyon valószínű, hogy szabadságvesztésre ítélik betörésért.”*

Tudomásom szerint az utolsó olyan kutatás, mely a szituacionális technikára épült Grekul (1999) nevéhez köthető. Ő szintén Wheeler eredeti mérőeszközét, illetve ennek variánsait alkalmazta kérdőívében. Így Wheeler 2., 4., 5., 6., 7. szituációja mellett egy új, börtönlázadásra vonatkozóval is kiegészítette azt.¹¹⁴ Említést érdemel, hogy a szituacionális mérőeszközt nemzetközi kutatásokban is használták a hetvenes években: Akers, Hayner és Gruninger (1977a, 1977b) a Wheelernél említett 3., 4., 5. szituáció alapján képzettek prizonizációs indexet. A hipotetikus konfliktusszituációs mérési technikát az elmúlt évtizedekben más vizsgálatokban is alkalmazták, ám a konkrét helyzetek nem szerepelnek az ezzel kapcsolatos publikációkban (Wellford 1967¹¹⁵, Schwartz 1971, 1973¹¹⁶).

A szituacionális technika esetében is érdemes röviden kitérni arra, hogy milyen hibalehetőségekkel kell számolni ennek alkalmazásakor. Fentebb jeleztem, hogy a különböző szituációk a válaszadó számára egy világállapotot vázolnak fel, és ezen feltételek mellett kell racionális (vagy más típusú) döntést hoznia az elítéltnak. Ha az egyes helyzeteket modellezzük, akkor egyértelművé válik, hogy az alkalmazott szituációk korántsem tekinthetők homogénnek a bennük résztvevő aktorok számát, ezek kilétét, a körülmények leírását, a döntési szituáció egyértelműségét, valamint egyéb szempontokat illetően. Ezeket a problémákat a saját kutatásomban használt szituációkon keresztül mutatom be. A szituációk a fentebb felsorolt mérőeszközök hazai viszonyokra adaptált változatai, ezért a sorszámozást a fentebb felsoroltaknak megfelelően alkalmaztam.

1. szituáció:

„Egy Gulyás nevű elítélt legjobb tudása szerint dolgozik. Néhány elítélt megfenyegeti, hogy fogja vissza magát, és ne teljesítse túl a többiek számára kényelmes munkatempót.”

¹¹⁴ Grekul börtönlázadással kapcsolatos szituációja: *„Néhány befolyásos elítélt arról beszélget, hogy egy lázadást kellene csinálni. Wagner elítélt aggódik amiatt, hogy mi fog történni, és nem lelkesedik az ötletért. Elmegy a felügyelőhöz és elmondja neki, hogy mi fog történni.”* (Grekul 1999: 533).

¹¹⁵ 7 szituációt használt.

¹¹⁶ 8 szituációt alkalmazott.

Helyszín: Egy fegyintézeti munkahely.

Aktorok: X elítélt és ismeretlen nagyságú elítélts csoport. Az aktorokat a közös munkahely fűzi egymáshoz, bár az sem kizárható, hogy cellatársai is lehetnek egymásnak.

Konfliktushelyzet: A csoport számára adott egy optimális munkatempó, amelyet X megsért azzal, hogy többet teljesít, mint a többiek. Mivel X megsértette a csoportnormát, ezért a csoporttagok szankciók kilátásba helyezésével igyekeznek azt kikényszeríteni.

Probléma:

- Nincs specifikálva az aktorok közötti viszony, azt leszámítva, hogy munkatársi kapcsolat van közöttük;
- Az „optimális munkatempó” alapvetően szubjektív kategória, de nem lehet tudni, hogy a csoport, illetve annak bizonyos tagjai valóban ezt akarják-e kikényszeríteni vagy pedig más, korábbi eseményekre vezethető vissza az, hogy fontossá válik az ennek való megfelelés;
- Nem specifikált a kilátásba helyezett szankció mibenléte;
- Nem ismertek a konfliktushelyzet előzményei;
- A szituációból az sem derül ki, hogy a munkafelügyelő (illetve a felügyelő személyzet) milyen módon viszonyul X teljesítményéhez;
- Nem tisztázott az sem, hogy ez a szituáció milyen módon illeszkedik a rabtörvény vagy az ör-rab konfliktus modellbe, vagyis nem világos, hogy a két választási lehetőség („visszavesz” a munkatempójából vagy ugyanúgy folytatja a munkát) közül az egyik vagy a másik választása miként értelmezhető;

2. szituáció:

„Szabó elítéltnak a munkába állítási és foglalkoztatási bizottság két munkalehetőséget kínál. Az egyik kemény és megerőltető, de Szabó számára ez olyan képzést ad, amellyel kint is boldogulhat. A másik könnyű és kényelmes munka, viszont ez nem ad semmiféle képzést a kinti munkavállaláshoz.”

Helyszín: fegyintézet – nem helyhez kötött

Aktorok: X elítélt és B csoport a személyzet részéről

Konfliktushelyzet: B csoport X számára egy választási lehetőséget kínál, amelyben két szempontot kell mérlegelnie, és ezek együttes figyelembevételével kell döntést hoznia. E két szempontot a rövid vagy hosszú távú célok árnyalják. Az egyik alternatíva választása könnyű munkát jelent, ami az intézetben (de csak ott) X számára kényelmes életet

biztosít. A másik alternatíva pedig nehézségeket jelenthet a válaszadó számára (tanulnia kell), viszont potenciális előnyökkel járhat a szabadulást követő időszakban.

Probléma:

- *X* számára a nehezebb alternatíva választásakor több szempont keveredik egymással. A nehezebb munka, a tanulás nehézségei, valamint az iskolai végzettség megszerzése és a jövőbeli boldogulás közötti hipotetikus kapcsolat árnyalhatja a válaszadó véleményét. Mivel egy választási lehetősége van, amely mögött nem ismerjük a döntési mechanizmusokat, ezért a válaszok értékelése is nehézségekbe ütközhet;
- A szituáció arra épít, hogy a nehezebb alternatívában megfogalmazott iskolai képzés és a kinti boldogulás közötti kapcsolat az elítéltek számára is értékként, illetve követendő alternatívaként jelenik meg, viszont ez nem biztos, hogy így van;
- Nem specifikált a „könnyebb munka” mibenléte;
- Nem tisztázott, hogy a döntést mennyi idő alatt kell meghoznia *X*-nek;

3. szituáció:

„Egy elítélt meggondolatlanul egy kisebb fegyelmi vétséget követ el. Ezért egy felügyelő fegyelmi lapot állít ki róla. Később másik három elítélt beszélget egymással az esetről. Ketten közülük hibáztatják a felügyelőt, amiért az fegyelmi lapot állított ki. A harmadik, egy Fodor nevű elítélt védelmére kel a felügyelőnek, aki szerinte csak a munkáját teljesítette.”

Helyszín: fegyintézet – nem meghatározott hely

Aktorok: *X, Y, Z* elítéltek. (továbbá *M* elítélt és *A* felügyelő)

Konfliktushelyzet: valójában két egymásra épülő szituációt kell egyszerre minősítenie a válaszadónak. Az első szituáció *M* és *A* konfliktusára épül. A második szituációban *A* cselekvését minősíti három fogvatartott, akik közül *Y* és *Z* elítéli *A* cselekvését, *X* pedig védelmére kel. Vagyis a második szituáció *X* és *Y-Z* közötti konfliktusra épül.

Probléma:

- az első szituációban nem tisztázott, hogy *M* miért követett el szabályszegést, illetve az sem, hogy pontosan mit követett el;
- a második szituációban nem tisztázott *X*, *Y*, *Z* cselekvők egymáshoz fűződő kapcsolatának természete;

- a vázolt két választási alternatíva (jól tette-e X , hogy kiállt A ör mellett vagy sem) esetében nem világos, hogy milyen szempontok alapján hozza meg a válaszadó a döntést. Hiszen abban megnyilvánulhat egyfajta általános személyzetellenes attitűd, de a társas szituációkban a kisebbségi vélemény melletti kiállás is;

4. szituáció:

„Deák és Budai elítéltek nagyon jó barátok. Deáknak van 50 darab Rivotril tablettája, amit egy látogató csempészett be neki az intézetbe. Deák elmondja Budainak, hogy szerint a felügyelet gyanakszik rá, ezért megkéri Budait, hogy rejtse el a tablettákat magánál pár napra.”

Helyszín: egy zárka vagy egy körlet

Aktorok: X és Y elítéltek, akik baráti viszonyban vannak egymással

Konfliktushelyzet: X elítélt esetében két szempontot kell mérlegelni a választáskor: a barátság bizonyítását és a kockázatvállalást. A két alternatíva ezt a két szempontot keresztezi, vagyis az egyik a barátság bizonyítása-kockázatvállalás, a másik pedig a barátság bizonyításának hiánya-kockázatmentesség feltevésen alapul.

Probléma: ez a szituáció problémamentesnek tűnik. X és Y között a viszony specifikált. Bizonytalansági tényezőt jelenthet azonban a jelen kutatásban alkalmazott Rivotril tablettá, illetve ezek mennyisége, mivel ezek a szempontok befolyásolhatják a kockázatvállalás mértékét.

5. szituáció:

„Kocsis és Pintér elítéltek szökésre készülnek. Megfenyegetik Szűcs elítéltet, hogy megverik, ha nem szerez nekik egy kötelet a munkahelyéről. Szűcsöt, miközben megpróbálja kicssempészni a kötelet, elkapja egy felügyelő és azzal vádolja, hogy meg akart szökni. Ha nem mond el mindent az esetről, akkor komoly bajba kerülhet.”

Aktorok: X elítélt és az őt fenyegető Y és Z elítéltek (valamint A felügyelő)

Helyszín: fegyintézet – körlet

Konfliktushelyzet: Ebben az esetben is két egymásra épülő szituációról van szó, amelyek közül az elsőben X és Y - Z konfliktusa jelenik meg. Ebben a helyzetben X -nek döntenie kell, hogy kockázatos alternatívát választja, vagy inkább vállalja az Y és Z által kilátásba helyezett szankcióval járó kellemetlenségeket. A második szituációban X -et A felügyelő

hozza döntési helyzetbe, *X*-nek választani kell, hogy vagy betartja a spicliség tilalmára vonatkozó rabtörvény maximát (vagyis nem árulja el az őrségnek a két elítélt nevét) vagy pedig megszegi azt. Mindkét kimenet veszélyeget rejteget *X* számára. Ha beszámol arról, hogy *Y* és *Z* szökésre készültek, akkor ezzel a saját magáról kialakított képet, illetve saját testi épségét veszélyeztetheti, viszont, ha vállalja értük a büntetést, akkor ezzel saját ítéletét hosszabbíthatja meg.

Probléma:

- az első szituációban nem tisztázott *X* és *Y-Z* egymáshoz való viszonya, nem ismertek az előzmények, amelyek esetleg árnyalhatnák a helyzetet. (pl. milyen státuszt tölt be a rabhierarchiában *X*, *Y*, *Z*);
- nem pontosan tisztázott az, hogy a második szituációban milyen pozitív és negatív kimeneteleket kell mérlegelnie *X*-nek a döntés meghozatalakor;
- a szituáció voltaképpen egy kikényszerített elítélti szolidaritásra vonatkozik, vagyis elképzelhető, hogy a kényszer valamilyen módon árnyalja a spicliség tilalmával kapcsolatos maximát;

6. szituáció

„Mészáros elítélt verekszik egy másik rabbal, aminek következtében nyolc napon belüli sérülést szenved. A felügyelet egyik tagja észreveszi Mészáros sérülését, aki azt válaszolja, hogy azt úgy szerezte, hogy elcsúszott a fürdőben. A felügyelet nem hisz neki, ezért Mészároset fegyelmi bizottság elé hívják. A bizottság azt kéri tőle, hogy mondja meg, hogy kivel harcolt.”

Helyszín: fegyintézeti körlet vagy zárka, illetve a fegyelmi bizottság összehívásának helye

Aktorok: első szituációban *X* és *Y* elítéltek, második szituációban *X* és a fegyelmi bizottság

Konfliktushelyzet: a két egymásra épülő szituációból az elsőben *X* és *Y* nyílt konfliktusba kerülnek egymással, a másodikban pedig *X* számára a fegyelmi bizottság vázol egy kétkimenetű döntési helyzetet (vagy megszegi a spicliség maximáját vagy nem, illetve egyedül vállalja-e a büntetést vagy sem)

Probléma:

- nem specifikált az *X* és *Y* közötti korábbi viszony, illetve az, hogy mi vezetett a közöttük lévő nyílt konfliktushoz;

- nem tisztázott, hogy az információ visszatartása milyen előnyökkel, illetve hátrányokkal járhat egyrészt *X*, másrészt a többi elítélt számára;

7. szituáció (a kutatásban nem alkalmaztam)

8. szituáció

„Két elítélt szökést tervez és megkéri egy közeli barátjukat, Hajdút, hogy terelje el az őt figyelmét, hogy esélyük legyen meglépni. Hajdú ezt a kérést visszautasítja és kijelenti, hogy nem akar belekeveredni semmibe.”

Helyszín: fegyintézeti zárka vagy körlet

Aktorok: *X*, *Y*, *Z* elítéltek, akik között baráti viszony van

Konfliktushelyzet: A konfliktus itt arra épül, hogy *X* a barátság kifejezéseként vállalja-e társaiért a kockázatot vagy sem.

Probléma:

- a szituációból nem derül ki egyértelműen, hogy *X* maga is megszökhetne-e vagy sem;
- nem tisztázott, hogy *X* számára – azon kívül, hogy bizonyítja társai számára barátságát – milyen egyéb nyereségek merülnek fel a döntés meghozatalakor;
- nem tér ki a szituáció arra sem, hogy a segítség megtagadása milyen következményekkel járhat *X* számára;

9. szituáció (a kutatásban nem alkalmaztam)

10. szituáció

„Hegedűs, egy civil, jó viszonyban van Bakossal, aki feltételes szabadlábon van. Ők ketten jó barátok. Hegedűs észreveszi, hogy Bakos egyre izgatottabb és úgy tűnik, hogy egy rablásra készül. Hegedűs azt gondolja, hogy ha Bakos nem kap azonnali segítséget, valószínűleg újra elköveti a bűncselekményt, ami miatt újra börtönbe kerülhet. Ezért Hegedűs elmeséli Bakos pártfogó felügyelőjének az egész helyzetet.”

Helyszín: fegyintézeten kívüli munkahely

Aktorok: a két egymásra épülő szituációban: 1. *X* („civil”) és *Y* feltételes szabadlábon lévő elítélt. 2. *X* és *A* pártfogó felügyelő

Konfliktushelyzet: Az első szituáció nem épül konfliktushelyzetre, a második pedig arra utal, hogy *X* segítségképpen árt *Y*-nak.

Probléma:

- nem tisztázott, hogy *X* cselekvésének voltak-e előzményei (pl. próbálta-e lebeszélni *Y*-t arról, hogy törvényszegésen gondolkodjon) ;
- nem világos, hogy ez a helyzet melyik maximát szegi meg (hiszen *X* civil);
- nem tisztázott, hogy *X* milyen mechanizmusok révén jutott arra következtetésre, hogy azzal segíti *Y*-t, hogy nagy valószínűség szerint bajba keveri (jogi szempontból is vitatható, hogy maga a gondolat, megfelelő előkészületek nélkül egyáltalán szankcionálható-e jogi eszközökkel);

11. szituáció (a kutatásban nem alkalmaztam)

12. szituáció:

„Szalai elítélt szakács egy intézetben. A konyhavezető megállapítja, hogy a fagyasztóból hús tűnt el, és mivel Szalai van a legtöbbet a konyhában, ezért úgy néz ki, hogy őt teszi felelőssé ezért. Később Szalai észreveszi, hogy valójában a felügyelők közül Kiss őrmester lopja a húst.”

Helyszín: fegyintézeti étkeзде

Aktorok: *X* elítélt és *A* felügyelő (az előzményszituációban pedig *B* felügyelő)

Konfliktushelyzet: *X* elítéltet *B* felügyelő lopással gyanúsítja meg, ám *X* ártatlan, valójában *B* felügyelő a tolvaj. *X*-nek választania kell, hogy vall-e *B* ellen vagy pedig ártatlanul vállalja a büntetést egy olyan cselekedetért, amit el sem követett. *X*-nek számolnia kell azzal, hogy ha *B* ellen vall, akkor nem biztos, hogy hisznek neki, illetve ha hisznek is, akkor is kérdéses, hogy *B* kollegái miként reagálnak erre.

Probléma:

- nem tisztázott, hogy milyen *X* és *B* viszonya;
- nem világos, hogy *B* ellen vallani milyen rabtörvény maximához kapcsolódik;

13. szituáció (a kutatásban nem alkalmaztam)

14. szituáció:

„Bognár elítélt, aki egy intézeten kívüli munkahelyen dolgozik, kábítószer fogyaszt, elkapják ezért és visszaküldik a börtönbe. Egy másik elítélt, Lengyel, a külső munkahelyen megtalálja Bognár kábítószerét és eladja.”

Helyszín: a fegyintézethez tartozó külső munkahely

Aktorok: két egymásra épülő szituáció: 1. *X* elítélt kábítószer fogyaszt 2. *Y* elítélt *X* távollétében meglopja társát

Konfliktushelyzet: *Y*-nak azt kell mérlegelnie, hogy meglopja-e rabtársát vagy sem.

Probléma:

- nem derül ki a helyzet leírásából, hogy volt-e kapcsolat *X* és *Y* között, illetve *X* és *Y* milyen viszonyban vannak a külső munkahelyen lévő többi elítélttel;

15. szituáció:

„Egy elítélt megkapja az ebédjét, belekóstol, jelzi, hogy nem ízlik neki az étel, és a maradekot a falhoz vágja. Egy felügyelő látja ezt és fegyelmi eljárást indít az elítélt ellen.”
(a 3. szituáció módosított változata)

16. szituáció (lásd a 10. szituációnál)

17. szituáció (a kutatásban nem alkalmaztam)

18. szituáció (lásd a 4. szituációnál)

19. szituáció

„Halász elítélt megtudja, hogy két másik elítélt veréssel fenyeget egy harmadikat (Kovácsot), ha nem segít a szerencsejáték ügyleteik fedezésében. Kovács ezt nem meri elmondani senkinek. Halásznak lehetősége van, hogy ezt titokban jelentse a felügyeletnek.”

Helyszín: fegyintézet – körlet

Aktorok: egymásra épülő szituációk: 1. *Y* elítélt, valamint *W* és *Z* elítéltek. 2. *X* elítélt

Konfliktusszituáció: *X* esetében a konfliktus forrása az, hogy abban a hiszemben, hogy senki nem szerez róla tudomást, jelentheti azt, hogy *Y*-t *W* és *Z* törvénytelen ségre kényszerítik. Ha jelenti, akkor ezzel megszegi a spicliséget tiltó maximát, ha nem jelenti, akkor esetleg baja eshet *Y*-nak.

Probléma

- nem ismert *X*, *Y*, *W* és *Z* egymáshoz való, illetve a rabtársaikhoz fűződő viszonya;

- bizonytalan lehet a válaszadó számára, hogy valóban biztosítva lenne-e *X* számára a névtelenség, ha amellett dönt, hogy beszámol arról, hogy mi történik *Y*-nal;

20. szituáció:

„Váradi éppen az ítéletére vár egy betörési ügyben. Egyik társa elmondja Váradinak, hogy ismer egy ügyvédet, aki majdnem biztos, hogy el tudja intézni, hogy ne kapjon újabb börtönbüntetést. Ezért a szívességért cserébe a másik rab azt kéri Váraditól, hogy segítsen becsempészni egy mobiltelefont az intézetbe. Váradi úgy gondolja, hogy az ajánlott ügyvéd nélkül nagyon valószínű, hogy szabadságvesztésre ítélik betörésért.”

Helyszín: fegyház – előzetes vagy nem jogerősen elítélte körlet

Aktorok: *X* és *Y* fogvatartott

Konfliktusszituáció: *X*-nek aközött kell választania, hogy vállal-e egy olyan kockázatot, amely miatt esetleg biztosan elítélhetik, vagy pedig nem, de ekkor is meg van az esélye annak, hogy letöltendő szabadságvesztést szabnak ki rá.

Probléma:

- kérdéses, hogy az *Y* által ajánlott ügyvéd vajon tényleg „el tudja-e intézni”, hogy ne kapjon letöltendő börtönbüntetést;
- a mobiltelefon becsempészése nem jelent igazán nagy kockázatot, nem biztos, hogy arányban van egymással az emiatt való lebukás okozta veszteség és az esetleges nyereség;
- esetleg azt is tekintetbe veszi a válaszadó, hogy nem feltétlenül csak az ügyvéden múlik egy bírósági ítélet kimenetele;

A fentiekből látszik, hogy a szituációkra épülő technika több szempontból is problematikus. A legfontosabb ezek közül, hogy a legtöbb szituációra nem adható egyértelmű válasz. Az elítélteknek ugyanis nagyon sok szempontot kell mérlegelniük, amikor kiválasztják a megfelelő döntési alternatívát. Mivel ezeket a szempontokat nem, vagy csak részben tartalmazzák a felvázolt szituációk, ezért a válaszok mögötti logika nem tárható fel, így megkérdőjelezhető azok megbízhatósága is.

Bár saját kutatásomban lekérdezésre kerültek az elítéltektől ezek a szituációk, ezeket az elemzés során mégsem használtam. Ennek oka, hogy maguk a válaszadók is több esetben jelezték, hogy nehézkes számukra a döntés bizonyos szituációkban.

II.3.3. Az intézeti viselkedés, mint prizonizációs indikátor

A prizonizáció attitűdállításokkal, valamint hipotetikus konfliktusszituációkkal való mérése mellett, később egy harmadik módszer is megjelent a szakirodalomban. Egyes kutatók abból indultak ki, hogy az intézeti szabályszegések egyfajta indikátorai lehetnek a prizonizációnak, annak a viselkedési aspektusát fejezhetik ki. Ward és Kassebaum (1965) az intézeti szabályszegések száma és a rabtörvény követése között összefüggést mutattak ki. Utóbbi szerzők ugyanakkor nem foglalkoztak olyan fontos kérdésekkel, mint például, hogy a büntetésből letöltött idő milyen mértékben befolyásolja a szabályszegések számát, vagy azaz, hogy a szabályszegések is különbözőek lehetnek súlyosságuk, jellegük szerint. Cao-Zhao-Van Dine (1997) az első problémával kapcsolatban jegyezték meg, hogy a temporális dimenzió figyelmen kívül hagyása azt eredményezheti, hogy a hosszabb és a rövidebb ideje börtönben lévő elítéltek intézet által szankcionált viselkedése összemosódhat, hiszen minél hosszabb ideje tölti valaki szabadságvesztését, annál valószínűbb, hogy szabályszegést követ el. A másik típusú probléma (a szabályszegések differenciáltsága) pedig összefügg azzal, hogy milyen eszközökkel mérték az egyes kutatók a szabályszegések változót.

Barak-Glantz (1978, 1983) a magánzárka büntetésre szűkítette le a fogalmat, és ezek súlyossága (a büntetés napokban mért hossza) alapján képzett mutatót. Cao-Zhao-Van Dine (1997) a szabályszegéseket tágabban határozták meg, illetve ezeket súlyosságuk szerint csoportosították. Jiang és Fisher-Giorlando (2002) pedig három mutató alapján képeztek tipológiát a szabályszegésekkel kapcsolatban: megkülönböztettek erőszakos vagy nem erőszakos, felügyelők elleni, valamint elítéltek elleni szabályszegéseket. Gillespie (2001, 2003) az önbevalláson alapuló szabályszegések számát vette figyelembe kutatásában, típusoktól függetlenül.¹¹⁷ Dhami-Layton-Loewenstein (2007) módszere pedig abban tért el az eddigiektől, hogy nem a kiszabott szabályszegések számát, hanem azt kérdezte az elítéltektől, hogy hányszor vádolták meg őket különböző fegyelmi vétségek elkövetésével.

Egyes kutatók foglalkoztak azzal is, hogy milyen problémák merülhetnek fel akkor, amikor ezen mérőeszközt alkalmazza egy kutató. Barak-Glantz (1983) ismertette ezeket a legrészletesebben. Véleménye szerint a börtönbeli bűnözésnek – hasonlóan az utcai változathoz – is van egy rejtett dimenziója, vagyis számolni kell egy bizonyos „sötét számmal”, azaz, hogy nem minden szabályszegés jut a börtönhatóságok tudomására. A fegyházban ezen kívül figyelembe kell venni azt is, hogy az elítéltek körében létezik egyfajta „alkalmazkodó viselkedés”, mely a magas szinten alkalmazkodók esetében azzal jár együtt, hogy mi-

¹¹⁷ Gillespie a „Hányszor jegyezték fel az elmúlt 12 hónapban szabályszegést Önről a börtönben?” kérdésre adott válaszok alapján határozta meg az intézeti szabályszegések számát.

nimalizálják a problémás társaikkal való kapcsolataikat, valamint arra törekszenek, hogy elkerüljék azt, hogy az esetlegesen elkövetett cselekményekről a börtönszemélyzet értesüljön. Ebből kiindulva, a rabtársadalomba való integráltság valódi indikátora tehát nem az intézetben elkövetett fegyelmi vétségek magas száma, hanem éppen azok hiánya.

A szabályszegés, mint prizonizációs indikátor alkalmazása ezen kívül még egy problémát vet fel. A szabályszegések, ha a személyzet tagjainak tudomására is jutnak, akkor sem biztos, hogy ezeket minden esetben jelentik feletteseiknek. Elképzelhető, hogy a személyzet tagjai értékelhetik a kisebb és nagyobb szabályszegéseket, és nem zárható ki az sem, hogy az egyes fegyelemsértések más megítélés alá eshetnek különböző elítéltek esetében. Ezek a szempontok pedig megkérdőjelezhetik ezen változó megbízhatóságát.

A szakirodalom áttekintése során nem találkoztam egyetlen olyan példával sem, amikor az intézeti alkalmazkodás egy másik típusát, a jutalmazás kiérdemlését használták volna a prizonizáció, illetve általában az intézeti viselkedés közvetett indikátoraként. Ezzel a változóval kapcsolatban mindaz elmondható, ami a szabályszegéseknél is hátrányként soroltam fel, vagyis nem pontosan ismertek azok a mechanizmusok, melyek alapján egy elítélt „jutalmazottá” válhat. A jutalmazások és a büntetések között azonban van egy alapvető különbség. A jutalmakhoz való hozzáférés időben korlátozott, míg a kiszabható büntetések száma nem. Tehát jutalomban részesülni elítéltként csak bizonyos idő elteltével lehet, viszont fegyelmit – szélsőséges esetben – korlátlanul is kiszabhat az intézet vezetése. Ugyanakkor mindkét viselkedési indikátor figyelembevétele fontos lehet a kutatás során. Ezen túlmenően felvetődhet az a kérdés, hogy a viselkedés két említett indikátora vajon milyen kapcsolatban áll egymással. Elképzelhető, hogy egyes elítéltek csak fegyelmmel (fegyelmmel), vagy csak jutalommal (jutalmakkal) rendelkeznek, mások mindkettővel, és megint mások egyikkel sem. Ha elfogadjuk Barak-Glantz fentebb idézett felvetését – mely arra vonatkozott, hogy valójában nem azok a leginkább prizonizáltak, akik sok, hanem azok, akik kevés fegyelmit szereztek büntetésük alatt – akkor ez kiterjeszthető a jutalmak és a szabályszegések kettőségére is, vagyis feltételezhető, hogy a rabok normatív rendszerében leginkább elmerülő elítéltek közül kerülnek ki leginkább azok, akik sem fegyelmit, sem jutalmat nem kapnak, mivel mintegy „elmerülnek” a fegyintézet társadalmában.

A szabályszegések (és a jutalmazások) kérdésköre talán jobban függ az adott ország büntetés-végrehajtással kapcsolatos jogi háttérétől, mint az attitűdállítások és a hipotetikus szituációk által kirajzolt kép, ezért röviden érdemes bemutatni az erre vonatkozó magyar szabályozást.

Az elítéltek által elkövetett *fegyelmi vétségek* vonatkozásában a hatályos jogi szabályozás három fontos területet érint: meghatározza a fegyelmi vétségek tartalmát, a fegyelmi eljárás megindítására és lefolytatásával kapcsolatos rendelkezéseket, valamint a kiszabható szankciók típusait. Eszerint fegyelmi vétséget követ el az a fogvatartott, aki a büntetés-végrehajtás rendjét vétkesen megszegi, más fogvatartottat fegyelmi vétség elkövetésére szándékosan rábír, vagy más fogvatartott részére fegyelmi vétség elkövetéséhez szándékosan segítséget nyújt. Ezen belül a jogszabály bizonyos típusokat is felsorol: ha a fogvatartott megsérti a fogvatartás rendjére és biztonságára, a fogvatartottak kötelezettségeire vonatkozó jogszabályok rendelkezéseit; megszegi az intézet házirendjét; nem tartja be a büntetés-végrehajtási szervezet személyi állománya tagjának, illetve a fogvatartottakkal szemben rendelkezési jogkört gyakorló személyeknek az utasításait; megszegi a munkarendet, nem teszi eleget a munkáltató utasításainak; az életét vagy a testi épségét sértő vagy veszélyeztető olyan magatartást tanúsít, amely egyben a fogvatartás rendjét is sérti; olyan tárgyat tart magánál, amely jogszabály rendelkezése alapján nem lehet birtokában; bódító hatás elérésére alkalmas készítményt állít elő, tart vagy használ; az élelem átvételét vagy elfogyasztását az intézet rendjét vagy biztonságát sértő feltételhez köti.¹¹⁸ A jogszabály úgy rendelkezik, hogy a fegyelmi vétség elkövetőinek a felelősségét lehetőleg egy eljárás keretében kell elbírálni. A fogvatartott ellen a büntetés-végrehajtási szervezet személyi állományának a tagja köteles fegyelmi eljárást kezdeményezni, ha fegyelmi vétség elkövetését észleli, vagy fegyelmi vétség elkövetéséről tudomást szerez. Azon esetekben, amikor a cselekmény ténybeli megítélése egyszerű, továbbá az az intézet rendjét csak olyan kis mértékben sérti vagy veszélyezteti, hogy a legenyhébb fenytés kiszabása is elegendőnek látszik, a fogvatartott nevelője – fegyelmi eljárás elrendelése nélkül – dönt az ügyről. Minden más esetben a fegyelmi jogkör gyakorlója (az intézet vezetése) dönt a fegyelmi eljárás elrendeléséről, kijelöli a kivizsgálást végző személyt, megjelöli a vizsgálat határidejét.¹¹⁹ A fegyelmi vétségek köre igen széles lehet. Az egyik csoportba azok tartoznak, amelyek az intézet keretein belül maradnak (ide tartoznak azok a cselekmények is, amelyek egyben szabálysértést is megvalósítanak, ezeket fegyelmi vétségként kell elbírálni). A másik csoportot azok alkotják, amelyekkel egyben bűncselekmény is megvalósul, ekkor a fegyelmi fenytés mellett büntető feljelentést is kell tenni. Vétkesség esetén a fogvatartottal szemben alkalmazható fenytési formák: a feddés, a személyes szükségletekre fordítható összeg csökkentése és a magánelzárás.¹²⁰

¹¹⁸ Lásd 11/1996. (X. 15.) IM rendelet a büntetés-végrehajtási intézetekben fogvatartottak fegyelmi felelősségéről 2. §.

¹¹⁹ Lásd a hivatkozott 11/1996. IM rendelet 5-9. §.

¹²⁰ Lásd 1979. évi 11. törvényerejű rendelet a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról 42. §.

A jogi szabályozás a *jutalmazások* esetében meglehetősen általánosan fogalmaz. Eszerint az elítélt példamutató magatartásáért, a munkában elért eredményéért, a tanulásban tanúsított szorgalmáért, az elítéltek nevelésében való eredményes közreműködéséért, élet vagy jelentős anyagi érték megmentéséért vagy súlyos veszély elhárításáért jutalmazásra az intézet személyi állományának egy tagja tehet javaslatot. A jutalmak formái: dicséret; annak engedélyezése, hogy az elítélt soron kívül csomagot kapjon; látogató fogadása soron kívül, a látogatási idő meghosszabbítása; a személyes szükségletekre fordítható összeg növelése; tárgy- vagy pénzjutalom; a fenyítés elengedése; a végrehajtott fenyítés nyilvántartásának törlése; rövid tartamú eltávozás; kimaradás.¹²¹

A fentiekből látható, hogy a fegyelmi vétségek és a jutalmazások kérdéseit a magyar jogi szabályozás eltérő „mélységben” rendezi: a negatív intézeti szankcióknál konkrétabban, a pozitívaknál pedig jóval kevésbé behatárolt az, hogy adott cselekmény esetén milyen módon és mi alapján emelik ki az elítéltet társai közül. A két szankció típusnak azonban vannak közös elemei is: egyfelől mindkettőt a személyzet egy tagja kezdeményezi, másfelől pedig bizonyos szankciófajták egyszerre szolgálhatnak a jutalmazás és a büntetés eszközeként is (személyes szükségletekre fordítható összeg, csomagküldés, a látogatások számának változtatása), illetve bizonyos típusok ki is olthatják a másik „hatását” (a fegyelmi fenyítés elengedése, a végrehajtott fenyítés nyilvántartásának törlése).

Ezek alapján úgy tűnik, hogy a fegyházakban alkalmazott pozitív és negatív szankciórendszer releváns kutatási téma lehet, szem előtt tartva a fentebb említett értelmezési korlátokat, nehézségeket.

¹²¹ Lásd a hivatkozott 1979. évi 11. törvényerejű rendelet 41.- 41/A § és a 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól 80-84 §.

III. A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT ELMÉLETI MODELL ÉS A VIZSGÁLT HIPOTÉZISEK

III.1. A VIZSGÁLT MODELL

Az előző fejezetben a prizonizációs jelenség, illetve az ezzel összefüggő változók, valamint az ezekhez kapcsolódó teoretikus modellek kapcsán több problémára is felhívtam a figyelmet. Ezek közül a két talán legfontosabb a változók temporális elrendezésére, illetve a különböző jelenségek összemosására vonatkozott. Ebben a fejezetben egy olyan alternatív megközelítést szeretnék bemutatni a prizonizációs jelenséggel kapcsolatban, mely a fentebb említett két problémára egy lehetséges megoldást nyújthat.

A változók időbeli elrendezését illetően fontos kiemelni, hogy a korábbi kutatások döntő többsége keresztmetszeti adatfelvételen alapult.¹²² Az ezen vizsgálatok alapján készült publikációk a változók időbeli csoportosítása alapján tárták fel a magyarázó és a függő változók közötti összefüggéseket. Annak ellenére, hogy a különböző szerzők ugyanazon teoretikus bázisra építették tesztelni kívánt modelljeiket, a változók temporális elrendezésével kapcsolatban nem alakult ki tudományos vita, amely tisztázhatta volna, hogy egy adott jelenség valójában tényező- vagy következményváltozónak tekinthető-e. Csak kevesen foglalkoztak azzal a problémával, hogy az ok-okozati kapcsolat figyelmen kívül hagyása milyen veszélyeket rejlhet magában a kutatási eredmények értelmezésekor. Ezen szerzők közé sorolható Schwartz, aki felvette, hogy egy keresztmetszeti kutatás esetében nem igazán elfogadható az a gyakorlat, hogy különböző indexeket függő, másokat pedig magyarázó változóknak tekintünk, hiszen ezek fordítottja is éppúgy ésszerű lehet (Schwartz 1971, 1973). Az attitűdtechnikát több kutatásban is használó Thomas egyetlen publikációjában foglalkozott érintőlegesen ezzel a kérdéskörrel: „...Az alkalmazott keresztmetszeti minta a modellben szereplő változók időbeli elrendezését meglehetősen kockázatosná teszi. Nyilvánvaló, hogy egy teoretikus perspektíva alkalmazhatóságát teszteltük, így tehát az elméleti modellből következik az érintett változók temporális rendje, anélkül, hogy empirikus alapú tudásunk lenne arról, hogy mely faktorok tekinthetők kauzális előzményeknek. Más elrendezés is elképzelhető, ideértve a bemutatott modell teljes fordítottját is.” (Thomas-Foster 1972: 234). Hasonló véleményt fogalmazott meg Krohn és Stratton is, akik szerint az ilyen típusú attitűdindexek kapcsán az oksági

¹²² Ez alól kivétel Alpert már említett kutatása, mely két időpontban vett fel adatokat, így lényegében longitudinális vizsgálatnak tekinthető (Alpert 1978b, 1979, Alpert-Finney-Short 1978). A másik követésez vizsgálatot pedig Glaser és munkatársai végezték a múlt század hatvanas éveiben, ám ez nem ki-fejezetten a prizonizációs jelenséggel volt kapcsolatos (Glaser 1964).

elrendezés problematikus lehet, hiszen például a büntető igazságszolgáltatás ágenseivel kapcsolatos attitűdök esetében feltételezhető, hogy azok már a bebörtönzést megelőzően kialakultak, de éppúgy igaz lehet, hogy ezeket a nézeteket az intézeti tapasztalatok is jelentősen befolyásolhatják (Krohn-Stratton 1980).

Jól példázza a változók közötti ok-okozati problémát a kriminális identifikáció és a jogrendszerrel kapcsolatos attitűdök prizonizációs modellekben elfoglalt helyének eltérő kezelése a különböző szerzőknél. Így Thomas a kriminális azonosulást egyik modelljében a prizonizáció determinánsaként szerepeltette, más munkáiban viszont a hosszú távú következmények egyikeként kezelte. A törvényekkel és az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos nézetekre az eddigi kutatások következetesen a prizonizáció, illetve a bebörtönzés „eredményeként” tekintettek. Az egyetlen kivétel Rhodes (1979) volt, aki ezt, és az előbb említett kriminális énkép elfogadását a prizonizáció okaiként tüntette fel. A sor még folytatható lenne, a változók helyéről a vizsgált modellekben a *Függelékben* található ábrák nyújtanak tájékoztatást.

Véleményem szerint az előbb bemutatott probléma keresztmetszeti kutatásokkal nem oldható meg, ugyanakkor, ha a korábbiaktól eltérő szemlélettel közelítjük meg az eddigi kutatási gyakorlatot, akkor tudományosan is elfogadható elméleti modellt alkothatunk. A jelen kutatásban tesztelni kívánt elméleti modell egyik lényegi eleme az, hogy az attitűdállításokkal mért jelenségeket annak tekintjük, amik valójában, vagyis egy adott időpontban, a vizsgált populáció különböző nézeteinek együtteseként. Ez a felfogás tehát abban tér el a múltban vizsgált elméleti modellektől, hogy a különböző jelenségeket „egyidejűnek” tekintem, vagyis nem feltételezek közöttük ok-okozati kapcsolatokat. Ezeket az elítélt világnézeti elemeket együttesen rabperspektíváknak nevezem.¹²³ Ez a megközelítés egyfelől bővíti, másrészt szűkíti is azt az elméleti keretet, amelyre a múltbéli kutatások alapoztak. Ha Clemmer eredeti definícióját tekintjük kiindulópontnak, mely szerint a prizonizáció a társadalmi gyakorlatok, erkölcs, szokásrendszer, dogmák, különböző nézetek átvételekeként határozható meg, akkor tartalmi szempontból helyesebbnek tűnik a rabperspektívákkal kapcsolatos elgondolás alkalmazása. Ha viszont a Clemmer-féle definíció dinamikus aspektusát nézzük (a nézetek át-

¹²³ A „rabperspektívák” elnevezést néhány korábbi publikáció már tartalmazta. Schwartz, véleményem szerint, helyesen vezette be ezt az összefoglaló megnevezést, ám saját kutatásában olyan elméleti modellt vizsgált, melyben a „kriminális értékorientáció”, a „rabtörvényhez való konformitás” és a „rabtársakkal való identifikáció” változókat függő változóknak tekintette modelljeiben, és közös néven „rabperspektíváknak” nevezte. Modelljében a „börtön primer csoportjaiba való integráció”, a „személyzethez való viszony”, a külső kapcsolatok és a letöltött idő hosszát tekintette magyarázó változóknak (Schwartz 1971, 1973). Schwartz független változói közül az első kettő attitűdmérésen alapult, így logikája ebből a szempontból ellentétes az általam alkalmazott megközelítéssel. A rabperspektívák kifejezést Jensen és Jones is használták, de szűkebb értelemben, mivel ezen szerzők a „rabtörvény követése” változó szinonimájaként kezelték azt (Jensen-Jones 1976).

vételét), akkor ebből a szempontból a rabperspektívák egyidejűségével kapcsolatos elgondolás nem alkalmazható. Mint kifejtettem, a korábbi (és a jelen kutatás) kutatások egy adott időpontban felvett adatai nem is adhatnak arra választ, hogy milyen nézetek tekinthetők a fegyintézeti közeg hatására kialakulóknak, illetve megerősödőknek. Felvetődhet az a kérdés, hogy akkor mire adhatnak választ az ilyen kutatások? A válasz erre az, hogy az elítéltek különböző világnézeti elemeinek elfogadását, valamint az ezek közötti összefüggéseket tárhatjuk fel általa.

Az előző fejezetben részletesen tárgyaltam azt a kontaminációs (a jelenségek összemossására vonatkozó) gyakorlatot, amely az elmúlt évtizedek kutatásait, illetve ezek modellalkotását sok esetben jellemezte. Nagyon fontos az, hogy ha nem megfelelően határoljuk el egymástól a jelenségeket, akkor a közöttük lévő kapcsolatok (legyenek azok ok-okozati vagy egymás mellé rendelték) vizsgálata, illetve az abból levont következtetések is félrevezetőek lehetnek. Természetesen a különböző attitűdök vizsgálatakor nehéz meghatározni azokat a „vágási pontokat”, amelyek alapján elkülöníthetők egymástól az egyes nézetek. Saját megközelítem ezzel kapcsolatban arra épül, hogy az attitűdindexeket egydimenziós jelenségek mérésére alakítottam ki. A korábbi kutatásokban használt mérőeszközöket tehát bizonyos esetekben más, átfogóbb jelenségek indikátorainak tekintettem, azaz a modellekben betöltött szerepüket újragondoltam (az indexváltozók kialakítására vonatkozóan a *IV.3. fejezetben* található a részletes leírás). Kutatásomban egyfelől a rabperspektívák különböző csoportjain belüli, másfelől az ezek közötti összefüggéseket vizsgáltam.

A rabperspektívák egyik csoportjához az *intézettel és annak személyzetével kapcsolatos attitűdöket* soroltam. Ebben a csoportban szerepelnek az intézeti nevelőkkel kapcsolatos vélemények, a felügyelőkkel kapcsolatos attitűdök, az intézeti programokhoz való viszony, a személyzeti kommunikációs tilalomra vonatkozó maxima elfogadása, valamint a fegyintézet-től való elidegenedés. A rabperspektívák ezen csoportja lényegében a korábbi kutatásokban használt „intézettel kapcsolatos oppozíciót” mérő változó egy variánsának is tekinthető, ugyanakkor néhány ponton eltér annak logikájától. Külön kezeltem ugyanis a felügyelőkkel és a nevelőkkel kapcsolatos attitűdöket, hiszen feltételezhető, hogy a személyzet ezen két csoportjához eltérő módon viszonyulhatnak az elítéltek. Ezt a distinkciót tudomásom szerint mindeztáig egyetlen korábbi prizonizációs vizsgálatban sem tették meg. A személyzeti kommunikációs tilalom elfogadása a Thomas és mások által a prizonizációs jelenség mérésére használt index egyik aspektusaként szerepelt, ugyanakkor logikusabbnak tűnt, hogy ezt az intézethez való viszony egyik mutatójaként kezeljem saját modellemben. Az elidegenedettséget (annak is a hatalomnélküliségre vonatkozó dimenzióját) az előző prizonizációs vizsgálá-

latokban fontos magyarázóváltozóként kezelték, az indexet felépítő állítások tartalmilag inkább kifejeznek egy általánosabb, intézethez való viszonyt, és nem determinánsai annak.

A rabperspektívák második csoportja a *kriminális ideológia* különböző indikátorait tartalmazza. Ez lényegében három, a korábbi modellekben használt változóból állt elő: a kriminális identitás, a törvényekkel és az igazságszolgáltatási rendszer egészével, valamint a rendőrséggel kapcsolatos indexek itemjeiből. Mint korábban jeleztem, a kriminális identitás néven szereplő mérőeszköz klasszikus változatait felépítő állítások két látens dimenzióba rendeződtek. Az ide sorolt állítások egy része a kriminális énkép elfogadására, másik része pedig a bűnözőkkel való barátságok preferálására vonatkozott. Ezeket külön jelenségeknek tekintettem a tesztelni kívánt modellemben. Ezek mellett a törvényekkel és az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos vélekedéseket, valamint a rendőrségre és a rendőrökre vonatkozó véleményeket tekintettem a kriminális ideológia mutatóinak.

A rabperspektívák harmadik csoportjába az *elítéltek által alkalmazott adaptációs stratégiákat* soroltam. Ezek közös jellemzője, hogy a válaszadó elítéltekkel kapcsolatos viszonyát fejezik ki, így ez a csoport áll a legközelebb a múltbéli vizsgálatok során alkalmazott prizonizációs változóhoz. Thomas az elítéltek közötti szolidaritás, a keménység elvének elfogadása, valamint a személyzet manipulációja aspektusokat tekintette együttesen a prizonizáció méréséhez használt rabtörvény lényegi elemeinek. A személyzet manipulációja (melyet valójában olyan állításokkal mért, amelyek inkább az intézeti személyzet tagjaitól való kommunikációs elzárkózásra vonatkoztak) azonban – mint említettem – inkább kifejezi a fegyintézethez és annak személyzetéhez való viszonyt, így ezt a változót a rabperspektívák első csoportjához soroltam. Az intézeti stratégiák kategóriáján belül megkülönböztettem annak kollektív és magányos formáját, melyek közül az előbbit rabkohéziónak, utóbbit pedig rabizolációnak neveztem. Az intézeti boldogulás harmadik mutatójaként pedig olyan állítások alapján képeztem indexet, amelyek az erőszakosságot és a keménységet támogató nézetek elfogadására (illetve elutasítására) vonatkoztak.

Elméleti modellemmel egyrészt a fentebb leírt rabperspektívák közötti összefüggéseket, másrészt ezeknek a különböző világnézeti elemeknek a fő determinánsait, valamint az előbbieknél az intézeti viselkedéssel való kapcsolatát vizsgálom.

A determinánsok vonatkozásában az általam alkalmazott modell az eddigi gyakorlatól abban tér el, hogy a magyarázó változókat nem csoportosítottam az importációs és deprivációs elméleti perspektívák szerint. Mint azt a teoretikus háttérrel bemutató fejezetben többször jeleztem, a korábbi vizsgálatokban nem, vagy csak részlegesen sikerült a két alapvető magyarázó modellt a kutatóknak a változók nyelvére átültetniük. Ezen kívül az sem volt

minden esetben egyértelmű, hogy mit tekintettek az exogén, és mit az endogén tényezőkre épülő elméletek indikátorainak. Ezért az általam tesztelni kívánt modellben nem, illetve a korábbiakhoz képest eltérő módon csoportosítottam a magyarázó változókat. Így megkülönböztettem a fogva tartás körülményeit kifejező változókat (büntetés-végrehajtási fokozat, biztonsági csoportbesorolás, dolgozik-e az elítélt büntetése ideje alatt), a társadalmi-demográfiai háttérre vonatkozó adatokat (életkor, partnerkapcsolat, iskolai végzettség), a kriminális és nem kriminális múlttal kapcsolatos mutatókat (a bűncselekmény jellege, iskolai múlt, korábbi kriminális tapasztalatok), a külvilággal való kapcsolattartás indikátorait (kapott levelek és csomagok száma, látogatások gyakorisága), továbbá a szabadulás utáni várakozások két aspektusát mérő indexeket (a mikrokörnyezettel kapcsolatos jövőkép, a stigmatizáció percepciója). Az időtényezőt két változó reprezentálja modellemben: az elítélt által a valamilyen fegyházban fogvatartottként töltött idő, illetve jelenlegi büntetésből hátra lévő idő hossza. Utóbbival bizonyos értelemben a Wheeler-féle anticipatív dimenziót szerettem volna tesztelni (Wheeler 1961b).¹²⁴

A fenti magyarázó változók esetében is fontos megelőlni azokat a magyarázó mechanizmusokat, mely az összefüggésüket a függő változókkal kontextusba helyezi.¹²⁵ A *fogva tartás körülményeit jelző változók* között az elsőként felsorolt büntetés-végrehajtási fokozat (börtön vagy fegyház) különböző jelentést hordozhat. Egyfelől ez a bírósági ítélet a büntető törvénykönyv alapján a múltban elkövetett valamilyen cselekedetért a szabadságvesztés ideje mellett a végrehajtási fokozatot is hozzárendeli. A súlyosabb bűncselekményért szigorúbb (börtön, fegyház), az enyhébb büntetőjogi megítélés alá esőknél pedig fogház fokozatú szabadságvesztés szab ki.¹²⁶ A büntetés-végrehajtási fokozatnak tehát van importációs (a bűncselekmény elkövetése) és deprivációs eleme is. Ugyanis az egyes végrehajtási fokozatok bizonyos szempontok alapján (az elítélt elkülönítése a külvilágtól; őrzése, felügyelete és ellenőrzése; az intézetben belüli mozgása; életrendje; a személyes szükségleteire fordítható összeg; jutalmazása és fenyegetése; részvétele az öntevékeny szervezetekben) jelentősen differen-

¹²⁴ Az anticipatív dimenzió vizsgálata Wheeler esetében úgy valósult meg, hogy a büntetésük elején és a végén járó elítélteket, valamint az ezen két csoport egyikébe sem tartozókat tekintette ítéletük „korai”, „kései” és „középső” karrierfázisában lévőknek. Jelen kutatásban a korai karrierfázis kategóriája hiányzik, mivel a vizsgálat csak a jogerősen elítéltekre terjedt ki, vagyis az előzetesen letartóztatottak (akiknél az előzetes letartóztatásban töltött idő, amennyiben a bíróság bűnösnek találja őket, beleszámit a letöltendő szabadságvesztés idejébe) lettek volna azok, akik a szabadságvesztésük „elején” járnak.

¹²⁵ Sajnos ezekkel a magyarázó mechanizmusokkal a korábbi szerzők csak elvétve foglalkoztak, azokat legtöbb esetben adottnak vették. Nem véletlen tehát, hogy az elméleti áttekintő fejezetben csak felsorolásszerűen mutattam be ezeket (különösen igaz ez a börtön előtti tényezőkre).

¹²⁶ Az egyes büntetés-végrehajtási fokozatok kiszabásáról lásd 1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről 42-46 §.

ciáltak.¹²⁷ A kutatásom szempontjából releváns fegyház fokozatban az elítélt életrendje részleteiben is meghatározott, állandó irányítás és ellenőrzés alatt áll; a büntetésvégrehajtási intézetben belül is csak engedéllyel és felügyelet mellett járhat; külső munkában kivételesen részt vehet, ha a külvilágtól a munkavégzés alatt is elkülöníthető.¹²⁸ A börtönben pedig az elítélt rövid tartamú eltávoztása kivételesen engedélyezhető; külső munkában kivételesen vehet részt; életrendje meghatározott, irányítás és ellenőrzés alatt áll; a büntetés-végrehajtási intézet kijelölt területén szabadon járhat.¹²⁹

A biztonsági csoport besorolás a büntetés-végrehajtási fokozattal csak részben összefüggő másik klasszifikációs szempont. Ebben is keverednek az exogén és az endogén elemek. Hiszen a biztonsági szint esetében figyelembe kell venni egyebek mellett az elkövetett bűncselekményt (annak jellegét és körülményeit), a szabadságvesztés időtartamát és végrehajtási fokozatát, a részben felfüggesztett szabadságvesztésre ítélet tényét, a szabadságvesztésből még le nem töltött időt, a feltételes szabadságra bocsátás esedékességének az időpontját, az elítélt személyiségét, előéletét, egészségi és fizikai állapotát, kapcsolattartását.¹³⁰ A biztonsági csoportbesorolás a fogva tartás biztonságára való veszélyesség növekvő mértéke, az őrési és felügyeleti szempontok szigorodása alapján ordinális változóként értelmezhető. Az általam vizsgált intézetben II., III. és IV. biztonsági csoportok találhatók. A jogszabály alapján a II. biztonsági csoportba lehet besorolni az elítéltet, ha arra lehet következtetni, hogy veszélyeztetheti az intézet rendjét, a biztonságos fogva tartás azonban felügyelettel vagy ellenőrzéssel is biztosítható. A III. biztonsági csoportba az elítélt akkor sorolható, ha arra lehet következtetni, hogy az intézet rendjével tudatosan szembehelyezkedik, és a biztonságos fogva tartás csak őréssel vagy felügyelettel biztosítható. A IV. biztonsági csoportba kell besorolni azt az elítéltet, akinél alapos okkal arra lehet következtetni, hogy az intézet rendjét súlyosan sértő cselekményt, szökést, a saját vagy mások életét, testi épségét sértő vagy veszélyeztető magatartást fog tanúsítani, illetve ilyen cselekményt már elkövetett, és a biztonságos fogva tartás csak őréssel, kivételesen felügyelettel biztosítható.¹³¹ Mind a büntetés-végrehajtási fokozat, mind pedig a biztonsági csoport esetében fontos ugyanakkor kiemelni, hogy azok nem feltétlenül statikusak, hanem dinamikusak is lehetnek egy elítélt esetében. A jogi szabályozás ugyanis lehetőséget teremt a „vertikális mobilitásra” a végrehajtási fokozatok között, a biztonsági csoport besorolást pedig bizonyos időközönként kötelezően felül

¹²⁷ Lásd 1979. évi 11. törvényerejű rendelet a büntetések és az intézkedések végrehajtásáról 25. § (2).

¹²⁸ Lásd a fenti törvényerejű rendelet 26 § (2).

¹²⁹ Lásd ugyanott 27 §.

¹³⁰ Lásd 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet a szabadságvesztés és az előzetes letartóztatás végrehajtásának szabályairól 42. § (2).

¹³¹ Lásd a már hivatkozott 6/1996. (VII. 12.) IM rendelet 42. § (3).

kell bírálni.¹³² A feltevés tehát az, hogy a szigorúbb fogvatartási körülmények között élő elítéltek inkább fogadják el a különböző antiszociális, oppozicionális rabperspektívákat.

A harmadik, intézeti körülményekkel összefüggő mutató a börtönbeli munkavégzés. Az elítéltek munkáltatására vonatkozó jogi szabályozás szerint ennek célja, hogy „...elősegítse az elítélt testi és szellemi erejének fenntartását, lehetőséget adjon a szakmai gyakorlottság megszerzésére és fejlesztésére, és ezáltal megkönnyítse, hogy a szabadulása után a társadalomba beilleszkedjenek.”¹³³ Ha ez a deklarált törekvés a gyakorlatban is megvalósul, akkor azt feltételezhetjük, hogy azok, akik dolgoznak a fegyházban, nézeteik tekintetében is eltérhetnek a munkáltatásban részt nem vevő társaiktól. Vagyis a dolgozó elítéltek kevésbé vallanak intézetellenes, illetve kriminális ideológiát, valamint körükben az elítéltek közötti szolidaritás (mely negatív színezetű) és az erőszakot támogató attitűdök is kevésbé hangsúlyosak. Ezt az összefüggést némileg árnyalja az, hogy börtönbeli munkáltatás két lényeges előnnyel is jár az ebben részt vevő elítéltek számára: egyfelől pénzbeli juttatásban részesülnek, másfelől eltérő napirend szerint élnek (pl. gyakrabban fürödhetnek, mint nem dolgozó társaik). Ha utóbbi két szempontot tekintetbe vesszük, akkor talán nem is olyan magától értetődő az a feltevés, hogy a dolgozó elítéltek inkább reszocializálódnak, a nem dolgozókat pedig antiszociálisnak tekintjük. Amiért a munkavégzés szempontjának vizsgálata mégis indokolt lehet, az hogy a dolgozó és nem dolgozó elítéltek külön körletekben élnek életvitelszerűen, vagyis ez egy újabb szervezeti differenciáltságot jelző mutatóként értelmezhető.

A társadalmi-demográfiai háttérváltozók közül az életkor és a családi állapot esetében azt feltételezem, hogy a fiatalabbak és a partnerkapcsolattal nem rendelkezők azok, akik inkább fogadják el a különböző elítélti perspektívákat. Az életkor kapcsán fontos kiemelni, hogy azt eredetileg inkább – bizonyos értelemben – „alternatív, irány nélküli hipotézisként” fogalmaztam meg. Hiszen empirikus előzmények nem állnak rendelkezésemre annak eldöntésére, hogy inkább a fiatalabbak, vagy inkább az idősebbek azok, akik támogatják az elítélti világnézetet alkotó elemeket. Feltevésem szerint ebben kettős hatás érvényesül. Egyfelől a fiatalabbak vagy ténylegesen inkább elfogadhatják a rabperspektívákat, vagy pedig életkorukból adódóan hajlamosabbak kinyilvánítani ezeket. Másfelől pedig a „kriminális maturáció” elgondolás alapján azt feltételezhetnénk, hogy az idősebb elítéltekre inkább kialakult és meggyökeresedett világnézet lehet jellemző. Saját adataim arra utalnak azonban, hogy egyrészt a fiatalabb korcsoportok dominálják (számosságban) a rabtársadalmat, másfelől az idősebb elítéltek bűncselekmény és előélet szempontjából markánsan különböznek fiatalabb

¹³² A büntetés-végrehajtási fokozatot illetően lásd 1978. évi IV. törvény 46 §, a biztonsági csoporttal kapcsolatban pedig 6/1996 IM rendelet 43. §.

¹³³ Lásd a már hivatkozott 1979. évi 11. törvényerejű rendelet 44 §.

társaiktól.¹³⁴ Függetlenül attól, hogy melyik hatás érvényesül, azt feltételeztem, hogy a fiatalabbak –válaszaik alapján – inkább támogatják a rabvilágnézetet.¹³⁵

Az, hogy az elítélt partnerkapcsolatban él(t), egyes kutatók szerint azért lehet döntő jelentőségű, mert az tudat, hogy számíthat családtagjai, barátai támogatására, egyfajta védelmet jelenthet a fegyintézet által előidézett feszültségek ellen. Ebből pedig az következhet, hogy ezek a külső személyek „versenyezhetnek” a rabcsoportokkal az elítéltek lojalitásáért, és ez hatást gyakorolhat az elítéltek értékrendszerére is (Clemmer 1940/1965, Glaser 1964, Wheeler 1961b). A partnerkapcsolati változóval összefüggésben is felmerülhetnek problémák. A hivatalos nyilvántartás szerint azokat soroltam a partnerkapcsolatban élők közé, akik házastársukkal vagy élettársukkal éltek a bebörtönzést megelőzően. Sok esetben a többéves szabadságvesztés ezen kapcsolatok ellen hat, ezért bizonyos értelemben ez a változó inkább vonatkozik a múltra, és kevésbé a jelenre vagy a szabadulást követő időszakra. Az elítéltek kapcsolatai – hasonlóan a nem kriminális társadalomhoz – nem állandóak, hanem változhatnak. Vagyis kapcsolatok jöhetnek létre, a régieket újak válthatják fel, illetve élettársi, házastársi kapcsolatok romolhatnak, és végső esetben szűnhetnek meg. Önmagában az, hogy elítélése előtt a fogvatartott párkapcsolatban élt-e, kevésbé számít, inkább az a döntő, hogy van-e kire gondolnia bent, aki érzelmi támogatást nyújt számára. A párkapcsolati tényező szerepét illetően tehát elfogadom a fent említett szerzők érvelését.

A bűncselekmény jellege kapcsán pedig azt feltételezem, hogy az erőszakos bűncselekmények miatt elítéltek körében inkább elfogadottabbak a rabperspektívák. Az erőszakos jellegű bűncselekmények hátterében sokfajta (elsősorban pszichológiai tényező) állhat, ezért az ezzel kapcsolatos magyarázó mechanizmus(ok) megfogalmazása külön kutatási téma lenne. Feltevésemet elsődlegesen egyrészt arra alapozom, hogy a korábbi külföldi (és magyar) kutatások az erőszakot, mint elfogadott értéket, és mint elterjedt viselkedésmódot írták le a fegyintézetekeben, másrészt pedig az általam vizsgált intézetben az elítéltek döntő többsége (80 százaléka) valamilyen erőszakos bűncselekmény miatt (is) tölti büntetését.¹³⁶ Tehát okkal

¹³⁴ Az idősebb (50 év feletti) elítéltek között nagyobb arányban vannak jelen a „nem klasszikus”, és a kriminális nézetrendszerhez kevésbé köthető bűncselekményért elítéltek (főként nemi erkölcs elleni bűncselekmények, hozzátartozó sérelmére elkövetett súlyos testi sértés vagy emberölés, stb.).

¹³⁵ Ennek a hipotézisek megfogalmazásában van igazán jelentősége, hiszen ha az idősebbekre lenne inkább jellemző a kriminális, oppozicionális nézetrendszer, akkor a kapcsolat ellenkező előjele ezt mutatná.

¹³⁶ Ez a nagy arány egyértelműen arra vezethető vissza, hogy a Büntető Törvénykönyv a „társadalmi veszélyesség” alapján „rangsorolja” az egyes cselekményekhez tartozó büntetési tételeket és büntetési nemeket. A „társadalmilag veszélyes” kategórián belül az életellenes, erőszakos cselekmények jelentik a legnagyobb csoportot. Ha ehhez büntetett előélet is társul, akkor igen csekély annak az esélye, hogy az illető nem kap letöltendő szabadságvesztést. Értelemszerűen, a nem erőszakos elkövetés esetében a letöltendő szabadságvesztés esélye kisebb. Ez alapján a szigorúbb fokozatú büntetés-végrehajtási intézetekben (mint amilyen az általam vizsgált is) olyan válogatott elítéltek kör található, mely általában valamilyen erőszakos bűncselekmény elkövetéséért tölti bent a büntetését.

feltételezhető, hogy például az erőszakot támogató nézetek is körükben lesznek a leginkább elterjedtek.¹³⁷

Az iskolai végzettség nem szorul különösebb magyarázatra. A feltevés az, hogy az alacsonyabb iskolázottsági szint, mint a legális boldogulás, korunk (szinte egyetlen) mobilitási csatornája az elítéltek számára valamilyen okból nem, vagy csak korlátozottan hozzáférhető. Némi leegyszerűsítéssel az feltételezhető, hogy mivel a legális cselekvések esélyei korlátozottak, az illegális vagy féllegális módok válnak meghatározóvá körükben. Emellett azzal is számolni kell, hogy az intézeti (ide értve a javító intézeteket is) múlt ezt az „iskolai karriert” meg is törheti, de tovább is lendítheti.¹³⁸ Az iskolai végzettség formális mutatója mellett olyan szubjektív indikátorokat is ide soroltam, mint a múltbéli iskolai magatartás, a tanulmányi eredmények és a lógás az iskolából. Ezekkel kapcsolatban azt feltételezem, hogy a rossz magatartás és a tanulmányi eredmények, valamint a gyakori iskolakerülés olyan múltbeli tényezők, melyek azt valószínűsíthetik, hogy az elítélt inkább elfogadja a különböző elítélti perspektívákat.

A kapcsolattartási indikátorok, vagyis a kapott csomagok és levelek száma, és a látogatások gyakorisága kapcsán feltevés az ugyanarra épül, mint a partnerkapcsolati változónál. Vagyis azt várom, hogy külvilági kapcsolatok ritkasága vagy megszakadása „push and pull” hatást idézhet elő, amely az elítéltet a rabtársadalom felé vonzhatja, és eltávolíthatja a külvilágtól.¹³⁹

A szabadulás utáni várakozások két csoportja, a mikrokörnyezeti várakozások és a stigmatizáció percepciója is az előző vonzó-taszító magyarázómechanizmus révén kapcsolható össze logikailag a rabperspektívákkal. Vagyis azok az elítéltek, akik úgy érzik, hogy hozzátartozóikra és barátaikra nem számíthatnak, illetve a társadalmi elutasítás közvetlen és közvetett formáit súlyosabb problémaként értékelik, azok esetében inkább az a valószínűbb, hogy elfogadja a rabtársadalom érték- és normarendszerét. Mind a mikrokörnyezeti, mind pedig a stigmatizációs várakozásoknál voltaképpen egyfajta egyensúlyi megközelítés érvényesül. A szűkebb környezet esetében abból indulunk ki, hogy az egyénnek szüksége van társas kötődésre, amelynek – a személyzetet leszámítva – két forrása lehet: maguk az elítéltek

¹³⁷ Ebben az esetben tehát a feltevés az, hogy a cselekvés és a gondolkodás összhangban vannak egymással. Természetesen az erőszakos bűncselekmények és az erőszakos cselekedeteket támogató nézetek között nem szükségszerű az együtt járás. Hiszen követhet el valaki úgy is erőszakos bűntettet, hogy nem gondolja azt helyesnek (pl. indulatból követ el emberölést), és fordítva: lehet erőszakos világmérete egy olyan személynek is, aki nem követett el ilyen cselekményt (vagy ezért nem ítélték el).

¹³⁸ A „továblendítés” alatt az intézeti oktatási tevékenységet értem. Ez azonban az egyéni szinthez képest a „relatív” hátrányok leküzdését kompenzálja elsődlegesen (8 általános iskolai végzettség, kisebb részben szakmai képesség megszerzése), a társadalmi szinthez képest „abszolút” hátrányokat viszont nem képes ellensúlyozni.

¹³⁹ A fenti indikátorok – mint korábban kifejtettem – természetesen csak bizonyos korlátok között értelmezhetők. (II.3.1.2.3.2.3.)

és a külső kapcsolatok. Ha az egyik elégtelen, akkor a másik válik hangsúlyosabbá.¹⁴⁰ A megbélyegzettség percepciója esetében pedig a külső társadalom elutasítása fejt ki egyfajta szívóhatást a börtöntársadalom felé.

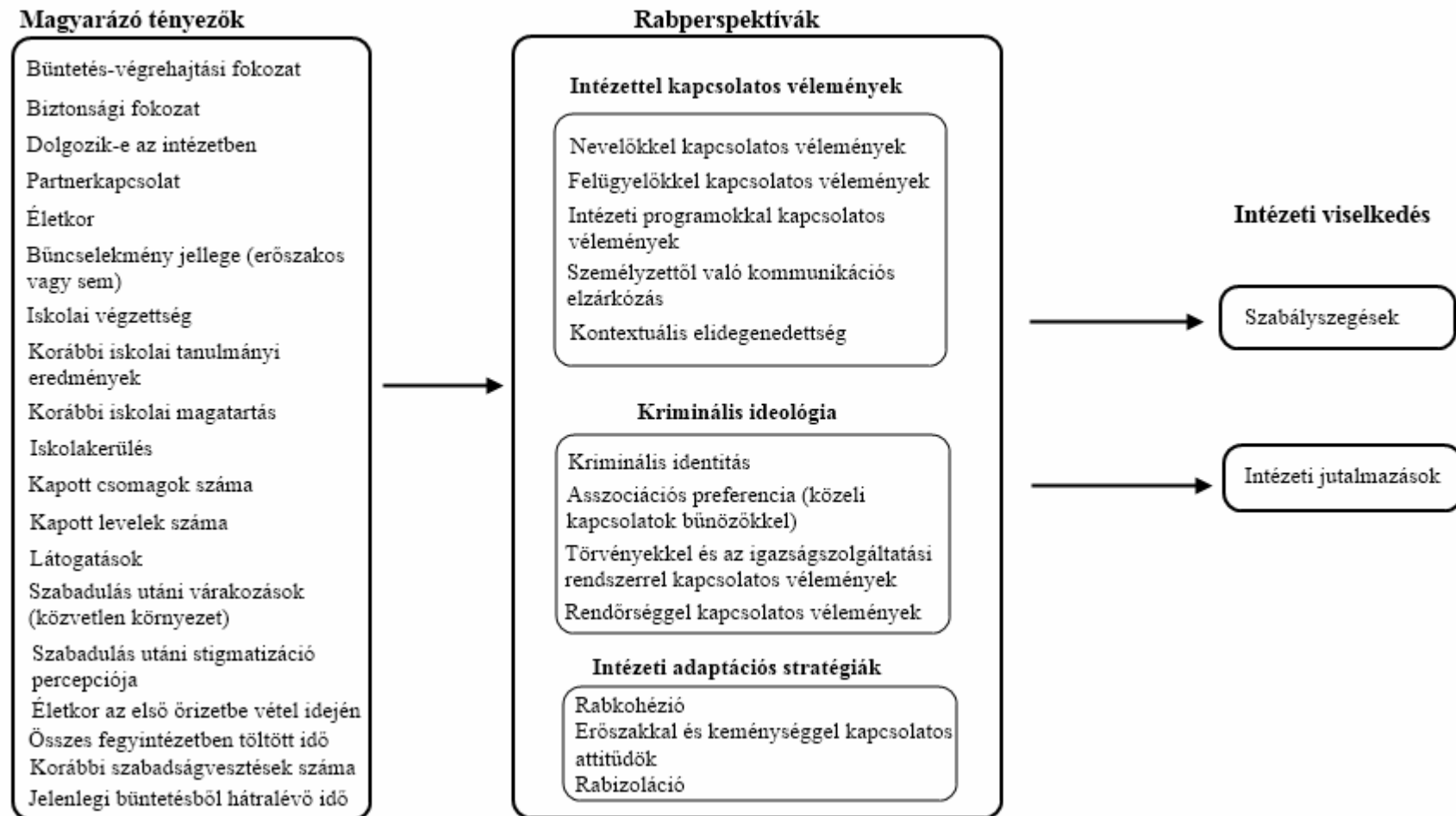
A *kriminális múlt*hoz kapcsolódó változókat, mint fentebb bemutattam, több korábbi kutatás is használta. A prizonizációs változóhoz fűződő viszonyát csak kevesen tárgyalták (Akers-Gruninger-Hayner 1976, Akers-Hayner-Gruninger 1977a). Az első őrizetbe vétel idején betöltött életkor, a korábbi szabadságvesztések száma, valamint az összes fegyházban töltött idő változókkal kapcsolatban Akers érveléséből indultam ki, mely szerint minél kiterjedtebb bűnözői múlttal rendelkezik valaki, annál inkább ki van téve a kriminális viselkedésminták, értékek és emberi kapcsolatok hatásának, ebből adódóan pedig nagyobb eséllyel fogadja el különböző rabperspektívákat.

A rabperspektívák ugyanakkor nem csak függő, hanem magyarázó változóként is szerepelnek a modellemben. Az alternatív modellben ezért a prizonizációs kutatásokban, a részben annak indikátoraként használt másik két változót: a fegyházi vétségek, valamint a jutalmak számát kezeltem a függő változók másik csoportjaként, a különböző rabperspektívák pedig független változó szerepbe kerültek. Természetesen ez a fajta elrendezés hasonló problémát vethet fel, mint amelyet a korábbi kutatásokkal kapcsolatban jeleztem. Vagyis nem tudni, hogy valóban az lehet-e az oka a szabályszegések elkövetésének, hogy valaki a rabperspektívák által körvonalazható oppozicionális nézetrendszerrel, vagy annak bizonyos elemeit vallja. Elképzelhető ugyanis, hogy valaki annak hatására, hogy vélekedése szerint igazságtalanul szabtak ki rá a büntetést a fegyházban, kezdi elfogadni az elítéltek sajátos értékrendszeréhez tartozó nézeteket. Számolni kell továbbá azzal a lehetőséggel is, hogy a rabperspektívák és az intézeti viselkedés között – legalábbis ezen mérőeszközökkel – nem mutatható ki semmilyen összefüggés. Modellemben viszont abból indultam ki, hogy az elítéltek nézetrendszerének elfogadása olyan cselekvésekhez vezethet, amelyek kiválthatják az intézet „szélsőséges” válaszreakcióit, amely a fegyházi vétségek magasabb számában, elutasításuk viszont az intézeti jutalmazásban nyilvánulhat meg.

Az általam tesztelni kívánt modellben végül a különböző háttérváltozók és az intézeti viselkedés közötti összefüggéseket vizsgáltam, előbbieket magyarázó, utóbbiakat pedig függő változókként kezelve. A rabperspektívákkal kapcsolatban megfogalmazott modellt a *III. 1. ábra* szemlélteti.

¹⁴⁰ Ez a megközelítés is vitatható, hiszen nem biztos, hogy minden embernél ugyanott van az egyensúlyi pont, és az sem biztos, hogy valóban a mérleg két tányérjában ezek a „súlyok” szerepelnek. Ez azonban pszichológiai szempontú vizsgálatot igényelne, amelyre jelen kutatás keretein belül nem vállalkozhattam.

III.1. ÁBRA: A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT ELMÉLETI MODELL

III.2. A KUTATÁS HIPOTÉZISEI

H1. Hipotézis a rabperspektívák közötti összefüggésekkel kapcsolatban

Azt feltételezem, hogy a rabperspektívák különböző elemei összefüggnek egymással (*Rabperspektívákkal kapcsolatos hipotézis*). Ezen hipotézisből a következő alhipotéziseket alakítottam ki úgy, hogy először a rabperspektívák három csoportján belüli összefüggésekre vonatkozóan fogalmaztam meg feltevéseimet, majd az ezen csoportokhoz tartozó nézetek közötti kapcsolatok irányait próbáltam elméletben feltérképezni.

H.1.1. Az intézethez való általános viszonyra vonatkozó alhipotézis

Azt feltételezem, hogy az intézethez való általános viszonyt jelző indexek (a nevelőkhöz, a felügyelőkhöz, az intézet programjaihoz való viszony, a személyzettől való kommunikációs elzárkózás, valamint az intézet által előidézett elidegenedetségi érzés) között szoros és pozitív lesz együtt járás. Vagyis a nevelőkhöz való viszony pozitív irányban függ össze a felügyelőkhöz való viszonnal (*H1.1.1.*), az intézeti programokhoz való viszonnal (*H1.1.2.*), a személyzeti kommunikációs tilalom maximáját jelző indexszel (*H1.1.3.*), és a kontextuális elidegenedettséggel (*H1.1.4.*). A felügyelőkhöz való viszony pozitív irányban függ össze az intézeti programokhoz való viszonnal (*H1.1.5.*), a személyzeti kommunikációs tilalom maximájának elfogadásával (*H1.1.6.*) és a kontextuális elidegenedettséggel (*H1.1.7.*). Az intézeti programokhoz való viszonyt kifejező index pozitívan függ össze a személyzeti kommunikációs tilalom maximáját kifejező indexszel (*H1.1.8.*) és a kontextuális elidegenedettséggel (*H1.1.9.*). Végül pedig azt várom, hogy a személyzeti kommunikációs tilalom maximájával kapcsolatos index és a kontextuális elidegenedettséget mérő változó között is pozitív lesz a kapcsolat iránya (*H1.1.10.*).

H1.2. Kriminalizációs alhipotézis

Azt feltételezem, hogy az elítéltek körében a bűnözésnek kedvező nézetek elterjedtek, és az ezeket mérő indexek (kriminális identitás, bűnözői kapcsolatok preferálása, a törvények és az igazságszolgáltatási rendszer elutasítása, a rendőrséggel kapcsolatos negatív vélemények) pozitív irányban függnek össze egymással. Konkrétan azt várom, hogy a kriminális identitás pozitív irányban függ össze a bűnözői kapcsolatok preferálásával (*H1.2.1.*), a rendőrséggel kap-

csalatos negatív véleményekkel (HI.2.2.) és a törvények és az igazságszolgáltatási rendszer elutasításával (HI.2.3.). Továbbá azt feltételezem, hogy a bűnözői kapcsolatok preferálása pozitív irányban függ össze a rendőrséggel kapcsolatos negatív véleményekkel (HI.2.4.) és a törvények és az igazságszolgáltatási rendszer elutasításával (HI.2.5.). A rendőrségre vonatkozó elutasító vélemény és a törvények és az igazságszolgáltatási rendszerrel kapcsolatos opposíció között is pozitív irányú kapcsolatot várok (HI.2.6.).

HI.3. Az intézeti stratégiákkal kapcsolatos alhipotézis

Azt is feltételezem, hogy a rabkohézió és a rabizoláció kétféle intézeti stratégiát jelent az elítéltek között, és ezekhez eltérően kapcsolódik az erőszakossággal-keményiséggel kapcsolatos attitűd. Ennek megfelelően a rabkohézió és a rabizoláció között negatív előjelű kapcsolatot feltételezek (HI.3.1.). A rabszolidaritás és az erőszakosság-keményiség indexek között pozitív (HI.3.2.), a rabizoláció és a violens nézetek összefüggését illetően pedig negatív irányú együtt járást várok (HI.3.3.).

HI.4. Fegyveres testületi (a társadalmi kontroll ágenseivel kapcsolatos) alhipotézis

Feltevésém az, hogy az elítéltek gondolkodásában a rendőrség és a büntetés-végrehajtási személyzet, illetve ezáltal a fegyintézet megítélése nem különülnek el élesen egymástól. Vagyis azt feltételezem, hogy a rendőrséggel kapcsolatos vélemények pozitív irányban függnék össze az intézeti nevelőkkel (HI.4.1.) és a felügyelőkkel kapcsolatos nézetekkel (HI.4.2.), az intézeti programokhoz való viszonnyal (HI.4.3.), a személyzeti kommunikációs tilalom elfogadásával (HI.4.4.), valamint a kontextuális elidegenedettség érzéssel (HI.4.5.).

HI.5. A kriminalizáció és az intézet elutasításának összefüggésére vonatkozó alhipotézis

Azt feltételezem, hogy a kriminális ideológia elfogadása és az intézetre vonatkozó elutasítás között pozitív irányú kapcsolat van, vagyis minél inkább vall valaki bűnözést támogató nézeteket, annál inkább helyezkedik szembe a fegyintézettel és annak személyzetével. Ennek megfelelően a kriminális identitás pozitív irányban függ össze a nevelők (HI.5.1.) és a felügyelők negatív megítélésével (HI.5.2.), az intézeti programok elutasításával (HI.5.3.), a személyzeti kommunikációs maxima elfogadásával (HI.5.4.) és a kontextuális elidegenedettség magasabb szintjével (HI.5.5.). Az előzőhöz hasonlóan, a bűnözői kapcsolatok preferálása is pozitívan függ össze a nevelők (HI.5.6.), a felügyelők (HI.5.7.), az intézeti programok (HI.5.8.), a személyzeti

kommunikációs maxima (HI.5.9.), a magasabb szintű kontextuális elidegenedtség érzéssel (HI.5.10.). A kriminális ideológia harmadik indikátora, a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos opposíció esetében is ugyanilyen irányú kapcsolatokat feltételezek a nevelőkkel (HI.5.11.), a felügyelőkkel (HI.5.12.), az intézet által kínált programokkal való szembehelyezkedéssel (HI.5.13.), a személyzettől való elzárkózás (HI.5.14.) és a magasabb szintű elidegenedtség érzés esetében is (HI.5.15.).

H1.6. Az intézeti stratégiák és az intézethez való viszony összefüggésére vonatkozó alhipotézis

Azt várom, hogy az elítéltek által alkalmazott különböző intézeti stratégiák és az intézethez való viszonyulás összefüggnek egymással. A rabok közötti összetartás az intézettel és annak személyzetével szembeni attitűdökkel, míg a magányos stratégia (rabizoláció) inkább az intézetet támogató, illetve azt kevésbé elutasító nézetek támogatásával jár együtt. Ennek megfelelően pozitív kapcsolatot feltételezek a rabkohéziós nézet esetében a nevelőkhöz (HI.6.1.), a felügyelőkhöz (HI.6.2.), az intézet programjaihoz való negatív viszony (HI.6.3.), a kommunikációs tilalom elfogadása (HI.6.4.), valamint a hatalomnélküliség erősebb érzete között (HI.6.5.). A rabizoláció esetében inverz kapcsolatokat várok a nevelőkhöz (HI.6.6.), a felügyelőkhöz (HI.6.7.), az intézet által kínált programokhoz (HI.6.8.) való viszony, a személyzettől való elzárkózás (HI.6.9.) és az elidegenedtség esetében (HI.6.10.). Mivel a rabszolidaritást és az erőszakosságot-keményiséget támogató nézetek között szoros és pozitív együtt járást feltételeztem, ezért azt várom, hogy ezek hasonló módon függnek össze az intézeti viszonyulás különböző elemeivel is (HI.6.11.-HI.6.15.).

H1.7. Az intézeti stratégiák és a kriminalizáció összefüggésére vonatkozó alhipotézis

Végül azt feltételezem, hogy az elítéltek által alkalmazott stratégiák és a kriminalizáció indikátorai összefüggnek egymással. A rabok közötti szolidaritás inkább párosul a kriminális világgéppel, az elzárkózó stratégia esetében pedig a fordított irányú kapcsolat a valószínűbb. A rabkohézió tehát pozitív irányban függ össze a kriminális identitással (HI.7.1.), a bűnözői kapcsolatok preferálásával (HI.7.2.), a rendőrséggel (HI.7.3.), továbbá a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos elutasító véleményekkel (HI.7.4.). A rabizoláció várakozásaim szerint negatív irányban függ össze a kriminális identitással (HI.7.5.), a bűnözői kapcsolatok elfogadásával (HI.7.6.), valamint a rendőrséggel (HI.7.7.), valamint az igazságszolgáltatással kapcsolatos opposícionális felfogással (HI.7.8.). Az erőszakosságot és keménységet támogató nézetek elfogadása kapcsán pedig a rabszolidaritással megegyező irányú összefüggéseket feltételezek (HI.7.9.-HI.7.12.).

A H1 hipotézishez tartozó feltételezett összefüggéseket a III.1. táblázat szemlélteti.

III.1. TÁBLÁZAT: HIPOTÉZISEK A RABPERSPEKTÍVÁKKAL KAPCSOLATBAN (A FELTÉTELEZETT ÖSSZEFÜGGÉSEK IRÁNYA, ALHIPOTÉZISEK SZÁMA)

Dimenziók	Indexek	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12
Intézethez való viszony	Nevelőkhöz való viszony (X1)	1											
	Felügyelőkhöz való viszony (X2)	+	1										
	Intézeti programokhoz való viszony (X3)	+	+	1									
	Személyzeti kommunikációs maxima (X4)	+	+	+	1								
	Kontextuális elidegenedettség (X5)	+	+	+	+	1							
Kriminális ideológia	Kriminális identitás (X6)	+	+	+	+	+	1						
	Asszociációs preferencia (X7)	+	+	+	+	+	+	1					
	Rendőrséghez való viszony (X8)	+	+	+	+	+	+	+	1				
	Törvényekhez és az igazságszolgáltatáshoz való viszony (X9)	+	+	+	+	+	+	+	+	1			
Intézeti alkalmazkodás	Rabkóhézió (X10)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	1		
	Rabizoláció (X11)	-	-	-	-	-	-	-	-	-	-	1	
	Erőszakhoz és keménységhez való viszony (X12)	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	-	1

H2. A rabperspektívák magyarázatával kapcsolatos hipotézis

Második fő hipotézisemmel azt feltételezem, hogy a különböző rabperspektívákat ugyanolyan, vagy nagyon hasonló tényezők határozzák meg. Az ezzel kapcsolatos alhipotéziseket a fentebb említett hármass felosztás alapján fogalmaztam meg.

H2.1. Az intézethez való viszonyulást magyarázó alhipotézis

Azt feltételezem, hogy az intézethez azok viszonyulnak negatívabban (vagyis állnak szemben a nevelőkkel, a felügyelőkkel, az intézet programjaival, vallják a személyzettől való elzárkózás maximáját, érzik magukat az intézet falai között elidegenedettebbnek), akik súlyosabb büntetés-végrehajtási fokozatban és szigorúbb biztonsági szint mellett töltik büntetésüket, akik nem dolgoznak az intézetben, akik nem éltek/élnek párkapcsolatban, akik fiatalabbak, akik erőszakos bűncselekményért töltik büntetésüket, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akiknek iskolai problémái voltak korábbi életükben, akiknek megritkultak a külső kapcsolataik, akik úgy érzik, hogy szűkebb környezetük már lemondott róluk, továbbá akik szerint a szabadulásuk után megbélyegzi őket a társadalom, akik kiterjedtebb kriminális múlttal rendelkeznek, valamint akiknek még relatíve hosszabb időt kell letölteniük a büntetésükből.

H2.2. A kriminális világnézetet magyarázó alhipotézis

Azt feltételezem, hogy azok esetében erősebb a kriminális identitás, a bűnözői kapcsolatok elfogadása, illetve a rendőrséggel és általában a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos szembenállás, akik súlyosabb büntetés-végrehajtási fokozatban és szigorúbb biztonsági szint mellett töltik büntetésüket, akik nem dolgoznak az intézetben, akik nem éltek/élnek párkapcsolatban, akik fiatalabbak, akik erőszakos bűncselekményért töltik büntetésüket, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akiknek iskolai problémái voltak korábbi életükben, akiknek megritkultak a külső kapcsolataik, akik úgy érzik, hogy szűkebb környezetük már lemondott róluk, továbbá akik szerint a szabadulásuk után megbélyegzi őket a társadalom, akik kiterjedtebb kriminális múlttal rendelkeznek, valamint akiknek még relatíve hosszabb időt kell letölteniük a büntetésükből.

H2.3. Az intézeti stratégiákat magyarázó alhipotézis

Azt is feltételezem, hogy azok körében élveznek nagyobb támogatást a rabok közötti szolidaritást és az erőszakosságot, keménységet elfogadó nézetek, illetve a rabizolációt az előbbiekkal ellentétes stratégiaként kezelve, azok esetében jellemző kevésbé a magányos boldogulási stratégia, akik súlyosabb büntetés-végrehajtási fokozatban és szigorúbb biztonsági szint mellett töltik büntetésüket, akik nem dolgoznak az intézetben, akik nem éltek/élnek párkapcsolatban, akik fiatalabbak, akik erőszakos bűncselekményért töltik büntetésüket, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akiknek iskolai problémái voltak korábbi életükben, akiknek megritkultak a külső kapcsolataik, akik úgy érzik, hogy szűkebb környezetük már lemondott róluk, továbbá akik szerint a szabadulásuk után megbélyegzi őket a társadalom, akik kiterjedtebb kriminális múlttal rendelkeznek, valamint akiknek még relatíve hosszabb időt kell letölteniük a büntetésükből.

H3. A szabályszegések és a jutalmazások magyarázatával kapcsolatos hipotézis

Arra építve, hogy az intézet által alkalmazott pozitív és negatív szankciók az elítélti viselkedés két ellentétes előjelű indikátoraiként értelmezhetők, azt feltételezem, hogy azok körében gyakoribbak az intézeti szabályszegések (illetve azok körében ritkább a jutalmazás), akik súlyosabb büntetés-végrehajtási fokozatban és szigorúbb biztonsági szint mellett töltik büntetésüket, akik nem dolgoznak az intézetben, akik nem éltek/élnek párkapcsolatban, akik fiatalabbak, akik erőszakos bűncselekményért töltik büntetésüket, az alacsonyabb iskolai végzettségűek, akiknek iskolai problémái voltak korábbi életükben, akiknek megritkultak a külső kapcsolataik, akik úgy érzik, hogy szűkebb környezetük már lemondott róluk, továbbá akik szerint a szabadulásuk után megbélyegzi őket a társadalom, akik kiterjedtebb kriminális múlttal rendelkeznek, valamint akiknek még relatíve hosszabb időt kell letölteniük a büntetésükből.

H4. A rabperspektívák és az intézeti viselkedés összefüggésére vonatkozó hipotézis

Azt várom, hogy az intézethez és annak személyzetéhez való viszony, a kriminális attitűdök támogatása, valamint az intézeti alkalmazkodási stratégiák tetten érhetők az intézeti viselkedésben is. Mint azt fentebb jeleztem, ebben az esetben is a szabályszegéseket és a jutalmazásokat egymás ellentéteinek tekintem, vagyis a feltevések ezen két viselkedési indikátor esetében is inverz jellegűek. Tehát azt feltételezem, hogy azok körében lesz magasabb a letöltött büntetésük alatt elkövetett szabályszegések száma (és azok körében lesz kevesebb a kapott jutalmak

száma), akik az intézethez (annak személyzetéhez és programjaihoz) negatívan viszonyulnak, az intézettől magas szinten elidegenedettek és a fontosnak tartják a személyzet tagjaitól való kommunikációs elzárkózást. Ezen kívül arra is számítok, hogy azok esetében lesz magasabb a fegyelmi vétségek száma, akik kriminális világnézetet támogatnak (azaz kriminális énképpel rendelkeznek, nem utasítják el a bűnözői barátságokat és törvény, igazságszolgáltatás és rendőrellenesek). Végül pedig azt feltételezem, hogy a szabályszegések száma azok esetében lesz magasabb, akik a rabösszetartást és az erőszakosságot, keménységet elfogadó és támogató nézeteket vallanak, míg a rabizoláció esetében az előzőekhez képest inverz kapcsolatokat várok.

IV. ADATOK ÉS MÓDSZEREK

IV.1. A KUTATÁSI DESIGN

A kutatásra a Váci Fegyház és Börtönben került sor. A kérdezés eszmei időpontja 2010. március 1. volt. Ekkor különböző jogcímenek (előzetesen letartóztatottként, nem jogerősen és jogerősen elítéltként) összesen 764 fogvatartott volt az intézetben. Mintavételre előzetesen nem adódott lehetőség.¹⁴¹ A vizsgálat alapsokasága az adott intézetben fogvatartott felnőtt korú, férfi jogerősen elítélti populáció volt, ez összesen 618 főt jelentett. A kérdőívre végül 368 elítélt válaszolt a 2010. március 1-től április 7-ig tartó kérdezési időszakban, ami a teljes elítélti kör 59,5 százalékának felelt meg.¹⁴²

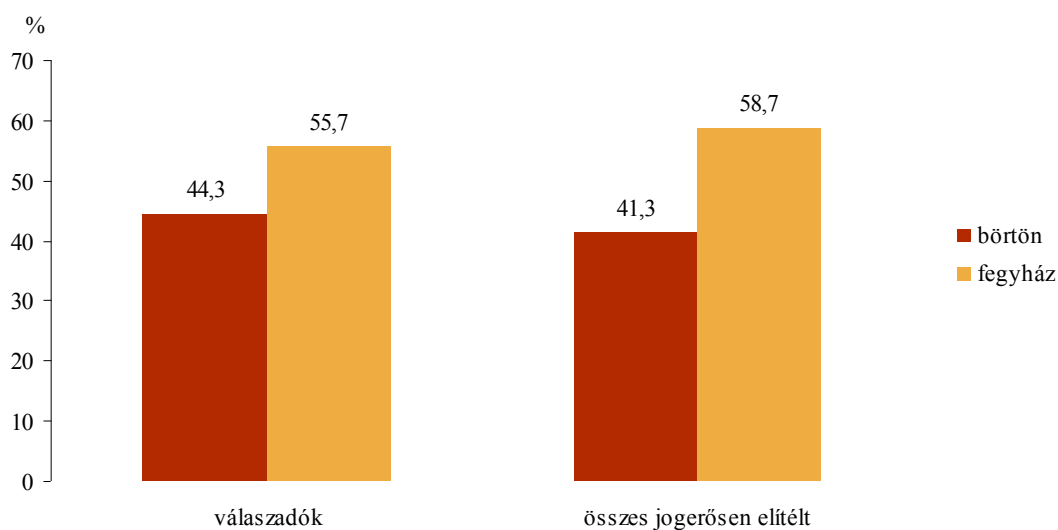
Annak ellenére, hogy az adott fegyházi körülmények között a mintavétel bizonyos akadályokba ütközött, nem volt ok azt feltételezni, hogy valamilyen szisztematikus torzítás eredményeképpen állt volna elő az a végleges válaszadói kör, melynek adataival az elemzést el kívántam végezni. Mégis lehetőség volt arra, hogy utólagosan bizonyos szempontból összevessem egymással – a hivatalos adatok alapján – a válaszadókat és a teljes jogerősen elítélti állományt.

Mint látható (*IV.1. és IV.2. ábra*), a büntetés-végrehajtási fokozat (börtön vagy fegyház) és az intézetben alkalmazott biztonsági csoportbesorolás (2-es, 3-as vagy 4-es, amely sorrendben az egyre szigorúbb őrzési feltételeket jelzi) szempontjából egyáltalán nincsenek különbségek a vizsgálat kérdéseire válaszolók és a teljes elítélti populáció között.

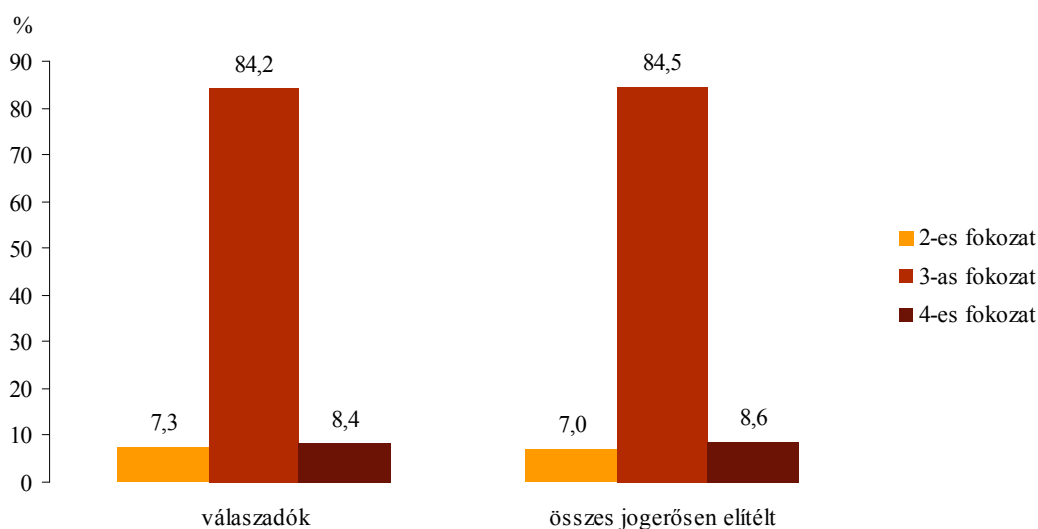
¹⁴¹ Egészen pontosan a mintavétel technikai feltételei elvben adottak voltak, az intézet természetesen rendelkezik nyilvántartással a fogvatartottakról. Ezek az adatok – a személyiségi jogok maradéktalan tiszteltetésben tartásának biztosítása mellett – anonimizálhatók is, a mintavétel akadályát elsősorban a „humán faktor” és a börtönbeli élet szigorú szabályozottsága jelentette. Ha előzetesen rendelkeztem volna is a mintába kerülők listájával, akkor sem tudta volna az intézet garantálni azt, hogy ezen személyeket ténylegesen meg tudjuk kérdezni, részben a válaszmegtagadás miatt (amelynek következtében torzulhatott volna a minta), részben pedig azért, mert a különböző körletekből a mintába válogatott elítéltek egy helyre kísérése indokolatlanul nagy tehertételt jelentett volna az intézetnek.

¹⁴² Egész pontosan 373 válaszadó vett részt a kutatásban, 5 esetben azonban a kérdőívek hiányosan voltak kitöltve, a részleges válaszmegtagadás miatt. Ezeket a nem válaszolók közé soroltam.

IV.1. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA BÜNTETÉS-VÉGREHAJTÁSI FOKOZAT SZERINT

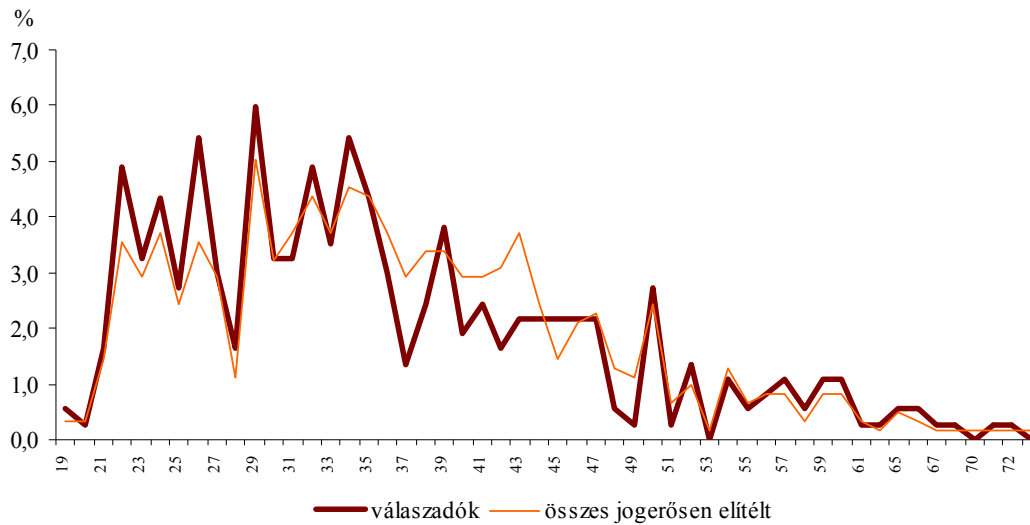

IV.2. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA BIZTONSÁGI FOKOZAT SZERINT

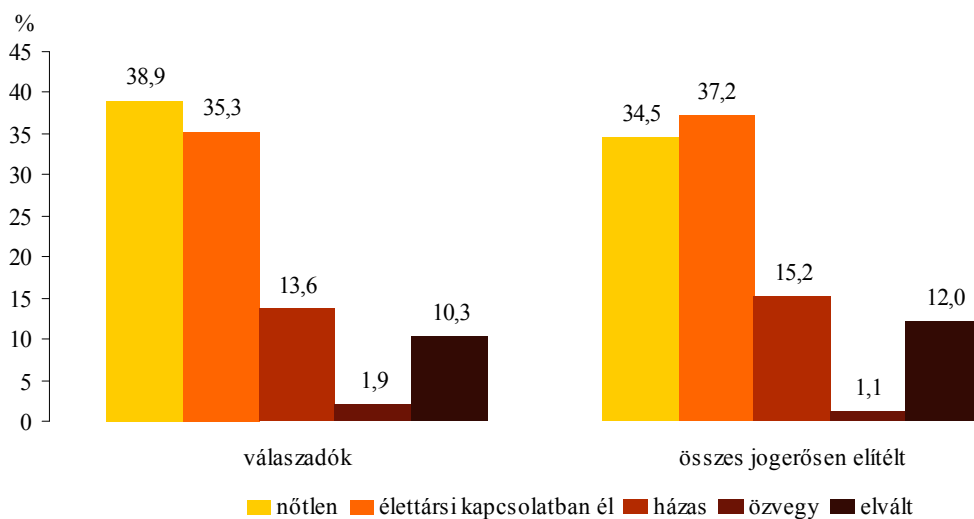
Életkori szempontból összevetve a válaszadókat és a teljes elítélti kört, azonban már láthatók bizonyos különbségek (IV.3. ábra). A válaszadók bizonyos korévekben (a fiatalabbak, elsősorban a húszas éveik közepén járók esetében) felül-, másokban pedig (harmincas évek közepén járóknál és negyvenes éveik elején lévőknél) alulreprezentáltak. Az ettől idősebbek esetében pedig szinte egymásra illeszkedik a két sokaság korfája.

IV.3. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA KORÉVEK SZERINT

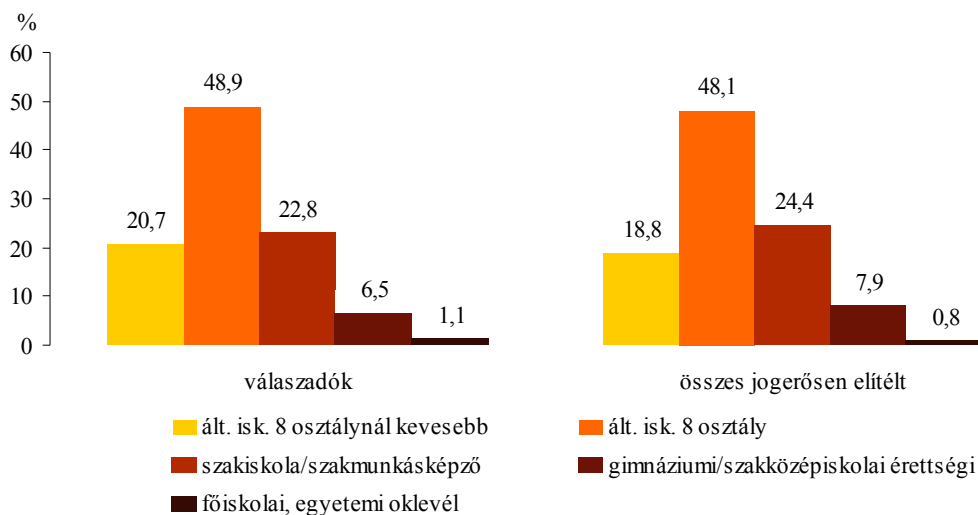
Az életkori eltérések fényében nem meglepő az, hogy a családi állapot tekintetében is kisebb különbségek vannak a válaszadók és a teljes sokaság adatai között. Ezek a különbségek, bár nem túlságosan jelentősek, de a nőtlenek és az élettársi kapcsolatban élők (bár családjogi értelemben nőtlenek) két kategóriájában meg is fordítják az arányokat (IV.4. ábra).

IV.4. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA CSALÁDI ÁLLAPOT SZERINT

A legmagasabb iskolai végzettség alapján viszont nem tér el egymástól a „mintába került” és a teljes sokaság (IV.5. ábra).¹⁴³

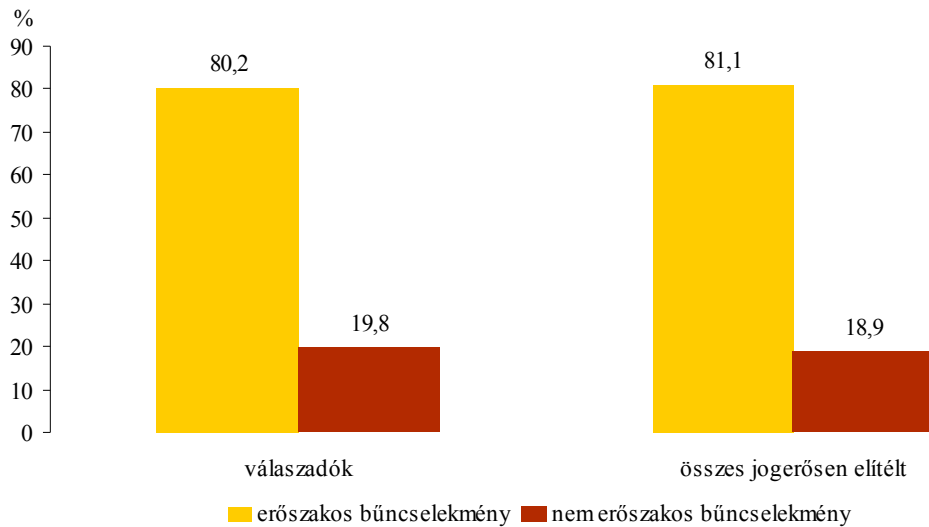
IV.5. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA ISKOLAI VÉGZETTSÉG SZERINT

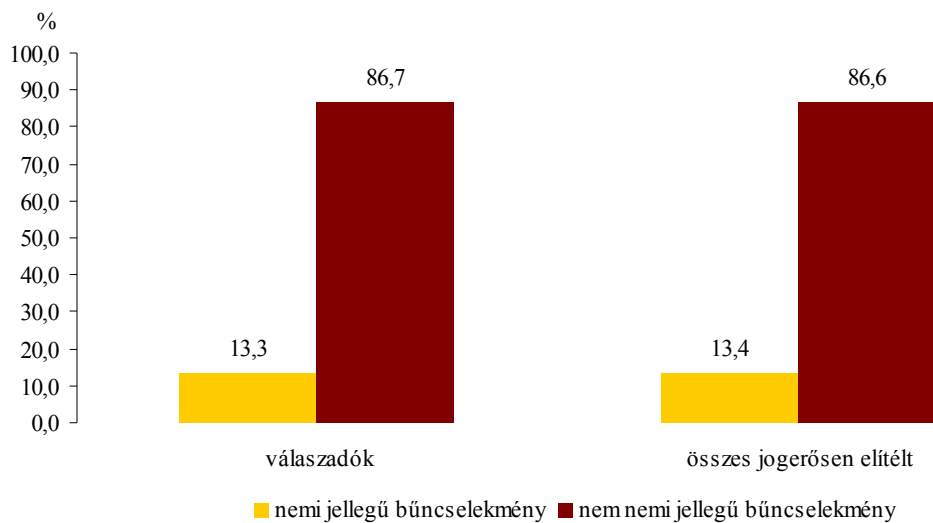
A bűncselekmény típusa szerinti összevetést annak alapján végeztük el, hogy az illető erőszakos bűncselekmény, vagy pedig nemi jellegű bűntett miatt tölti-e a büntetését vagy sem. Ennek alapján sem látszik különbség a részsokaság a teljes populáció között (IV.6. és IV.7. ábra).

¹⁴³ Itt meg kell jegyezni, hogy a családi állapot és az iskolai végzettség korántsem tekinthetők az életkorral, a büntetés-végrehajtási fokozattal vagy a biztonsági csoport besorolással megbízhatóság szempontjából egyenrangú változóknak. Bár a hivatalos fogvatartotti nyilvántartásban ezek szerepelnek, azonban regisztrációjuk az elítélt személyes közlése alapján történik, amely hibátényezőt jelenthet. Nem is feltétlenül szándékos torzításról lehet szó, hanem inkább arról, hogy a családi állapot esetében a belépéskor közölt hivatalos családi állapotot vesszük tekintetbe, mely idővel változhat. Ezen kívül a hivatalos családi állapot kategóriák közé a legtöbb esetben nem tartozik bele a „partnerkapcsolatban él” kategória, ezért a nőtlen és az együtt élő kategóriák közötti határvonalak elmosódhatnak. Az iskolai végzettség esetében viszont azzal kell számolni, hogy egyfelől az iskolai végzettség kisebbsítésével, másfelől önkényes „megemelésével” az önbevallás torzíthatja az adatokat.

IV.6. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA A BŰNCSELEKMÉNY ERŐSZAKOS JELLEGE SZERINT¹⁴⁴

IV.7. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT
MEGOSZLÁSA A BŰNCSELEKMÉNY NEMI JELLEGE SZERINT¹⁴⁵

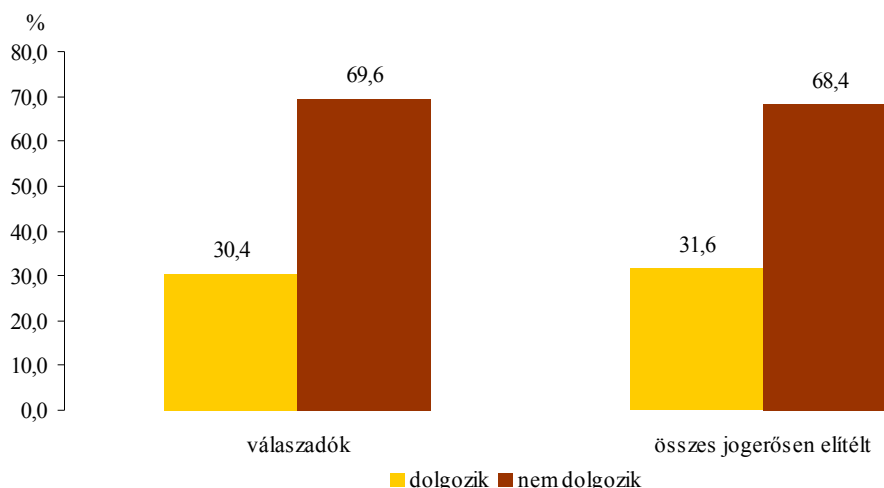

¹⁴⁴ A bűncselekmény erőszakos jellege változót úgy képeztem, hogy az elítéltek esetében regisztrált bűncselekményeket kategorizáltam aszerint, hogy a tényállások erőszakra vagy azzal való fenyegetésre épülnek. Meg kell említeni, hogy jellemzően nem egyetlen, hanem több bűncselekmény miatt töltik szabadságvesztésüket az elítéltek. Így azokat soroltam az „erőszakos” kategóriába, akiket a következő bűncselekmények közül legalább egyben bűnösnek talált a bíróság (*a bűncselekmény megnevezése/1978. évi IV. törvény a Büntető Törvénykönyvről §*): emberkereskedelem (175/B. §), emberölés (166-167. §), emberrablás (175/A. §), kényszerítés (174. §), személyi szabadság megsértése (175. §), testi sértés (170. §), magánlaksértés (176. §), erőszakos közöszlés (197. §), kerítés (207. §), szemérem elleni erőszak (198. §), természet elleni erőszakos fajtalanítás (egykör 200. §), megrontás (201-202. és 202/A. §), garázdaság (271. §), hivatalos személy elleni erőszak (229. §), közfeladatot ellátó személy elleni erőszak (230. §), önbíráskodás (273. §), kifosztás (322. §), rablás (321. §), rongálás (324. §), zsarolás (323. §).

¹⁴⁵ A „nemi jellegű bűncselekmények” változó kialakítása ugyanolyan módszerrel történt, mint az erőszakos kategóriánál. Az ide sorolt bűncselekménytípusok: erőszakos közöszlés (197. §), szemérem elleni erőszak (198. §), természet elleni erőszakos fajtalanítás (egykör 200. §), megrontás (201-202. és 202/A. §), tiltott pornográf felvétellel visszaélés (204. §), kerítés (207. §), szeméremsértés (208. §).

Az intézet vezetése a vizsgálat kezdete előtt és közben is többször jelezte, hogy nem biztos, hogy a börtönbeli munkáltatás segíti a kutatást, konkrétan a bent dolgozó elítéltek részvételi hajlandósága alacsonyabb lesz, mint a nem dolgozóké. Az adatok azt mutatják azonban, hogy a börtönvezetés aggodalma alaptalannak bizonyult (IV.8. ábra).

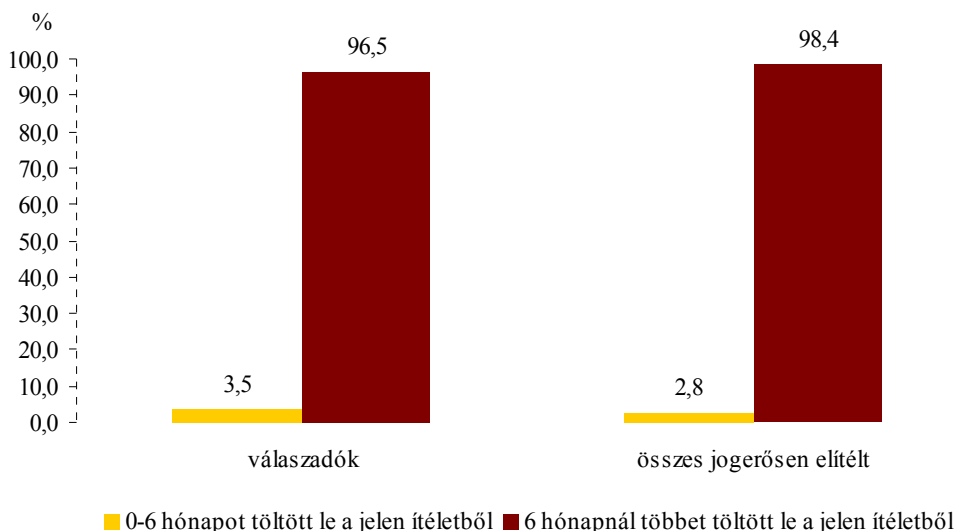
IV.8. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA ASZERINT, HOGY DOLGOZIK-E AZ INTÉZETBEN VAGY SEM

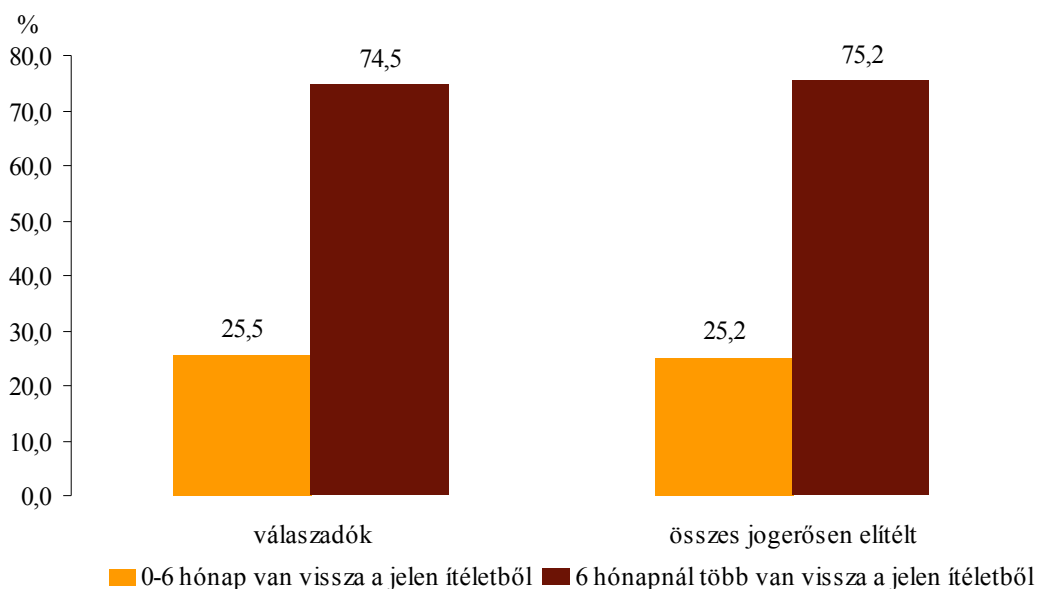
Felvetődhet az a kérdés is, hogy vajon a hosszabb vagy a rövidebb időre ítélték azokat, akik inkább válaszoltak a kérdőív kérdéseire. A jelenlegi büntetés átlagos ítélethossza azonban nem tér el egymástól szignifikánsan: a válaszadók esetében ez 71,76, a teljes elítélti körben pedig 72,87 hónapot jelentett.

Végezetül azt is feltételezhetjük, hogy azok, akik a jelenlegi büntetésük első és az utolsó szakaszában vannak, feltehetően inkább vettek részt a kutatásban válaszadóként. Azonban ezt a típusú torzítást sem tükrözik vissza az adatok (IV.9. és IV.10. ábra).

IV.9. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A JELEN ÍTÉLETBŐL EDDIG LETÖLTÖTT IDŐ HOSSZA SZERINT

IV.10. ÁBRA: A VÁLASZADÓK ÉS AZ INTÉZETBEN LÉVŐ ÖSSZES JOGERŐSEN ELÍTÉLT MEGOSZLÁSA A JELEN ÍTÉLETBŐL HÁTRALÉVŐ IDŐ HOSSZA SZERINT

Összefoglalásképpen elmondható, hogy ugyan nem került sor mintavételre a kutatást megelőzően, mégis úgy tűnik, hogy mintha egy minta állna rendelkezésre. A sok szempont közül csupán egy esetben beszélhetünk említésre méltó különbségről a teljes sokaság és a kérdőív-re válaszolók között. Ezt nem szabad figyelmen kívül hagyni, de meg kell jegyezni azt is, hogy a koréves megoszlások adatainak vizsgálatakor olyan kis esetszámokról beszélhetünk, hogy bizonyos cellákban nem is található egy személy sem. Mindazonáltal úgy gondolom, hogy mivel tényleges mintavételre nem került sor, az a helyes, hogy nem nevezem mintának a válaszadók sokaságát. Bár ez is elfogadható lenne, hiszen ilyen sok szempont¹⁴⁶ alapján egy teljes sokaság és egy „minta” közötti hasonlóságot, ha ez lett volna a cél, akkor is csak nagy nehézségek árán tudtam volna – feltehetően – elérni.¹⁴⁷

¹⁴⁶ Elsősorban ezeket a szempontokat vettem volna tekintetbe a mintavételi terv kialakításakor.

¹⁴⁷ Próbaképpen kialakítottam egy súlyváltozót az életkor alapján, korcsoportok szerint. A súlyozott állomány adatait összevettem a „minta” és a teljes sokaság változóira vonatkozó megoszlásokkal és az arányok egyetlenegy esetben sem tértek el a „minta” megoszlásaitól. Sőt, a legtöbb esetben a teljes elítélti populáció megoszlásaihoz „közeledtek”.

IV.2. A KÉRDŐÍVRŐL ÉS A KÉRDEZÉS KÖRÜLMÉNYEIRŐL

IV.2.1. A kérdőívről

A kutatásban használt kérdőív kérdései elsősorban az elmúlt évtizedekben a prizonizációra vonatkozó kutatások legtöbbször vizsgált témaköreire vonatkoztak, ezért ezek konkrét mérőeszközeit tartalmazta. Itt fontos kiemelni, hogy a konkrét kérdések és állítások felkutatása nem volt egyszerű feladat. A hivatalos publikációkban általában nem teszik közzé az egyes kérdéseket, ehelyett – jobb esetben – „mintaitemeket” csatolnak a folyóiratcikkekhez, de még gyakoribb az, amikor valamilyen nehezen, vagy egyáltalán nem hozzáférhető forrásra hivatkoznak a szerzők (korábbi szakdolgozat vagy doktori disszertáció; más esetekben, pedig csak lábjegyzet jelzi, hogy postán kérésre küldik meg az itemsort az érdeklődőknek). Ha fel is lelhetők a konkrét itemek, a módszertani közlések sokszor arra vonatkozóan nem adnak iránymutatást, hogy milyen sorrendben követték egymást a kérdőíven, milyen kérdezési utasítások, specifikációk kapcsolódtak a kérdéshez, stb. Ez a gyakorlat – amely egyéb kutatási területekre is jellemző – véleményem szerint nem tűnik igazán elfogadhatónak. A jelen kutatás kérdőívének összeállításakor számos olyan problémával kellett szembesülnöm, melyeket esetenként indirekt forrásokra, „megérzésekre” hagyatkozással próbáltam leküzdeni. Megítélésem szerint a tudományos munkához hozzátartozik annak az alapkövetelménynek a betartása is, hogy egy kutatásnak reprodukálhatónak lennie, és ehhez alapvető feltétel, hogy a mérőeszközök publikusak kell, hogy legyenek, valamint az ezekhez használt „metainformációkat” is át kell örökíteni az utókor számára. Ennek hiányában egy adott témakörrel kapcsolatos tudás csak egy szűk kör, és talán bizonyos esetekben csak az adott kutató számára lesz ismert, ami akár elméleti és módszertani zavarhoz is vezethet.

A kérdőívben tehát a legtöbb, számomra elérhető és leggyakrabban alkalmazott módszertani mérőeszközt felhasználtam. Ezekből épült fel a kérdőív, mely az alábbi blokkból állt:

1. blokk: *Attitűdállítások*
2. blokk: *Hipotetikus konfliktusszituációk*
3. blokk: *Az élettél való elégedettség megítélése különböző dimenziókban (külön a múlt és külön a jövő tekintetében)*
4. blokk: *A külvilággal való kapcsolattartásra vonatkozó kérdések*
5. blokk: *Vegyes kérdések (a kriminális és a nem kriminális múlttal kapcsolatban, a múltbeli és a jelenlegi ítéletére vonatkozóan)*

A kérdések kiválogatásánál a már említett észak-amerikai kutatási irányvonalat tekintetem kiindulási alpnak. Mivel hazánkban lényegében ez volt az első ilyen kutatás, ezért fontosnak tartottam, hogy módszertani értelemben a már eddig használatos sztenderdeket alkalmazzam. Szem előtt tartottam azt, hogy ezek a hazai viszonyokhoz képest más társadalmi feltételek mellett, ennek megfelelően eltérő jogi környezetben alakultak ki és terjedtek el. Ezért a kérdőív korai változata előtesztelésen is át kellett, hogy essen. Ez azért is indokolt volt, mert számoltam azzal, hogy az angolról magyarra fordítás óhatatlanul is leszűkítheti, más megvilágításba helyezheti bizonyos állítások, kérdések tartalmát. Az előtesztelés során két egymástól eltérő csoport véleményét kértem ki a kérdőívvel kapcsolatban. A Budapesti Fegyház és Börtönben egy átmeneti csoport tagjait, valamint a körlet nevelőit és felügyelőit kértük arra, hogy értékeljék a kérdéseket, állításokat azok relevanciája, érthetősége, megfogalmazása szempontjából. Ezenkívül büntetés-végrehajtási szakemberek véleményét kértem, hogy mondják el, mit gondolnak a kérdőívvel kapcsolatban. Utóbbi esetben a véleményezés legfontosabb szempontja az volt, hogy a büntetés-végrehajtási jogterületen nem jártas kutató figyelmét hívják fel a hazai viszonyokra való alkalmazhatóság szempontjaira. A két csoporttól számos kiegészítés és javaslat érkezett, amelyeket beépítettem a kérdőív végleges változatába, de tekintettel voltam arra is, hogy az eredeti kérdés, állítás vagy szituáció a lehető legtöbbet „megőrizzen” az eredeti változathoz.

A kérdés lebonyolításakor azzal a problémával is számolni kellett, hogy a Likert-típusú itemekre adott válaszokban legalább két dimenzió keveredhet egymással. Az állításokat egyfelől tartalmi szempontból kell a válaszadónak ugyanis értékelniük, vagyis el kell dönteniük, hogy a megfogalmazottakkal egyetértenek-e vagy sem (kognitív aspektus), másfelől pedig arra is választ kell adniuk, hogy milyen mértékben támogatják vagy utasítják el az állítást (afektív vagy intenzitási aspektus) (Duncan-Stenbeck 1987, Albaum 1997, Brody-Dietz 1997, Hodge-Gillespie 2003). A két dimenzió egy válaszkategóriába tömörítése azzal a veszéllyel járhat, hogy ezek összemosódhatnak, és a „szélsőséges” és a „középre húzó” tendencia következtében a válaszok torzulhatnak. Ezért a kérdezők számára ajánlás volt, hogy az Albaum (1997) által használt „kétfázisú” (vagy „csúsztatott”) technika „naiv” változatát használják, vagyis a tartalom mellett az intenzitásra is kérdezzenek rá.¹⁴⁸

Az attitűditemek válaszlehetőségeit illetően kiegyensúlyozott skálaformátumot használtam, páros kategóriaszámmal. Ennek megfelelően a válaszadónak a „teljesen egyetért”, „egyetért”, „nem ért egyet”, „egyáltalán nem ért” lehetőségek közül kellett megjelölniük

¹⁴⁸ Albaum módszere arra épült, hogy az első fázisban az „egyetért-nem ért egyet” válaszlehetőségek, majd a második fázisban az „inkább-nagyon” válaszok közül kellett a kutatásban résztvevőknek megjelölniük a megfelelőt.

a véleményükhöz legközelebb állót.¹⁴⁹ Vagyis semleges fokozat nem került be a válaszlehetőségek közé. Ha valaki ugyanis ezt választja, az jelentheti egyrészt azt, hogy valóban nem tud állást foglalni az adott állítás tartalmát illetően, de azt is, hogy „kivonul” az állítás által kijelölt „mezőből”, azaz valamilyen okból nem kíván válaszolni (Komorita 1963, Guy-Norvell 1977, Garland 1991, Raajmakers et al. 2000, Hodge-Gillespie 2003). Emellett a válaszlehetőségeket a kényszerítő és a nem kényszerítő skálák kombinációjaként is értelmeztem. Utóbbi alatt azt értem, hogy a kérdezőbiztosoknak azt az instrukciót adtam, hogy csak végső opcióként kínálják fel a „nem tudja” és „nem kíván válaszolni” lehetőségeket, illetve azok számát, amennyire lehet, minimalizálják.¹⁵⁰ Az attitűdállításokat a kérdőív randomizáltan tartalmazta, annak érdekében, hogy a közelségi (proximitási) hatást minimálisra szorítsuk, vagyis a hasonló témájú ítemek ne kövessék egymást, illetve ne egy alblokkban, csoportosítva szerepeljenek.

Érdemes visszatérni röviden arra, hogy miért született az a döntés, hogy a már bevett mérőeszközöket használjam. Érvek szóltak amellett és az ellen is, hogy egy új típusú mérőeszköz vezessen be, mivel úgy tűnt, hogy az eddig használatosak bizonyos értelemben tökéletlenek. Egy új típusú mérőeszkővel minden bizonnyal a magyar fegyintézeti viszonyokhoz jobban illeszkedő kérdéssor állt volna elő, és új témakörök is bekerülhettek volna a kérdőívbe. Ehhez azonban előzetesen terepkutatást kellett volna végezni, amelyhez azonban sem a technikai, személyi, sem pedig az anyagi feltételek nem voltak adottak. Szintűgy a hazai viszonyok közötti új módszer kidolgozása ellen szólt a kutató rendelkezésére álló szűk időkeret. Az amerikai sztenderdek használatát leginkább az indokolta, hogy bizonyos értelemben – mivel az elméleti háttér is ezekkel szervesen fejlődve alakult ki – az eddig kérdések, állítások tesztelésére nyílt ezáltal lehetőség. Ez a tesztelési folyamat nem csupán a hazai körülményekre való adaptálhatóság szempontjaira vonatkozott, hanem arra is, hogy a kulturális közegtől függetlenül, az alapvető módszertani elvek figyelembevételével rávilágítsak annak erősségeire és gyengeségeire is.

IV.2.2. A kérdés körülményeiről

A kutatást az említett kérdőív segítségével végeztük el, kérdezőbiztosok közreműködésével. A zárt körülmények közötti vizsgálatok a szokásosnál is körültekintőbb előkészítést kívánnak, de a fegyintézet, mint kutatási terep még ezen belül is speciálisnak tekinthető. Ennek

¹⁴⁹ Azért, hogy ezen válaszkategóriák közötti különbségeket a válaszadók jobban megértsék, a kérdezőktől azt kértük, hogy az attitűdblokk előtt bevezetésképpen egy semleges állításon keresztül mutassák be annak gyakorlati működését.

¹⁵⁰ A „nem tudja/nem kíván válaszolni” lehetőségekkel, feltehetően ebből adódóan, csak kevesen éltek, illetve azok egy válaszadó esetében is csak sporadikusan fordultak elő. Az attitűdblokkban szándékosan szerepeltek ugyanolyan, illetve hasonló állítások, a hiányzó válaszok ezek alapján kerültek pótlásra. Ezeket a „tükrőitemeket” nem használtam fel az indexváltozók kialakításához.

eredményeképpen a kutatás előkészítésekor a szociológia tankönyvekben alapfeltételként megszabott kritériumok mellett egy másik szempontot is figyelembe kellett venni, mégpedig az intézet életét, belső működését szabályozó különböző jogszabályok és „belső” szabályozások rendszerét, valamint ezek hétköznapi gyakorlatban való alkalmazását is.

A szociológiai szempontok között a zavaró tényezők minimalizálása az adatfelvétel során prioritást élvezett. Elviekben a tökéletes kérdezési szituáció olyan lett volna, amelyben minden kérdezett maga tölti ki a kérdőívet, elszigetelve a többi válaszadótól. Azonban számolni kellett azzal is, hogy a válaszadók körében jelentős a teljes vagy a funkcionális analfabetizmus, amely akadályozhatja a megbízható adatokhoz való hozzájutást, továbbá tekintettel kellett lenni arra is, hogy a kérdéseket esetleg nem megfelelően értelmezhetik, illetve kontrollálatlanul, össze-vissza, önkényesen válaszolhatják meg az elítéltek. A „magányos elítélt-kérdőív” helyzet esetén a kérdezési szituáció személytelenné vált volna, ami esetleg okot adott volna olyan találgatásokra, hogy a kérdezés valójában az intézet vezetésének eszköze, amellyel „titkos” információkat akar megtudni a raboktól. Ezen szempontok együttesen tették indokolttá, hogy kérdezőbiztosok végezzék az adatfelvételt. A kérdezőbiztosok bevonása az említett „gyanakvási faktort”, ha nem is szüntette meg teljesen, de alacsonyabb szintre szorította azáltal, hogy a kutatás „homlokzatát” megjelenítő személyek a kérdezést megelőző szakaszban és közben is röviden tájékoztatták a válaszadókat a vizsgálat céljairól, illetve az esetlegesen félreértelmezhető vagy nem könnyen megválaszolható kérdéseket pontosították a válaszadók számára. Naivitás lenne feltételezni, hogy ez a kérdezőbiztos-kérdezett társas szituáció nem implikálhat bizonyos egyéb torzító tényezőket (pl. a kérdezőbiztosnak való megfelelés kényszere), de ezek megítélésem szerint kontrollálhatók. Ezért a kérdezőbiztosokat arra kértem, hogy a kérdőív kitöltését megelőzően az alábbi négy szempontra hívják fel a figyelmet:

1. *Függetlenség:* A kérdezőbiztosoknak hangsúlyozniuk kellett, hogy a kérdező független személy (egyetemi hallgató, aki tudományos kutatásban vesz részt, melynek célja, hogy képet kapjunk arról, hogy az elítéltek mit gondolnak a világról, önmagukról, a rabtársaikról és a személyzetről). Tehát a bevezetőben el kellett mondaniuk a válaszadóknak azt, hogy sem a büntetés-végrehajtásnak, sem a rendőrségnek, sem más állami szervnek nem tartoznak felelősséggel, nem állnak semmiféle jogviszonyban ezek egyikével sem. Ezenkívül az eredményekről sem kell beszámolniuk az intézetnek, amelynek dolgozói a kérdőívekbe nem tekinthetnek bele, a felvett adatokat szigorúan csak a kutató kezelheti. A kérdezőbiztosok számára fontos ajánlás volt az is, hogy nem elég ezeket szóban elmondani, hanem a viselkedéssel is ki kell ezt fejezni. Elvárás volt az, hogy az örökkel, a személyzettel csak rövid, udvarias és a legszükségesebb szintű

kommunikációt folytasson, ne „barátkozzon” velük, különösen elítéltek jelenlétében, mivel a túl személyes viszony gyanút ébreszthet az elítéltekben.

2. *Anonimitás*: A lekérdezés első fázisában arra is fel kellett hívniuk a válaszadók figyelmét, hogy a kérdezés anonim, és semmiféle azonosítószámot nem kérünk az elítéltektől. Elemzéskor egyedi adatokat nem közlünk, hanem kizárólag tudományos céllal, összevontan elemezzük azokat.

3. *Önkéntesség*: A kérdezőknek el kellett mondaniuk azt is, hogy a válaszadás teljesen önkéntes, az csak saját akarat kinyilvánítás alapján kezdődhet el. Ez nem jelentette azt, hogy a kérdezőbiztos nem kérhette meg az esetleg vonakodó elítéltet arra, hogy válaszoljon a kérdőív kérdéseire. A kérdezőbiztosnak tájékoztatniuk kellett az válaszadót arról is, hogy válaszai nincsenek semmilyen hatással az ítéletére, és semmiféle hátránya nem származhat abból, ha részt vesz a kutatásban (és természetesen abból sem, ha megtagadja a válaszadást).

4. *Őszinteség*: A kérdezőbiztos a kérdezést megelőzően megkérte a válaszadót, hogy őszintén válaszoljon a kérdésekre, illetve ha valamit nem ért vagy pontosítást kér, akkor ezt tegye meg a kérdező felé. Emellett arra is fel kellett hívnia a kérdezett figyelmét, hogy annak alapján válaszoljon, amit ténylegesen ő maga gondol, és nem annak alapján, hogy mások mit várnak el, mit akarnak hallani tőle.

A kutató ezen elvárásait kellett hozzáigazítani az intézet szabályaihoz, hétköznapi életéhez, és ez bizonyos kompromisszumokat követelt mindkét fél részéről. Az első ilyen kompromisszum az volt, hogy a kérdezésre a „kultúrkörletben” került sor, ahol az intézet iskolai tantermei, a nevelők irodái, a börtönkönyvtár és egy nagyobb terem található. Utóbbiban került sor a kérdezésre.¹⁵¹ Az intézet nem tudta ugyanis biztosítani azt, hogy minden kérdezett külön teremben válaszoljon a kérdező kérdéseire, részben abból adódóan, hogy nem állt rendelkezésre ennyi szabad helyiség a börtönben, részben pedig biztonsági szempontok, illetve ezzel összefüggésben az őrszemélyzet korlátozott létszáma akadályozta az „ideális” kérdezői szituáció biztosítását. A nagyteremben egymástól a lehető legtávolabbra helyeztek el székeket és asztalokat egymással szemben, úgy hogy az elítéltek egymást közvetlenül nem láthatták. Biztonsági célból az intézet vezetése úgy rendelkezett, hogy a teremben egy fegyőr vagy nevelő tartózkodjon. Ez a gyakorlatban sok esetben így is volt, erre a helyzetre a kérdezőbiztosok számára ajánlás volt,

¹⁵¹ Néhány napon a kultúrterem foglalt volt, ezért 1-2 kisebb tantermet biztosítottak erre a célra.

hogy halkabban olvassák fel a kérdéseket. Más esetekben pedig az örszemélyzet egy tagja a körletben, de máshol tartózkodott.

Fontos megemlíteni azt is, hogy a válaszadásban való részvétel növelése érdekében a kutatás nem élt direkt motivációs eszközökkel (ajándékot, jutalmat nem ajánlottunk fel a résztvevőknek). Mivel az intézet nem tudta biztosítani azt, hogy előzetesen tájékozódhassunk a válaszadói hajlandóságról, ezért az elítéltek a kutatásban való részvételi szándékukat a hozzájuk rendelt nevelők felhívása alapján jelezhették. Az elítéltek „kultúrkörletbe” való felkísérése csoportokban, zárkák szerint történt. Érdemes megemlíteni azt, hogy a kérdezés első napján tömeges volt a kérdezésben való részvétel megtagadása. Ezért az intézet vezetése úgy határozott, hogy a körletbe mindenkit felkísérnek, aki az adott pillanatban a zárkában található, és a kérdezőbiztosok személyesen kérdezhetik meg az elítélteket, hogy válaszolnának-e a kérdőív kérdéseire vagy sem.¹⁵² Ezáltal jelentősen javult a válaszadási arány.¹⁵³

Egy olyan speciális kutatási terepen, mint a börtön, az ideális az lett volna, ha a lehető legrövidebb idő alatt, a lehető legnagyobb számú elítélttel kérdezzük le a kérdőívet. Ez azért különösen fontos, mert egy zárt helyen, ahol az elítéltek közötti informális csatornák is működnek, a „börtönszáj” óhatatlanul is minősíti a kutatást, illetve annak instrumentumát, a kérdőívet. Az elhúzódó adatfelvétel egy ilyen sajátos közegben tehát azzal a nem szándékolt következménnyel járhat, hogy kialakul egyfajta közvélekedés a kutatással, illetve az abban résztvevőkkel kapcsolatban, ami gátolhatja, ugyanakkor segítheti is a kutatást. Emellett azzal a veszéllyel is járhat, hogy idővel a kutatók, kérdezőbiztosok „intézményesülnek”, mindennapi jelenlétüket az elítéltek már nem élik meg külsődlegesként, és fordítva is igaz, a rendszeresen bejáró kérdezők is valamilyen szinten involválódnak az intézet életébe. Ezen szempontok alapján született az a

¹⁵² Az intézetvezetés ezen lépését egyes elítéltek – és az igazat megvallva bizonyos kérdezőbiztosok is – az önkéntesség elvének csorbulásaként élték meg. Holott inkább arról volt szó, hogy a részvételi szándék jelzése a kijelölt zárka körletéből a „kultúrkörletbe” tevődött át, illetve a nevelők helyett/mellett a kérdezőbiztosok hatáskörébe került az elítéltek „meggyőzése” a kutatásban való részvételre. Mindazonáltal nem vitatható, hogy ezzel bizonyos értelemben az intézet „presszionálta” a rabokat, amelyet viszont enyhített az a körülmény, hogy az elítélteknek így is élhettek válaszmegtagadási jogukkal.

¹⁵³ A későbbiekben is előfordult esetenként „láncszerű” válaszmegtagadás, vagyis az egymás után felhívott csoportok kollektíven utasították el a részvételt. Az okokról, indokokról nincsenek pontos információink, a megtagadók személyes közlései általában arra vonatkoztak, hogy „dolgozniuk kell”, más esetekben a kevés szabadidejük értékesebb kihasználását említették meg okként, de voltak olyan jelzések is, hogy a „körletmenők” vagy a „zárkamenők” kifejezetten megtiltották a válaszadást, és szankciókat is kilátásba helyeztek ennek érdekében. Előfordultak olyan esetek is, amikor a kérdezőbiztos kérésére ott helyben mégis meggondolták magukat egyes elítéltek, és akadt példa arra is, amikor napokkal, hetekkel később jelentkezett valaki, hogy mégis szívesen venne részt válaszadóként a kutatásban.

döntés, hogy adott kérdezőbiztosi csapat legkevesebb négy hét alatt tudja elvégezni a teljes állomány lekérdezését.¹⁵⁴ A kérdezési időszak végül öt hétig tartott.¹⁵⁵

A kérdés lebonyolításával összefüggésben még néhány fontos körülményről szót kell ejteni, melyek fontos tanulsággal szolgáltak a kutató számára. Az egyik ilyen az a felismerés volt, hogy nem elegendő a kérdezőbiztosok felkészítése, az intézet vezetésével való egyeztetés, mindezekon felül az elítéltekkel napi kapcsolatban lévő, gyakorló őrszemélyzet és nevelők felé is szükséges egyfajta motiváció, amely elősegíti egy tudományos kutatásban való közreműködésüket. Egy következő börtönkutatás egészen biztosan nem nélkülözheti ennek a szempontnak a figyelembevételét, hiszen a vezetés lehet bármilyen jó szándékú, ha a szervezeti hierarchia alsóbb szintjéhez tartozó személyzet tagjai „kötelezően letudandó feladatként” élik meg a külső személyek jelenlétét az intézetben. Ennek hiányában talán nem fogalmazódtak volna meg a személyzet egyes képviselői részéről olyan vélemények, melyek megkérdőjelezzik a kutatás, és általában egy tudományos kutatás létjogosultságát egy fegyintézetben, vagy nem fordulhatott volna elő olyan helyzet, hogy az őr a csak az intézet által vezetett – adminisztratív célokat szolgáló – listán szereplő nevet a kérdezési helyzetet megszakítva tudakolja meg az érintett elítélttől. Az előbbi esetek természetesen csak elvétve fordultak elő, ugyanakkor elegendő alapot szolgáltathatnak az elítéltek számára, hogy megkérdőjelezzék az adatfelvételben prioritást élvező – gyakorlatilag is alkalmazott – anonimitás, és ezzel összefüggésben a függetlenség elvét.

A végül saját hiányosságaimról is szót kell ejtenem. Ezek közül a legfontosabb, hogy egy kérdőívben minimálisra kell csökkenteni az elírások számát. A kutatásban alkalmazott kérdőívben több, ilyen jellegű hiba is volt. Ezekkel elsősorban a kérdezőbiztosok szembesültek. Egyértelmű, hogy tökéletes kérdőív csak elvben létezik, minden kérdőívben előfordulhatnak kisebb vagy nagyobb, jelentéktelen vagy értelemzavaró hibák, mégis arra kell törekedni, hogy

¹⁵⁴ Természetesen a teljes állomány lekérdezése a tervezéskor sem tűnt reálisnak. Az intézet vezetése előzetesen 65-70 százalékra „becsülte” a megvalósulási arányt. Az alacsonyabb szintű személyzet pedig ennél is alacsonyabbra tette, 30-40 százalék körülire. A végső, vagyis az 59,5 százalékos arány tehát a kettő között volt, de inkább az intézet vezetésének „becsléséhez” állt közelebb. Ezzel kapcsolatban a kutatás közben felmerült egy probléma, mellyel a kutatónak meg kellett küzdenie. Jelesül azzal, hogy az intézeti dolgozók körében elterjedt az a szóbeszéd, hogy a vezetés legalább 70 százalékos megvalósulást „vár el” az alsóbb szintű személyzettől. Ez azonban valójában az intézet vezetésének fentebb említett becslése volt, és nem a deklarált minimális kritériuma. Ugyanakkor nehéz volt mit kezdeni olyan kérdésekkel, hogy „Mennyi lenne a kívánatos?” vagy a „Mennyi a minimum?”.

¹⁵⁵ A kérdezési időszak meghosszabbítására több okból is szükség volt. Egyrészt – mivel nem minta alapján került sor az adatfelvételre – így mindenki, aki részt kívánt venni a kutatásban, el kellett készíteni a kérdőívet. Ha ezt nem tettük volna, akkor valamilyen szempontból torzíthattuk volna a végső válaszadói kört. Másrészt, a kérdezőbiztosok közül néhány nem kívánt kooperálni a kutatóval az adatfelvétel során, gyakorlatilag a megbeszélte időben nem „lépett be” az intézetbe. Harmadrészt pedig, természetesen az intézet a kutatás alatt is „működött”, ezért két nap is kiesett a kérdezési időszakból (több rendkívüli esemény is történt ezen időszakban, illetve egy közbejövő, szervezett foglalkozás miatt maradt el egy kérdés nap). Ezeken kívül még egy – a kutató által előre nem látható – körülmény nehezítette a kérdezést. A hétvégi napokon is volt kérdezés, ekkor azonban az elítéltek inkább pihentek a zárkájukban, ezáltal kisebb arányban kívántak részt venni a kutatásban.

ezek számát a legminimálisabbra csökkentsük. Bár a kérdőívhez készült kitöltési útmutatóban ezek többségére felhívtam a figyelmet, mégis akadtak olyan kérdezőbiztosok, akik csupán ennek alapján ítélték meg a kérdőívet, és általánosították a véleményüket a teljes kutatásról magáról. Saját magam ebben és más kutatásokban szerzett kérdezőbiztosi tapasztalatai alapján azt mondhatom, hogy amennyiben egy jól felkészült, a kérdőívet megfelelő szinten ismerő kérdezőbiztos végzi az adatfelvételt, akkor ezen hiányosságok jelentősen csökkenthetők. Végül, de nem utolsósorban fontos tanulság az is, hogy egy szűkös erőforrásokra támaszkodó kutatás esetében is fontos kritérium a kérdezőbiztosok körének megfelelő előzetes és – ha a kutatás érdekei megkívánják – a vizsgálat idején való szelekciója.

IV.2.3. Az adatok bizonyos körének utólagos revíziója és kiegészítése

A korábbi amerikai adatfelvételekben a kutatók gyakran éltek azzal, hogy bizonyos adatokat, adatköröket nem a kérdőíven tüntettek fel, hanem a fegyintézet hivatalos nyilvántartásai-ból vettek (pl. Thomas és Zingraff említett kutatásaiban). Ezzel a módszerrel egyfelől lerövidült a kérdezési idő, másfelől „megbízhatóbb” adatokhoz jutottak ahhoz képest, mint ha ezeket ön-bevallás alapján szerezték volna be a kérdezettektől. Ezeket az adatokat azonosítószám alapján kapcsolták össze a kérdőív kérdéseire adott válaszokkal, és hoztak létre egy új adatállományt, melyet elemeztek.

Kutatásomban azonosítószám alkalmazására nem nyílt lehetőség, így utólagosan, a büntetés-végrehajtási intézet által rendelkezésre bocsátott, anonimizált és bizonyos adatokat tartalmazó lista alapján végeztem el ezt az összekapcsolást. A lista alapján – még egyszer hangsúlyozva a névtelenséget és ezáltal a személyiségi jogok körültekintő figyelembevételét – a következő adatok álltak rendelkezésemre: a büntetési-végrehajtási fokozat, biztonsági csoport, életkor, családi állapot, a bűncselekmény(ek) megnevezése, (bevallott) polgári foglalkozás, (bevallott) iskolai végzettség, a szabadságvesztés megkezdésének időpontja (év, hónap), a szabadságvesztés befejezésének időpontja (év, hónap). A lista tartalmazta továbbá az aktuális szabadságvesztés büntetés során adott jutalmak és a kirótt büntetések számát, valamint azt, hogy az elítélt dolgozik-e az intézetben vagy sem. Az utóbbi három változó nem szerepelt a kérdőívben, viszont a többi igen, így lehetőség nyílt arra, hogy ebből ideiglenes adatállományt képezzek, és ezeket összefűzzem a kérdés alapján rögzített adatállománnyal. Ezen eljárás alkalmazása mindenképpen szükséges volt, hiszen már a vizsgálat kezdete előtt is felmerült, és a személyzet részéről a vizsgálat közben is több jelzés érkezett arról, hogy az elítéltek akarva-akaratlanul – attól való félelmükben, hogy a kutatás valójában az intézet „ötlete” arra nézve, hogy megismerjék a

gondolkodásukat és ezáltal azonosíthatók lesznek az esetleges negatív véleményen lévők – torzítanak bizonyos háttérinformációkat önmagukról, vagy sok esetben nem is tudják a pontos választ bizonyos ténykérdésekre.

A büntetés-végrehajtási intézet által rendelkezésre bocsátott lista alapján lehetetlen volt személy szerint beazonosítani az egyes elítélteket (erre nem is lett volna szükség), de mégis össze lehetett kapcsolni az ezen szereplő „biztosabb” információkat a kérdésekre adott válaszokkal. Az összekapcsolás technikai szempontból úgy valósult meg, hogy az intézeti listán szereplő változókat és a kérdőíven ezeknek megfelelő válaszok közötti egyezőségeket, illetve hasonlóságokat vizsgáltam. Ennek alapján valamennyi válaszadó tényadatait sikerült hozzákapcsolni a kérdőív adatállományához. Az elemzés során a lista tényadatait tekintettem mérvadónak, és ezeket használtam.

IV.3. OPERACIONALIZÁLÁS, A KUTATÁSBAN HASZNÁLT VÁLTOZÓK KIALAKÍTÁSA

Mint említettem, a magyar kutatás kérdőívének összeállításakor arra törekedtem, hogy abban a korábbi vizsgálatokban alkalmazott állítások, kérdések szerepeljenek, amelyekből az eddigiekhez hasonló módon építhetők fel a különböző jelenségeket mérő indexek. A teoretikus háttér bemutatásakor felhívtam a figyelmet arra is, hogy az előző kutatásokban, bizonyos esetekben elméleti szinten is összekeveredtek a különböző jelenségek. Az egyszerűbb eljárás az lett volna, ha egy szerző egy adott kutatásának csoportosítási technikáit tekintem kiindulási alpnak a változók kialakításánál, azonban ez teoretikusan és módszertanilag vitatható eredményeket hozott volna. Ezért a különböző jelenségeket mérő indexeket – a korábbi kutatásokhoz hasonlóan – főkomponens elemzéssel különítettem el egymástól. Egész pontosan úgy alakítottam ki az attitűdindexeket, hogy először elméletben egy dimenzió mentén csoportosítottam az itemeket, majd erre végeztem el a dimenzióredukciós eljárást. Ennek eredményeképpen egydimenziós indexek jöttek létre. Úgy vélem, hogy ezen módszerrel sikerült olyan mérőeszköz kialakítása, mely minimalizálta a korábbi gyakorlatot jellemző elméleti, és sajnos sokszor gyakorlati szinten is tetten érhető kontaminációt. Ezzel lényegében megszűnt a korábban „prizonizáció” névre keresztelt „többdimenziós” változó, ugyanakkor külön eszközöket alakítottam ki annak egyes korábbi komponensei mérésére. Így az elítéltek közötti szolidaritást, a rabizolációt, továbbá az erőszakkal és keménységgel kapcsolatos attitűdöket külön indexekkel mértem. Ezek mellett külön változót képeztem a korábban szintén a prizonizációs változó részeként értelmezett „személyzettől való kommunikációs elzárkózás” attitűd feltárására.

A kérdőíven szereplő itemek nagy száma lehetővé tette, hogy a személyzet két csoportjához (a nevelőkhöz és a felügyelőkhöz) való viszonyulást elkülönült véleményekként mérhessem. A korábban Thomas és Zingraff munkáiban szereplő kriminális identitás változót, az azt felépítő állítások alapján ránézésre is elkülönülő „kriminális identitás” és a kriminális „asszociációs preferencia” indexekre bontottam szét. Továbbá a szabadulás utáni várakozások két dimenzióját – a családi, baráti kapcsolatokra vonatkozót és a stigmatizáció percepcióját – is külön indexbe tömörítettem.

Az attitűdök méréséhez használt eszközöket az alábbiakban ismertetem. Ezek mellett más változókat is használtam elemzésemben. Az utóbbiakkal kapcsolatos leíró statisztikák a fejezet utolsó részében találhatók.

1. Rendőrséggel kapcsolatos attitűdök

A rendőrséggel kapcsolatos vélekedéseket a prizonizációs szakirodalomban két szerző: Kennedy (1970), valamint Alpert és munkatársai (Alpert-Hicks 1977, Alpert 1978a, 1978b, Hicks-Alpert 1978, Alpert-Finney-Short 1978) tárgyalták, elemezték. Az utóbbi distinkciót azért fontos megtenni, mert Kennedy doktori disszertációjában ugyan használt a rendőrségre, a rendőrökre vonatkozó itemeket, de ezeket nem elemezte külön, ellentétben Alperttel, aki külön rendőrség „skálát” hozott létre és más – a jelen kutatásban is tárgyalt – jelenségekkel való összefüggéseit részletesen bemutatta. A magyar vizsgálat eredményeként, a fenti szerzők által használt állítások alapján főkomponens elemzéssel egy, illetve kétdimenziós struktúrát rajzoltak ki az adatok. A KMO értéke 0,847, ami azt jelzi, hogy a változószett alkalmas a főkomponens elemzésre. A két komponens közül az első a rendőrség „polgárbarát” voltát mérő változókat tömörítette, a másik pedig a rendőrökre vonatkozó negatív sztereotipizálás komponenseként értelmezhető. A saját érték szabály (az érték 1-nél nagyobb kell, hogy legyen) figyelembe vételével, valamint a scree plot vizsgálata alapján mégis úgy tűnik – és ez jobban megfelel az elemzés céljainak – hogy egy főkomponensbe tömörülnek az itemek. A rendőrséggel kapcsolatos indexet tehát tíz változóból állítottam elő úgy, hogy összeadtam az egyes itemekhez rendelt pontszámokat. Emellett item-index korrelációkat vizsgáltam, ami azt mutatja meg, hogy mennyire szorosan függnek össze egymással az egyes itemek és a szummatált változó értékei. Az így képzett index esetében minél magasabb az index értéke, annál negatívabban ítéli meg a válaszadó a rendőrséget és a rendőröket (*IV.1. táblázat*).

IV.1. TÁBLÁZAT: A RENDŐRSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMEK
ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Rendőrséggel kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A rendőrök üldözik azokat, akik börtönben voltak.	0,685	0,664	2,986	0,997
A rendőrség gyakran minden ok nélkül kiszúr embereket.	0,670	0,659	2,815	1,079
A rendőrök éppen olyan gazemberek, mint akiket őrizetbe vesznek.	0,639	0,639	2,853	1,023
A rendőrséget igazán csak az érdekli, hogy reklámozza magát azza, hogy milyen sok embert vesz őrizetbe.	0,632	0,637	2,834	1,096
A rendőrség azzal bizonyítja a világ számára, hogy létezik, hogy őrizetbe vesz embereket.	0,625	0,618	2,957	1,022
A rendőrök gyakran haragszanak azokra, akiknek meggyűlik a bajuk a törvényekkel és durván bánnak velük.	0,585	0,555	3,438	0,721
A legtöbb rendőr olyan típus, aki szeret uralkodni mások felett.	0,529	0,529	3,079	0,949
A rendőrök a rendőrségi szabályokat tartják be elsősorban, az állampolgárokkal nem igazán törődnek.	0,516	0,524	2,910	1,012
A rendőr az emberek barátja és tanácsos odamenni hozzá, ha tudomásodra jut valamilyen bűntény elkövetése.*	0,481	0,504	3,133	0,988
A legtöbb rendőr megvásárolható.	0,436	0,474	2,715	1,035

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 29,720;; Medián: 29,500; Módusz: 29,000; Szórás: 5,778; Minimum: 10; Maximum: 40; Skewness: -0,343; Kurtosis: -0,035; Cronbach's alpha: 0,780.

2. Intézeti programokkal kapcsolatos attitűdök

Az intézeti programokkal kapcsolatos vélekedéseket eddig a szakirodalom nem kezelte sem elméletben, sem gyakorlatilag külön változóként.¹⁵⁶ Mégis úgy tűnik, hogy ez bizonyos értelemben elkülönül az intézettel szembeni attitűdök indextől, a személyzettel kapcsolatos véleményektől mindenképpen. Ezt az indexet részben a Thomas (1971) által használt „intézeti skála” bizonyos itemeiből, illetve más kutatók egy-egy iteméből képeztem (Jensen-Jones 1976,

¹⁵⁶ Kivéve egy publikációt. Zingraff (1980) a treatment programokban való részvételt külön változóként szerepeltette modelljében, ám ebben a munkájában külön nem foglalkozott az intézet személyzetével kapcsolatos oppozicionális attitűdökkel.

Rhodes 1979, Bukstel 1980). Az indexet alkotó állítások a börtönbeli foglalkoztatással, a képzési és oktatási, valamint az egyéb intézet által szervezett programokkal összefüggő vélekedésekre vonatkoznak. A végső mérőeszközt felépítő itemek kiválasztása ebben az esetben is főkomponens elemzéssel és Varimax rotációval, valamint item-index korrelációval történt. A KMO értéke 0,779, a főkomponens elemzés egyértelműen egy dimenzió meglétét jelzi. Minél magasabb a képzett index értéke, annál kedvezőtlenebbül ítélik meg az elítéltek az intézet programjait (IV.2. táblázat).

IV.2. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI PROGRAMOK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Intézeti programokkal kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Az embernek ki kell használnia a benti oktatási-képzési és kulturális programok adta lehetőségeket.*	0,785	0,759	1,688	0,856
Az elítélteknek a lehető legtöbb oktatásban/képzésben kell részesülniük, mialatt a büntetésüket töltik itt bent.*	0,703	0,698	1,780	0,903
Szívesen veszek részt az itteni, intézet által szervezett tevékenységekben.*	0,698	0,731	2,071	1,073
Azt gondolom, hogy az, hogy bent az elítéltek dolgozhatnak, az nagy segítség az elítélteknek.*	0,637	0,615	1,489	0,738
A benti iskolai képzés sokat jelent azoknak, akiknek ilyen segítségre van szükségük.*	0,605	0,621	1,677	0,871

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 8,704; Medián: 9,000; Módusz: 5,000; Szórás: 3,059; Minimum: 5; Maximum: 20; Skewness: 0,692; Kurtosis: 0,497 ;Cronbach's alpha: 0,715.

3. A törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos attitűdök

A törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos véleményeket több kutató is külön változóként vizsgálta a prizonizációs jelenséggel összefüggésben, illetve attól függetlenül. Az index első verzióját a Thomas (1971) „törvényekkel kapcsolatos attitűdök”, a Stratton (1967) „jogsértésekkel kapcsolatos attitűdök”, az Alpert-féle „jog és igazságszolgáltatási rendszer skála” (Alpert-Hicks 1977, Alpert 1978a, 1978b, Hicks-Alpert 1978, Alpert-Finney-Short 1978), Zingraff (1975) „törvényekkel kapcsolatos opposzió” mérésére használt indexe, továbbá Kennedy (1970) néhány iteméből alakítottam ki. Ezekben az állításokban többféle vélemény keveredik: megtalálhatók benne a törvények feltétlen betartását támogató nézetekkel, a törvények általában vagy bizonyos feltételekhez kötött megszegésével, az igazságszolgáltatási rend-

szer működésével és szereplőivel kapcsolatos állítások, továbbá olyan közvetett indikátorok is, amelyek a törvények szelektivitására, illetőleg az elítéltek és a többi állampolgár közötti határvonalak elmosására vonatkoztak. A kezdeti 25 változóra főkomponens elemzést lefuttatva és rotálva hét dimenzió rajzolódott ki, megfelelő KMO mutatóval (0,835). A scree plot szemrevételezése után, valamint abból kiindulva, hogy több változó „helye” nem tűnt egyértelműnek, a komponensek számát csökkentettem. Az adatok alapján nem megfelelő változók kiemelésével végül egykomponensű struktúra jött létre, amely 13 változót tartalmazott (KMO érték: 0,878). Ezzel a technikával a fenti témák közül kikerültek az elítéltek és a többi állampolgár összemosásával, a törvények szelektivitásával, illetve a törvények feltételen betartásával kapcsolatos állítások. Az index végső formáját alkotó itemek tehát a következők (IV.3. táblázat):

IV.3. TÁBLÁZAT: A TÖRVÉNYEKSEL ÉS AZ IGAZSÁGSZOLGÁLTATÁSSAL KAPCSOLATOS ATTITÜDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMEL ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Semmi baj nincs azzal, aki megszegi a törvényeket, ha ezért nem kapják el.	0,717	0,701	2,614	1,128
Az egyetlen rossz dolog abban, ha megszeged a törvényeket az, hogy elkaphatnak érte.	0,695	0,679	2,946	1,061
Nehezemre esik tisztelni a törvényeket, ha arra gondolok, hogy a rendőrség és a bíróság miként bánt velem.	0,642	0,638	2,783	1,130
Helyes dolog kikerülni a törvényeket, míg ténylegesen meg nem szeged őket.	0,619	0,567	2,878	1,041
Elég nehéz tisztelnem a törvényeket, ha arra gondolok, hogy hogyan bántak velem azok, akikről azt gondolnám, hogy a törvényeket tiszteletben tartják.	0,595	0,596	2,813	1,070
Semmi baj nincs azzal, ha megszeged a törvényeket, egészen addig, amíg másokat nem bántasz ezzel.	0,587	0,584	2,908	1,081
A lopás csupán egy másik lehetőség arra, hogy boldogulj az életben.	0,575	0,582	2,571	1,122
A törvények legtöbbször egy szűk önző csoport érdekeit szolgálják, így az ember nem is tudja tisztelni őket.	0,575	0,572	2,747	1,025
A jog velejéig romlott.	0,570	0,575	2,883	1,075
Az éhes emberek joga van lopni.	0,556	0,567	2,269	1,142
A törvények a szabadság ellenségei.	0,551	0,560	2,511	1,092
A törvények arra való, hogy a szegények betartsák, a gazdagok pedig kijátsszák őket.	0,532	0,534	3,035	1,039
Az embernek csak azokat a törvényeket kell betartania, amelyeknek van értelmük.	0,500	0,519	2,557	1,142

Átlag: 35,514; Medián: 36,000; Módusz: 37,000; Szórás: 8,401; Minimum: 13; Maximum: 52; Skewness: – 0,211; Kurtosis: – 0,138; Cronbach's alpha: 0,847.

4.-5. A börtön személyzetével kapcsolatos attitűdök

A prizonizációs szakirodalomban a börtön személyzetével kapcsolatos sztereotip nézetrendszer elsődleges jelentőségű. Az intézeti személyzet két meghatározó csoportjával (a nevelőkkel és a felügyelőkkel) kapcsolatos attitűdöket az eddigi kutatások nem mérték külön, hanem egy általánosabb intézetellenes nézetrendszer elemeinek tekintették (például Thomas 1971, Zingraff 1975). Jelen kutatásban azonban a nevelőkhöz és a felügyelőkhöz való viszonyt mérő indexeket külön alakítottam ki, két lépésben. Elsőként valamennyi, a személyzethez való viszonyt direkt vagy indirekt formában kifejező item együttjárását vizsgáltam, majd pedig a már megszűrt itemcsoportból leválasztottam a külön a nevelőkhöz, és külön a felügyelőkhöz való viszonyt kifejező itemeket. A kiinduló index összesen 34 itemet tartalmazott. Ezek a nevelőkkel, a felügyelőkkel, valamint „általában” a személyzettel kapcsolatban fogalmaztak meg pozitív vagy negatív tartalmú állításokat, ezen túlmenően a személyzettel szembeni kommunikációs tilalomra, a velük való manipulatív kapcsolatokra vonatkoztak. Az utóbbi témakörhöz tartozó állítások azonban rendre kikerültek az „összetartozó” válaszok közül, így a változót végül összesen 20 itemből alakítottam ki a fentiekhez hasonló módon. A 20 változó esetén a KMO értéke igen magas (0,917), amely egy négykomponensű struktúrához tartozott. A főkomponens szám csökkentésével végül egyetlen komponenst rajzoltak ki az adatok. Az összevont változó a negatív állításokkal (és az eredetileg pozitív irányban megfogalmazott állítások ellentétes irányba átkódolásával) való egyetértést mérte, vagyis minél magasabb az index értéke, annál kedvezőtlenebbül ítélik meg a válaszadók az intézeti személyzetet. Az elemzéshez nem ezt, hanem a személyzet két csoportjával kapcsolatos véleményeket külön mérő indexeket használtam.

A személyzettel kapcsolatos indexben ugyanis egyaránt megtalálhatók az intézeti személyzet két fontos csoportjával: külön a nevelőkkel és külön a felügyelőkkel kapcsolatos állítások (lásd IV.4. és IV.5. táblázat). E kettő megkülönböztetését az indokolja, hogy feltevésem szerint e két személyzeti csoporthoz az elítéltek eltérő módon viszonyulhatnak. A nevelők nem őrzési feladatokat látnak el, munkájuk elsősorban a szabadidős tevékenységek szervezése, a kapcsolattartás biztosítása, ezért feltehetően kevésbé konfrontálódhatnak az elítéltekkel. A felügyelőkhöz ugyanakkor erősebb ellenérzések kapcsolódhatnak az elítéltek gondolkodásában. Az előzőekhez hasonlóan, itt is a képzett index magasabb értéke mutatja azt, hogy az elítélt negatívabban viszonyul a személyzet ezen két csoportjához.

IV.4. TÁBLÁZAT: A NEVELŐKKEL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Nevelőkkel kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A nevelők úgy tűnik, hogy eléggé segítőkészek, ha az elítéltek személyes problémáiról kell beszélgetni.*	0,818	0,816	2,250	1,056
A nevelőket itt csak a fizetésük érdekli és nem igazán az, hogy segítsenek nekünk.	0,805	0,800	2,321	1,036
A nevelők fontos szerepet töltenek be ebben az intézetben.*	0,768	0,765	1,938	1,006
A személyzet ebben az intézetben segítőkész, ha a rabokkal a személyes problémáikról kell beszélgetni.*	0,749	0,759	2,647	1,047

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 9,155; Medián: 9,000; Módusz: 8,000; Szórás: 3,255; Minimum: 4; Maximum: 16; Skewness: 0,400; Kurtosis: -0,499; Cronbach's alpha: 0,793.

IV.5. TÁBLÁZAT A FELÜGYELŐKKEL KAPCSOLATOS ATTITŰDÖK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Felügyelőkkel kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A felügyelők többsége hajlandó sok mindent megtenni azért, hogy segítsen az elítélteknek.*	0,738	0,715	2,734	1,036
Az itteni felügyelők valóban igyekeznek minket emberként és nem csupán egy számként kezelni.*	0,669	0,661	2,620	1,040
Az itteni felügyelők inkább kedveznek azoknak, akik beköpnék másokat, vagy azoknak, akik megteszik, amit mondanak nekik, semmint hogy a többiek gondjait próbálják megoldani.	0,643	0,643	3,041	1,042
Úgy tűnik, hogy az itteni felügyelők azt gondolják, hogy az egyetlen módja annak, hogy segítsenek nekünk az, ha olyan sokszor büntetnek, ahányszor csak tudnak.	0,638	0,654	2,448	1,096
A felügyelet tagjai nem segítenének egy rabnak, még ha tudnának, akkor sem.	0,636	0,637	2,283	1,037
A felügyelők többsége azt gondolja, hogy aki bűnöző volt, az mindig az is marad.	0,558	0,575	3,130	1,001

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 16,255; Medián: 16,000; Módusz: 15,000; Szórás: 4,049; Minimum: 6; Maximum: 24; Skewness: -0,155; Kurtosis: -0,261; Cronbach's alpha: 0,723.

6. Kriminális identitás

Ezt a mérőeszközt Stratton (1967) kriminális identifikációt, Faine (1973) elítélte referenciacsoporttal való azonosulást mérő indexeiből, továbbá Kennedy (1970) releváns itemei alapján alakítottam ki. A változó lényegében olyan állításokat tartalmaz, amelyek valamilyen szinten kifejezik azt, hogy az elítélte saját magát mennyire sorolja a bűnözők közé, önmagával

kapcsolatban kriminális énképpel rendelkezik-e. Az itemek a főkomponens elemzés lefuttatását követően kétdimenziós struktúrába rendeződtek, meglehetősen magas (0,898) KMO értékkel. Azonban a kétkomponensű struktúra nem volt értelmezhető, hiszen több változó mindkét látens dimenzióhoz tartozott, ezért a dimenziószámot csökkentettem. Így állt elő a végső változó, amelynek magasabb értéke jelzi azt, hogy a válaszadó kriminális énképpel rendelkezik (IV.6. táblázat).

IV.6. TÁBLÁZAT: A KRIMINÁLIS IDENTITÁS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMEEK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Kriminális identitás	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Inkább izgalmasan és becsstelenül élem az életem, mint törvénytisztelően és rendes munkát végezve.	0,717	0,696	1,962	1,054
Jobban hasonlítok azokhoz, akik könnyen szereznek pénzt, mint azokhoz, akik munkában gürcölnek.	0,713	0,703	2,427	1,132
Jobb, ha néhány törvénytelen dolgot csinálsz azért, hogy pénzt szerezz, mintha fix munkahelyen dolgozol, minden nap ugyanazon a helyen.	0,699	0,678	1,957	1,030
Jobban hasonlítok azokhoz, akik csak törvényen kívülként tudnak kint megélni, mint azokhoz, akik csak alkalmanként szegik meg őket.	0,676	0,666	2,158	1,045
Inkább bűnözőnek tartom magam.	0,669	0,664	2,169	1,099
Szeretnék olyan lenni, aki könnyen megszerez dolgokat anélkül, hogy ezért keményen meg kelljen dolgoznia.	0,633	0,640	2,514	1,139
A legtöbb törvénytisztelő és biztos munkahellyel rendelkező ember élete unalmas.	0,613	0,608	2,245	1,082
Azok, akiknek bajuk van a törvényekkel, jobban hasonlítanak hozzám, mint azok, akiknek semmi baja velük.	0,609	0,618	2,405	1,106
Őrült, aki dolgozik azért, hogy megéljen, ha ezt könnyebb módon is megteheti, még akkor is, ha ezzel megszegi a törvényeket.	0,579	0,574	1,908	1,019
Általában azt mondanám, hogy törvénytisztelő állampolgár vagyok.*	0,549	0,552	2,421	1,062
Inkább hasonlít a gondolkodásom más elítéltekéhez, mint a kinti emberekéhez.	0,532	0,537	1,959	0,999
Azok, akiknek meggyűlik a bajuk a törvényekkel, ugyanúgy gondolkodnak a legtöbb dologról, mint én.	0,466	0,491	2,459	1,043
Tisztelem azokat az embereket, akik elég okosak ahhoz, hogy megszegjék a törvényeket és ezt meg is ússzák.	0,463	0,502	2,736	1,180

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 29,318; Medián: 29,000; Módusz: 31,000; Szórás: 8,536; Minimum: 13; Maximum: 52; Skewness: 0,211; Kurtosis: -0,168; Cronbach's alpha: 0,859.

7. Asszociációs preferencia

Az „asszociációs preferencia” változónév Stratton (1967) nevéhez fűződik. Azért döntöttem ezen elnevezés mellett, mert főként az ő általa, ugyanilyen névre keresztelt változóhoz használt állításokból képeztem a saját indexemet. Emellett Thomas „kriminalizáció” indexének néhány iteme, illetve Kennedy (1970), Bukstel (1980) és Rhodes (1979) egy-egy állítása „építette fel” szolgált ezen változó alapjául. Ez azt méri, hogy az illető mennyire zárkózik el a bűnözők társaságától, illetve mennyire preferálja azt. A főkomponens elemzés eredményeként a KMO értéke 0,836 volt, a komponensek száma pedig egy, ami bizonyítja, hogy az elméletben összetartozó változók az elítélti válaszadók fejében is egyetlen csoportba tömörülnek. Minél magasabb az indexhez tartozó pontszám, annál kevésbé zárkózik el a válaszadó a kriminális jellegű barátságoktól, annál inkább fogadja el azokat (IV.7. táblázat).

IV.7. TÁBLÁZAT: AZ ASSZOCIÁCIÓS PREFERENCIA INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Asszociációs preferencia	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Inkább barátkozom olyanokkal, akik betartják a törvényeket, mint olyanokkal, akik nem.*	0,703	0,691	2,277	1,075
Ha kikerülök innen, akkor nem akarok barátkozni olyan emberekkel, akik mindig valamilyen bajba keverednek.*	0,663	0,643	1,742	0,977
Szeretném fenntartani a kapcsolatot elítéltekkel, akikkel itt bent találkoztam, a szabadulásom után is.	0,650	0,638	2,049	1,030
Miután szabadulok, elkerülöm azokat a barátaimat, akikkel itt találkoztam.*	0,650	0,642	2,185	1,124
Nem érdekel az olyan emberek társasága, mint amilyenek a börtönben vannak.*	0,646	0,632	2,168	1,054
A börtönbeli barátaim nem igazán olyanok, mint akikkel kint szívesen barátkoznék.*	0,576	0,574	2,008	1,068
Csak olyanokat fogadok el barátomnak, aki betartja a törvényeket.*	0,561	0,568	2,745	1,092
Akikkel itt bent barátkozom, nagyon hasonlítanak azokhoz, akiket kint jól ismertem.	0,498	0,527	2,179	1,095
Olyan emberekkel barátkozom, akik keményen dolgoznak, és úgy gondolják, hogy az elítélteknek meg kell javulniuk, amíg börtönben vannak.*	0,480	0,502	2,304	1,080
Az itteni rabok többsége olyan ember, akikkel a szabad világban is barátkozom.	0,472	0,492	1,929	0,993

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 21,587; Medián: 22,000; Módusz: 22,000; Szórás: 6,257; Minimum: 10; Maximum: 40; Skewness: 0,305; Kurtosis: -0,162; Cronbach's alpha: 0,792.

8. Kontextuális elidegenedettség

Ezt az indexet felépítő állítások arra vonatkoznak, hogy a válaszadó mennyire érzi azt, hogy meg van fosztva attól, hogy beleszólhasson a saját maga és az intézet életébe a bebörtönzése ideje alatt. Ezek az itemek részben a kontextuális elidegenedés, részben pedig a börtönszervezettel szembeni oppozíciós indexhez tartozó állításokként szerepeltek az amerikai vizsgálatokban (Thomas 1971, Zingraff 1975, Thomas-Zingraff 1976, Paterline 1997). Bár az állítások jelentésüket tekintve meglehetősen homogének, a KMO értéke azonban a közepesnél csak valamivel magasabb értéket jelzett (0,718). Ez az érték viszont egyértelműen egy komponenshez tartozott. Minél magasabb érték tartozik egy válaszadóhoz ezzel kapcsolatban, annál inkább érzi úgy, hogy meg van fosztva a benti hatalomtól (IV.8. táblázat).

IV.8. TÁBLÁZAT: A KONTEXTUÁLIS ELIDEGENEDETTSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ
HASZNÁLT ITEMEK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Kontextuális elidegenedettség	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Nincs semmi beleszólásunk abba, hogy miként bánnak velünk itt az intézetben.	0,795	0,754	2,967	1,036
Nem sok beleszólásom van abba, hogy mi történik itt velem.	0,671	0,662	2,709	1,110
Itt egyik fogvatartottnak sincs beleszólása abba, hogy hogyan bánnak velünk.	0,633	0,626	3,101	1,000
A személyzet többsége nyitott a javaslatainkra, hogy miként javítsunk az itteni körülményeken.*	0,562	0,606	2,679	1,103
Ez a hely úgy működik, hogy a személyzet dolgát megkönnyíti, de az elítéltek szükségleteire és vágyaira nincs tekintettel.	0,551	0,574	2,780	1,006

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 14,236; Medián: 14,000; Módusz: 14,000; Szórás: 3,386; Minimum: 5; Maximum: 20; Skewness: -0,098; Kurtosis: -0,421; Cronbach's alpha: 0,647.

9. Személyzeti kommunikációs tilalom

A személyzeti kommunikációs tilalmi maximát a rabtörvény egyik fontos elemének tekintették a legtöbb esetben. Ezt a változót ennek megfelelően elsősorban olyan állítások alapján alakítottam ki, melyeket prizonizáció mérésére használtak a korábbi kutatásokban (Thomas 1971, Zingraff 1975, Thomas-Petersen-Zingraff 1978, Rhodes 1979, Grapendaal 1990, Paterline 1997, Reisig-Lee 2000). Az index magasabb értéke arra utal, hogy a válaszadó elzárkózik a személyzet tagjaival való kapcsolatoktól, illetve ezt követendő normának tartja másokra

nézve is. Az indexbe kerülő itemek, megfelelő KMO érték mellett (0,750), egyetlen komponensbe tömörülő csoportra utalnak (IV.9. táblázat).

IV.9. TÁBLÁZAT: A SZEMÉLYZETI KOMMUNIKÁCIÓS TILALOM INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Személyzeti kommunikációs tilalom	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Bárki, aki személyes problémáiról a személyzet tagjaival beszél, az gyenge.	0,707	0,676	2,427	1,100
A legjobb módja annak, hogy letöltsd a büntetéseket az, ha tartod a szád, és nem hagyod, hogy a felügyelet tagjai megtudják, hogy valami bánt.	0,682	0,638	3,052	0,979
Az elítéltek közül bárki, aki megbízik a felügyelet tagjai közül bárkiben is, az örült.	0,610	0,595	2,497	1,082
Ha egy felügyelő barátságos, az azt jelenti, hogy akar valamit.	0,550	0,570	2,310	1,076
Inkább beszélgetek a gondjaimról a felügyelet tagjaival, mint a többi elítélttel.*	0,496	0,505	3,149	0,958
Jobb, ha a személyzet tagjainak az igazság helyett azt mondd, amit hallani akarnak, ha minél előbb ki akarsz kerülni innen.	0,449	0,524	2,818	1,128

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 16,253; Medián: 16,000; Módusz: 15,000; Szórás: 3,700; Minimum: 6; Maximum: 24; Skewness: 0,016; Kurtosis: -0,101; Cronbach's alpha: 0,614.

10. Rabkohézió

A rabkohéziós indexszel voltaképpen a korábban prizonizációnak nevezett változó egy másik aspektusát operacionalizáltam. Ugyanakkor nemcsak „egykori” prizonizációs itemek, hanem Thomas (1971) „interperszonális kapcsolatok prioritása” változójához tartozó állítások, és Kennedy (1970) néhány iteme is bekerült a végső indexbe. Az állítások ezen csoportja az elítéltek közötti összetartásra általában, illetve ennek bizonyos megnyilvánulásaira (a javak kölcsönös megosztására, a saját csoport felértékelésére, csoporton belüli őszinteségre) vonatkozik. Ezek a dimenziók jól elkülönültek a főkomponens elemzés eredményeként, először ugyanis háromkomponensű modellt rajzoltak ki az adatok (KMO: 0,768). Ezt követően a dimenziószámot redukáltam, annak érdekében, hogy kiderüljön, hogy egy főkomponensbe tömörülnek-e az itemek. Az adatok azt mutatták, hogy igenlő válasz adható az előző kérdésre. A képzett rabkohéziós index magasabb értékei jelzik azt, hogy a válaszadó az elítéltek közötti szolidaritás oldalán áll, míg az alacsonyabb értékek ennek hiányára utalnak (IV.10. táblázat).

IV.10. TÁBLÁZAT: A RABKOHÉZIÓS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK
ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Rabkohézió	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A rabok számra az egyetlen, hogy ezt a helyet jobbra tegyék az, ha összetartanak.	0,675	0,619	3,139	0,934
Ha az elítéltek összetartanak, sokkal könnyebben telik itt az idő.	0,646	0,585	3,269	0,865
Az egyik legjobb dolog itt, ha érzed, hogy összetartozol más rabokkal.	0,591	0,603	2,315	1,133
Ha megismered az itteni elítélteket, akkor rájössz, hogy milyen sok jó tulajdonságuk van, pl. a becsületesség.	0,585	0,599	2,486	1,132
Ha megismered az itteni elítélteket, akkor rájössz, hogy milyen sok jó tulajdonságuk van, pl. "a férfiaság".	0,584	0,594	2,478	1,100
Minden tőled telhetőt meg kell tenned, hogy segíts egy elítélttársadnak, még akkor is, ha ezzel bajba kerülsz a felügyeletnél.	0,519	0,536	2,269	1,095
A szabadidőm nagy részét olyan, néhány elítéltből álló csoporttal töltöm, akik ugyanúgy gondolkodnak a legtöbb dologról, mint én.	0,509	0,516	3,014	1,045
A börtönben jó, ha betartod azt a szabályt, hogy bármit, amit kapsz, azt meg kell osztanod a barátaiddal.	0,498	0,520	2,340	1,096
Az elítélttársaim bízhatnak abban, hogy őszinte leszek velük.	0,485	0,513	2,872	1,074
Elítélttársaim bízhatnak abban, hogy igazságos és szavatartó leszek velük a közös ügyeinkben.	0,467	0,479	3,277	0,910

Átlag: 27,459; Medián: 27,000; Módusz: 25,000; Szórás: 5,782; Minimum: 10; Maximum: 40; Skewness: -0,060; Kurtosis: -0,134; Cronbach's alpha: 0,750.

11. Rabizoláció

Az elméleteket és a korábbi operacionalizálási gyakorlatot bemutató fejezetekben már jeleztem, hogy az elítéltek közötti szolidaritás ellentettje nem feltétlenül izoláció. Ellenben az feltételezhető, hogy a rabtársakhoz való viszonyulás két elkülönülő aspektusáról lehet szó. Az elvben az elítéltek közötti szolidaritást és a tőlük való elzárkózást kifejező állításokat először kétdimenziós főkomponens elemzéssel vizsgáltam. Az eredmények egyértelműek voltak: az egyik vagy másik csoportba tartozó itemek minden kétséget kizáróan külön komponensek mentén rendeződtek. Próbaképpen lefuttattam egy egykomponensű változatot is, és ekkor a rabizolációra vonatkozó állítások kikerültek a modellből. Ezen eredmények alapján indokolt volt létrehozni egy külön rabizolációs nézetet mérő indexet. A változó kialakításához főként a korábban Thomas (1971) és Zingraff (1975) által alkalmazott „interakciós”, illetve „interperszonális

kapcsolatok prioritása” indexek egyes állításait, valamint néhány egyéb itemet használtam fel más szerzők kutatásaiból (Grapendaal 1990, Kennedy 1970). Az index magasabb értéke mutatja azt, hogy a válaszadó elvi szinten inkább elzárkózik a rabtársaitól (*IV.11. táblázat*).

IV.11. TÁBLÁZAT: A RABIZOLÁCIÓS INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMÉK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Rabizoláció	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Nagyon óvatosnak kell lenned, hogy itt kivel barátkozol.	0,733	0,627	3,677	0,529
Önmagadról kell gondoskodnod, mert ez senki más nem teszi meg helyetted.	0,689	0,638	3,503	0,738
Nehéz igazi barátokat találni a börtönben.	0,584	0,533	3,579	0,723
A legtöbb elítéltnem nem bízhat meg.	0,571	0,498	3,609	0,664
Nem igazán érzek senkit közel magamhoz az itteni elítéltek közül.	0,565	0,652	3,049	1,032
A szabadidőm nagy részében különböző elítéltekkel beszélgetek, de egyiküket sem érzem igazán közel magamhoz.	0,504	0,577	3,109	1,020
Nem az számít, hogy jó-e a kapcsolatod az elítélttársaiddal, neked a saját büntetésedet kell leülnöd mindenképp.	0,502	0,478	3,467	0,748
Soha nem beszéltem egyik elítélttel sem fontos dolgokról.	0,468	0,586	2,826	1,099
Kétszer is meg kell gondolnod, hogy elmondj valamit elítélttársadnak, mert ez felhasználható lesz ellened.	0,427	0,413	3,592	0,702

Átlag: 30,410; *Medián:* 30,000; *Módusz:* 36,000; *Szórás:* 4,071; *Minimum:* 18; *Maximum:* 36; *Skewness:* -0,365; *Kurtosis:* -0,464; *Cronbach's alpha:* 0,707.

12. Erőszakkal és keménységgel kapcsolatos attitűdök

Ezt a változót – részben Paterline (1997) ötletét felhasználva – a Thomas által korábban használt prizonizációs index egyik dimenziójából képeztem. Az ide tartozó állítások a „keménység”, mint idea, valamint az erőszakos nézetek elfogadására vagy elutasítására vonatkoznak. Az indexet felépítő itemek részben korábbi prizonizációs változókból származnak (Thomas és Paterline munkáiból), illetve a szintén Paterline által kialakított „erőszakkal kapcsolatos attitűdök” indexből, valamint egy-egy item más szerzők különböző mérőeszközeiből (Zingraff 1975, Alpert-Hicks 1977, Bukstel 1980). A főkomponens elemzést lefuttatva először három csoportba rendeződtek az állítások, elfogadható KMO mutatóval (0,705). A komponensek számának csökkentése pedig megmutatta, hogy az itemek egy jelenséget mérnek. Minél

magasabb ezen változó értéke, annál inkább vallja a válaszadó a „keménység” maximáját, és véli az erőszak alkalmazását elfogadhatónak (IV.12. táblázat).

IV.12. TÁBLÁZAT: AZ ERŐSZAK-KEMÉNYSÉG INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMOK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Erőszakkal és keménységgel kapcsolatos attitűdök	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
Ahhoz, hogy túlélj a börtönt, „kemény fickó” hírnevet kell kivívnod magadnak.	0,723	0,664	2,247	1,088
Ha azt akarod, hogy itt bent tiszteljének, a legjobb amit tehetsz, ha keményen viselkedsz.	0,711	0,655	2,614	1,101
Keménynek kell lenned, ha boldogulni akarsz itt bent.	0,674	0,623	2,946	1,066
Ha már egyszer harcolnod kell, akkor okosabb dolog végleg elintézni a másikat.	0,496	0,551	2,114	1,126
Elég ha tudják, hogy kemény vagy. Nem kell ezt bizonyítanod.	0,440	0,485	2,758	1,084
Azt gondolom, hogy az erőszak használata fontosabb annál, hogy betartsd a törvényeket.	0,437	0,479	1,821	0,946
A fizikai erőszak használata sohasem fogadható el, bármilyen helyzetről is legyen szó.*	0,437	0,489	2,264	1,116
Nem valami okos dolog keresni a bajt, de ha egyszer megtalál, nem szabad meghátrálni, hanem férfinak kell maradni.	0,418	0,433	3,359	0,849

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 20,122; Medián: 20,000; Módusz: 20,000; Szórás: 4,621; Minimum: 8; Maximum: 32; Skewness: 0,080; Kurtosis: -0,051; Cronbach's alpha: 0,670.

13.-14. Szabadulás utáni várakozások: mikro- és makrokörnyezet

Az elméletekkel foglalkozó részben már említettem, hogy az eddig „szabadulás utáni várakozások” néven használt változó, ránézésére is legalább két elkülönülő jelenséget – a szűkebb környezettel, családdal, barátokkal kapcsolatos várakozásokat, illetve egy általános, stigmatizációs percepciót – mért és kapcsolt egybe. Főkomponens elemzéssel egyértelműen igazolódik az a feltevés, hogy a várakozásoknak két aspektusa van, amelyek elkülönülnek egymástól. Az indexeket felépítő állításokat Thomas, Zingraff és mások korábbi kutatásaikban a szabadulás utáni várakozások néven szereplő változó mérésére használták (Thomas 1971, Zingraff 1975, Thomas-Zingraff 1976, Thomas-Petersen-Zingraff 1978, Kennedy 1970, Bukstel 1980). Mindkét index esetében ugyanaz igaz, mint a korábbiakban említettek, azaz minél magasabb a változó értéke, annál negatívabbak a jövőt illető várakozások (IV.13. és IV.14. táblázat).

IV.13. TÁBLÁZAT: A SZABADULÁS UTÁNI MIKROKÖRNYEZETI VÁRAKOZÁSOK INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMOK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Szabadulás utáni várakozások - mikrokörnyezet	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A családom és a barátaim már lemondtak rólam.	0,766	0,710	1,546	0,840
Kint már senkit sem érdekel, hogy élek vagy halok-e.	0,696	0,645	1,625	0,889
Azok, akiket ismertem, mielőtt ide kerültem volna, akkor is tisztelni fognak, ha hazame- gyek.*	0,606	0,618	1,677	0,865
Az ember számára fontos, hogy fenntartsa a kapcsolatot a családjával és barátaival, amíg börtönben van.*	0,588	0,500	1,266	0,495
Biztos vagyok abban, hogy a kinti barátaim többségére számíthatnék, mindegy, hogy milyen nagy bajba kerültem.*	0,564	0,656	2,079	1,098
Nem számít, hogy mi történik, és hogy mekkora bajban vagyok, mert tudom, hogy kint vannak olyan emberek, akik majd segítenek a szabadu- lásom után.*	0,480	0,555	1,788	0,976

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 9,981; Medián: 10,000; Módusz: 6,000; Szórás: 3,214; Minimum: 6; Maximum: 24; Skewness: 0,597; Kurtosis: 0,270; Cronbach's alpha: 0,660.

IV.14. TÁBLÁZAT: A SZABADULÁS UTÁNI STIGMATIZÁCIÓ PERCEPCIÓJA INDEX KIALAKÍTÁSÁHOZ HASZNÁLT ITEMOK ÉS A HOZZÁJUK KAPCSOLÓDÓ LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Szabadulás utáni várakozások: makrokörnyezet (a stigmatizáció percepciója)	Faktorsúly	Item-index korreláció	Átlag	Szórás
A legtöbb ember kint, nem ad még egy lehetősé- get egy olyanak, aki volt már börtönben.	0,688	0,675	2,753	1,081
Hiszem, hogy kapok az emberektől még egy esélyt, ha kikerültem innen, hacsak nem kevere- dek bele valamibe.*	0,675	0,639	1,821	0,982
Az emberek többsége kint nem akar még egy esélyt adni nekem egykori elítéltként.	0,609	0,617	2,663	1,098
Nem gondolom, hogy a börtönviseltség csök- kenené az esélyeimet arra, hogy jó munkát sze- rezzek, miután kiengedtek innen.*	0,587	0,603	2,867	1,093
Ha az ember szabadul a börtönből, képes arra, hogy boldoguljon anélkül is, hogy megszegné a törvényt, csak akarnia kell.*	0,522	0,513	1,715	0,912
Az emberek kint azt gondolják, hogy mindenki, aki letöltötte a büntetését, úgyis bajba keveredik újra.	0,460	0,502	2,981	0,961

* ellentétes irányba kódolva.

Átlag: 14,799; Medián: 15,000; Módusz: 15,000; Szórás: 3,644; Minimum: 6; Maximum: 24; Skewness: 0,190; Kurtosis: 0,202; Cronbach's alpha: 0,632.

Jutalmazások és büntetések

Jelen kutatásban a jutalmazások és a fegyelmi büntetések száma állt rendelkezésemre az elítéltekkel kapcsolatban. Ezeket az adatokat csak a jelenlegi szabadságvesztés büntetés kapcsán tartja nyilván a fegyház. Önmagában ez az adat nem mond túl sokat, hiszen nem mindegy az, hogy mennyi idő alatt tesz szert az elítélt a különböző számú jutalomra és büntetésre.¹⁵⁷ Ezért e két nyers adatot a jelenlegi büntetésből letöltött időhöz viszonyítottam, vagyis a jutalmak és a fegyelmi vétségek számát elosztottam a jelenlegi büntetésből letöltött hónapok számával. Az így létrejött változók ferdeségi mutatói nagynak mondhatók (a jutalmak esetében a skewness statisztika értéke 2,279 volt, a fegyelmi esetében pedig 1,668). Ezért hasonlóan Gillespie (2001, 2003) módszeréhez, a változót természetes logaritmus alapúvá alakítottam. Ezáltal a változók értékei közelebb kerültek a normális eloszláshoz, amit jól mutat, hogy a ferdeségi statisztika értékei jelentősen lecsökkentek, a jutalmak esetében 0,215, a kiszabott büntetések esetében pedig 0,074 lett a transzformációt követően. A logaritmikus transzformációval kialakított változók esetében az elemzés logikája némiképp eltérő, ami ebben az esetben azt jelenti, hogy a magyarázó változóban bekövetkezett egy egységnyi változás milyen változást idéz elő a függő változó logaritmusában.

Egyéb változók

A kutatásomban a fenti indexek mellett más változókat is felhasználtam. Az intézeti felteteleket a büntetés-végrehajtási fokozattal (mely börtön vagy fegyház lehet a vizsgált intézetben), illetve a biztonsági csoportbesorolással (mely a szigorúságát tekintve hármasszintű osztályozást jelent a kettestől a négyes szintig) mértem. Ezen két indikátor esetében dummy változókat készítettem, melyek csoportosítják a legenyhébb és a legszigorúbb körülmények között élő elítélteket. Külön változóval mértem azt, hogy az intézetben dolgozik-e az elítélt (igen vagy nem). A partnerkapcsolati változót a hivatalos családi állapot változó alapján alakítottam kétértékűvé. A bűncselekmények jellegére vonatkozóan rendelkezésemre állt az „elkövetett cselekmények megnevezése” adat, amelyet aszerint csoportosítottam, hogy (személyek- vagy tárgyak elleni) erőszakos bűncselekmény miatt ítélték-e el az elítéltet vagy sem. Iskolai végzettség szempontjából – arra alapozva, hogy az elítéltek között az alacsony iskolai végzettség a domináns – szin-

¹⁵⁷ Ezt a feltevést erősítette meg a fegyelmi vétségek és a jutalmazások abszolút számadatai közötti nulladrendű és a letöltött idő, mint kontrollváltozó bevonásával mért elsőrendű parciális korrelációs együttható összevetése. A bivariáns korrelációs együttható értéke +0,116 volt (Sig.<0,05), míg a letöltött idő bevonásával kialakított kontrollált együttható: -0,155 (Sig.<0,01). Összehasonlításképpen: a fegyelmi vétségek és a letöltött idő közötti kétváltozós korrelációs koefficiens: +0,396 (Sig.<0,01), míg a jutalmazások esetében: +0,583 (Sig.<0,01).

tén dummy változót használtam. Az iskolai múlttal kapcsolatos változókat (iskolai tanulmányi eredmények, iskolai magatartás, iskolakerülés) az elítéltek válaszaik alapján alakítottam ki, és a későbbi elemzés logikájának megfelelően negatív irányba kódoltam ezeket.¹⁵⁸ A kapcsolattartási mutatók (kapott levelek, csomagok, látogatások) növekvő értékei a gyakoribb kapcsolatokra utalnak. Az életkort, valamint az első őrizetbe vétel idején betöltött életkort a megfelelő korévekkel mértem. Az összes fegyintézetben töltött idő hosszát az elítélt által a kérdéses pillanatáig, valamilyen fogházban, börtönben vagy fegyházban letöltött idő hónapokban kifejezett összegével mértem. A korábbi szabadságvesztések száma azt jelenti, hogy az elítéltet hányszor ítélték életében valamilyen letöltendő szabadságvesztés büntetésre. A büntetésből a szabadulásig hátralévő idővel kapcsolatban szintén dummy változót képeztem, aszerint, hogy hat hónapnál többet vagy kevesebbet kell még az intézetben töltenie az elítéltnak. A változókkal kapcsolatos leíró statisztikákat tartalmazza az alábbi táblázat (IV.15. táblázat).

A fentiekén kívül más adatok is rendelkezésemre álltak az elemzéshez. Így a küldött levelek havi átlagos száma, a korábbi őrizetbe vételek száma, életkor az első letöltendő szabadságvesztés büntetés kiszabásának idején. Ezen változókat mégsem vontam bele az elemzésbe, ugyanis a *multikollinearitásból* adódóan a regressziós modellekben ezek torzíthatták volna az eredményeket. A küldött levelek száma magas szinten korrelált a kapott levelek számával, ezért előbbit kihagytam a vizsgált modellekből. A küldött levelek száma helyett azért választottam az elemzéshez a kapott levelek számát, mert ez talán jobb indikátora a külső kapcsolattartásnak. Hasonlóan erős összefüggés volt a korábbi őrizetbe vételek és a kiszabott letöltendő szabadságvesztések száma között, amelyek közül az utóbbi tűnt az elemzés szempontjából hasznosabbnak. Szintén a magyarázó változók közötti multikollinearitás miatt került ki a modellből az „életkor az első szabadságvesztés büntetés kiszabása idején”, mivel az első őrizetbe vétellel kapcsolatos változó inkább felelt meg a kriminális karrier jelzőszámának. Hogy ezen változók kiemelése helyes döntés volt, bizonyítja az is, hogy a variancia inflációs faktor (VIF) és a tolerancia mutató értékei is az elfogadható tartományon kívül estek.

¹⁵⁸ Az iskolai magatartás és a tanulmányi eredmények kapcsán a „rossz”, „közepes” és „jó”, az iskolakerülés esetében pedig a „gyakran”, „néha”, „soha” lehetőségek közül választhattak az elítéltek. Ezek tehát ordinális skálán mért változók, amelyek szigorú értelemben ezen formában nem szerepelhetnének lineáris regressziós modellben. Bár bizonyos esetekben és feltételek teljesülése esetén megengedhető, hogy az ordinális mérési szintű változókat dummy kódolás nélkül is használjuk (lásd pl. Winship-Mare 1984, Székelyi-Barna 2005), mégsem ezt az utat választottam. Próbaképpen a dummy változókká kódolt változókkal is lefuttattam valamennyi regressziós modellt, és ebben az esetben sem tértek el számottevően (csupán néhány néhány tizeddel, de inkább századdal) a megmagyarázott varianciarányadok, illetve a hatások erőssége, irányai, szignifikanciaszintjei sem változtak. A könnyebb interpretálhatóság érdekében ezért a változókat csupán irány alapján transzformáltam, és így kezeltem őket a regressziós modellekben.

IV.15. TÁBLÁZAT: A KUTATÁSBAN ALKALMAZOTT EGYÉB VÁLTOZÓKKAL
KAPCSOLATOS LEÍRÓ STATISZTIKÁK

Változók	Értékek	Átlag	Szórás	Min.	Max.
Büntetés-végrehajtási fokozat	0=Börtön, 1=Fegyház	0,557	0,497	0	1
Biztonsági fokozat (Kettes)	0= 3-4, 1=2	0,073	0,261	0	1
Biztonsági fokozat (Négyes)	0= 2-3, 1=4	0,084	0,278	0	1
Dolgozik-e bent	0=Igen, 1=Nem	0,696	0,461	0	1
Partnerkapcsolatban él-e	0=Igen, 1=Nem	0,511	0,501	0	1
Életkor	betöltött korévek száma	35,856	11,019	19	72
Erőszakos bűncselekmény	0= nem erőszakos, 1=erőszakos	0,802	0,399	0	1
Iskolai végzettség	0=8 általános iskolai végzettségénél magasabb, 1= 8 általános iskolai végzettség vagy alacsonyabb	0,696	0,461	0	1
Iskolai tanulmányi eredmények	1=jó...3=rossz	1,747	0,707	1	3
Iskolai magatartás	1=jó...3=rossz	1,935	0,754	1	3
Iskolakerülés	0=soha, néha, 1=gyakran	2,000	0,892	1	3
Kapott csomagok száma	havi átlagban/darab	1,123	1,148	0	15
Kapott levelek száma	havi átlagban/darab	8,877	10,524	0	70
Látogatások	0=nem látogatják, 1=látogatják	0,647	0,479	0	1
Életkor az első őrizetbe vétel idején	korévek száma	21,951	10,620	14	69
Összes fegyházban töltött idő	Az elítélt által életében összesen letöltött szabadságvesztés büntetések hónapokban	105,264	76,700	1	420
Korábbi szabadságvesztések száma	1=egyszer...4=háromszor vagy többször	2,435	1,292	1	4
Jelenlegi büntetésből 6 hónap vagy kevesebb van hátra	0=6 hónapnál több, 1= 6 hónapnál kevesebb van vissza	0,255	0,437	0	1

A multikollinearitás problémájával a modell azon részénél is számoltam, mely a rabperspektívák és az intézeti viselkedés két indikátora közötti kapcsolatokra vonatkozott. Az ekkor magyarázó változó szerepbe kerülő különböző attitűdök közötti korrelációs együtthatók egyik esetben sem jeleztek a 0,7-es „küszöbnél” nagyobb értéket, valamint a VIF-statisztikák (1,3 és 2,5 közötti) és a toleranciahányadosok (0,4-0,7) megfelelő értékei is arra utalnak, hogy ez esetben sem kellett a multikollinearitásból eredő torzítással számolnunk.

IV.4. AZ ELEMZÉSHEZ HASZNÁLT STATISZTIKAI MÓDSZEREK

Az adatok elemzéséhez kétféle módszert, a *korreláció*- és a *regressziószámítást* használtam, annak megfelelően, hogy a változók természete, mérési szintje és elsődlegesen a kialakított elméleti modell alapján megfogalmazott hipotézisek milyen elemzési logikát kívántak.

Fontosnak tartom kiemelni, hogy a Likert-típusú itemekből kialakított attitűdindexeket intervallum mérési szintűeknek (azaz metrikus változóknak) tekintem. Ez azért lényeges, mert egyesek vitatták azt, hogy a Likert-formátumú itemek szummálásával kialakított változók valóban magas mérési szintűnek tekintendők-e, abból kiindulva, hogy az egyes állítások logikája ordinális (azaz nem metrikus) jellegű, így a válaszok összegzése sem eredményezhet ettől magasabb mérési szintű változót, mivel az nem hordoz az előzőhöz képest több információt (Albaum 1997, Hodge-Gillespie 2003, Jamieson 2004, Allen-Seaman 2007, Carifio-Perla 2007). A mérési szint kijelöli az elemzéshez alkalmazható statisztikai módszerek körét.¹⁵⁹

A különböző rabperspektívák, illetve a mérésükre használt attitűdindexek közötti kapcsolatok meglétét, szorosságát, intenzitását nulladrendű Pearson-féle korrelációs együtthatókkal (r) határoztam meg, melyek értéke -1 és $+1$ között változhat az összefüggés erősségének függvényében, előjelük pedig azok irányára utal.¹⁶⁰ Ez a módszer azért felelt meg a modellemben bemutatott logikának, mert az egyes rabperspektívák között kimutatott összefüggéseket nem okozati kapcsolatokként kezeltem (azaz nem különböztettem meg függő és magyarázó változókat), hanem egymás mellé rendelt, egyenrangú viszonyt feltételeztem közöttük (H1 hipotézis).

A H2, H3 és H4 hipotézisekkel bizonyos metrikus függő változó(k) és több magyarázó változó közötti kapcsolatokat feltételeztem. Az elemzéshez a leggyakrabban használt legkisebb négyzetek négyzetek módszerén (OLS) alapuló regressziós becslési eljárást alkalmaztam (ENTER módszerrel). A magyarázó változók hatását a standardizált együtthatók (B) jelzik, melyek értéke szintén -1 és $+1$ között mozoghat, irányát pedig az előjel mutatja meg. Az elemzésben ezenkívül a többszörös determinációs együtthatót (R^2) vettem figyelembe, mely leegyszerűsítve azt mutatja meg, hogy a modellbe bevont független változók hány százalékát képesek magyarázni a függő változónak. Ez 0 és 1 közötti vehet fel értéket, és minél közelebb van az utóbbihoz, annál nagyobb a modell „magyarázóereje”.

A lineáris regressziós eljárás alkalmazásának több előfeltétele is van. Ezek közül a legfontosabb a normalitás bizonyos feltételeinek teljesülése egy- illetve több változóra vonatkozó-

¹⁵⁹ A különbségtétel tehát nem csupán elvi, hanem statisztikai értelemben is fontos, hiszen az ordinális mérési szint az alacsony, míg az intervallum a magas mérési szintű változókhoz használt eljárásokat kíván meg.

¹⁶⁰ A kapcsolatok értékelésénél lényegi kérdés, hogy a változókat milyen irányba kódoljuk, az előjel ennek fényében mutatja az összefüggés irányát. A jelen kutatás eredményeinek értelmezésénél a fenti IV. 15. táblázatnak van döntő jelentősége.

an. Az egyváltozós normalitást különféle módszerekkel teszteltem: a helyzetmutatók (átlag, medián, módusz) összevetésével, a normáeloszlás görbe és a hisztogramok, továbbá az alakmutatók (az eloszlás ferdeségének, csúcsosságának) vizsgálatával. Ezek különböző értékelési szempontok, amelyek együttes figyelembe vételével határozható meg a normalitás az adott változó esetében. Az alakmutatók koherenciájának követelménye szerint az átlagnak, a mediánnak és a módusznak egyenlőeknek (vagy egymáshoz közelieknek) kell lenniük. Ebből a szempontból az intézeti programokhoz való viszony, a szabadulást követő időszakokkal kapcsolatos várakozások, valamint a rabizolációs stratégia lógnak ki a többi közül, mivel a leggyakrabban előforduló érték az első két esetben alacsonyabb, a harmadikként említetténél pedig magasabb a másik két helyzetmutató értékéhez képest. Ugyanezeket az eredményeket hozta a normáeloszlási görbe és a hisztogramok szemrevételezése is. A skewness és a kurtosis statisztikákkal kapcsolatos próbák követelményeinek (+ vagy – 1-es értéknél ne legyenek nagyobbak) valamennyi változó megfelelt, viszont az említettek közül kettő esetében (intézeti programok, mikrokörnyezeti várakozások) voltak legmagasabbak ezek az értékek (esetek legközelebb az 1-hez). Az egyváltozós normalitáspróbák közül az utolsó arra vonatkozik, hogy a ferdeségi és a csúcsossági értékek és a hozzájuk tartozó standard hiba hányadosa nem lépheti túl a maximálisan elfogadható $+2,58$ -as értéket. A kurtosis mutató esetében ezek $-2,25$ és $1,95$ között változtak, a skewness mutatónál pedig a más szempontból is kilógó intézeti programokkal kapcsolatos véleményeket, a rabizolációt és a közvetlen környezettel kapcsolatos anticipációkat mérő változók értékei tértek el a fenti küszöbtől.

Az említett három változó esetében tehát megkérdőjelezhető a normalitás kritériuma, ami a lineáris illesztést lehetővé tenné. Ebben az esetben szükséges lenne a változók transzformációja, amely ellen viszont az szól, hogy ekkor megváltozna ezek jelentése. Mivel célom az volt, hogy a különböző attitűdösszetevőket egy logika mentén vizsgáljam, ezért amellett döntöttem, hogy ezeket változatlan formában épitem be a modellekbe, felhívva a figyelmet ezek korlátaira.

A modellben vizsgált magyarázó és függő változók között lineáris kapcsolatokat vizsgáltam. A magyarázó változók egymástól való függetlenségének problémáját már fentebb említettem. A homoszkedaszticitás és a hibatagok normális eloszlásának vizsgálata is fontos feltétele a regresszióknak (Moskony 1999, Sajtos-Mitev 2007). Ennek kapcsán Kolmogorov-Smirnov tesztet végeztem, illetve a hisztogramokat vizsgáltam. Az egyes hipotézisek esetében lefuttatott tesztek megerősítették, hogy a reziduumok eloszlása megfelel a normalitás követelményeinek.¹⁶¹

¹⁶¹ A Kolmogorov-Smirnov próba szignifikanciaszintje minden esetben meghaladta a 0,05-ös értéket. A H2 hipotézis esetében 0,101 és 0,946 között változott, a H3 hipotézisnél 0,454 és 0,692 volt, a H4 esetében pedig 0,227 és 0,452.

V. EMPIRIKUS ELEMZÉS A MAGYARORSZÁGI ADATOKON

V.1. EREDMÉNYEK A RABPERSPEKTÍVÁK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEKKEL KAPCSOLATBAN (H1.)

Mint azt korábban jeleztem, főkomponens elemzéssel attitűdindexeket képeztem, melyeket összefoglaló néven rabperspektíváknak neveztem. A szintén fentiekben ismertetett modellben a viszonyulás tárgya szerint a különböző rabperspektívákat három csoportba soroltam. Így az „intézethez és annak személyzetéhez való viszonyt” fejezik ki jelen értelmezés szerint az intézet programjaihoz, a nevelőkhöz, a felügyelőkhöz kapcsolódó vélemények alapján képzett indexek. Továbbá ide tartozik jelen kutatásban a személyzeti kommunikációs maxima állításai-ból kialakított index és az intézeti hatalomtól való megfosztottságot mérő index is. A attitűdindexek másik csoportját a „kriminális ideológia” kapcsolja egybe, amelyhez a bűnözői identitást, a kriminális barátságok preferálását, valamint a törvényekkel és igazságszolgáltatással, illetve a rendőrséggel kapcsolatos véleményeket kifejező indexeket soroltam. Az indexek harmadik csoportja pedig az „intézeti alkalmazkodás” bizonyos típusait méri, így az elítéltek közötti szolidaritást, az elzárkózó stratégiát, valamint az erőszakosságot és keménységet támogató nézeteket. A rabperspektívák közötti összefüggésekkel kapcsolatos kutatási eredményeket az *V.1. táblázat* szemlélteti.

V.1.1. Az intézethez való általános viszonyra vonatkozó alhipotézis (H1.1)

Az intézethez való viszonyra vonatkozó hipotézissel azt feltételeztem, hogy a fegyintézzel és annak személyzetével kapcsolatban létezik egy relatíve koherens nézetrendszer az elítéltek között. Vagyis az intézeti nevelőkkel szembeni elutasítás egyben azt is jelenti, hogy az elítélt negatívan viszonyul a felügyelőkhöz, az intézet által kínált oktatási, szabadidős és foglalkoztatási programokhoz, támogatja a személyzet csoportjaitól való elzárkózást, valamint úgy érzi, hogy a saját sorsa feletti döntés jogától meg van fosztva a börtönben.

A korrelációs együtthatók jelentős részben igazolták ezt a feltevést, ugyanis – a kontextuális elidegenedettséget és az intézeti programokhoz való viszonyt kifejező indexek közötti kapcsolatot leszámítva – valamennyi összefüggés szignifikáns és pozitív irányú.

V.1. TÁBLÁZAT: A RABPESPEKTÍVÁK KÖZÖTTI ÖSSZEFÜGGÉSEK (PEARSON-FÉLE KORRELÁCIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK)

Dimenziók	Indexek	X1	X2	X3	X4	X5	X6	X7	X8	X9	X10	X11	X12
Intézethez való viszony	Nevelőkhöz való viszony (X1)	1											
	Felügyelőkhöz való viszony (X2)	0,611**	1										
	Intézeti programokhoz való viszony (X3)	0,385**	0,245**	1									
	Személyzeti kommunikációs maxima (X4)	0,353**	0,541**	0,119*	1								
	Kontextuális elidegenedettség (X5)	0,453**	0,554**	0,073	0,339**	1							
Kriminális ideológia	Kriminális identitás (X6)	0,289**	0,366**	0,323**	0,463**	0,148**	1						
	Asszociációs preferencia (X7)	0,319**	0,266**	0,330**	0,275**	0,083	0,505**	1					
	Rendőrséghez való viszony (X8)	0,286**	0,537**	0,081	0,525**	0,369**	0,347**	0,215**	1				
	Törvényekhez és az igazság-szolgáltatáshoz való viszony (X9)	0,226**	0,424**	0,168**	0,550**	0,281**	0,648**	0,285**	0,563**	1			
Intézeti alkalmazkodás	Rabkohézió (X10)	-0,151**	0,000	-0,116	0,275**	-0,042	0,188**	0,168**	0,194**	0,264**	1		
	Rabizoláció (X11)	-0,105*	0,015	-0,328**	0,064	0,215**	-0,158**	-0,431**	0,140**	0,099	-0,105*	1	
	Erőszakhoz és keménységhez való viszony (X12)	0,215**	0,304**	0,141**	0,421**	0,168**	0,542**	0,261**	0,400**	0,512**	0,272**	-0,009	1

** Az összefüggés 0,01 szinten szignifikáns (2-tailed).

* Az összefüggés 0,05 szinten szignifikáns (2-tailed).

A nevelőkkel és a felügyelőkkel kapcsolatos kép általában nem különül egymástól az elítéltek gondolkodásában, viszont az is igaz, hogy nem is teljesen ekvivalens a személyzet két csoportjának megítélése. A korreláció ugyanakkor erős és pozitív kapcsolatot jelez ($r=0,611$). Azt, hogy a nevelőkhöz és a felügyelőkhöz másként viszonyulnak az elítéltek, részben bizonyítja az is, hogy a tőlük való elzárkózás is eltérő hangsúllyal érvényesül a fogvatartottakkal napi szinten érintkező ezen két személyzeti csoporttal szemben. A korrelációs együttható a személyzeti kommunikációs tilalom és a felügyelőkhöz való viszonyt kifejező indexek között lényegesen magasabb, mint a nevelőkkel kapcsolatos véleményt mérő index esetében (az előbbinél $r=0,541$, utóbbinál pedig $0,353$). Eltérő – bár kevésbé markáns – különbségeket jeleznek a két személyzeti viszonyt kifejező index és az intézeti programokkal kapcsolatos véleményeket mérő változó közötti együtthatók. Az eredmények azt mutatják, hogy az intézeten belüli munkáltatáshoz, oktatási és kulturális programokhoz azok viszonyulnak inkább negatívan, akik a nevelőket is hasonlóan ítélik meg, és ugyanilyen irányú – bár gyengébb – összefüggés mutatható ki a felügyelőkhöz való viszonyt illetően is. E különbség hátterében talán az állhat, hogy az intézeti programokat elsősorban a nevelők testesítik meg az elítéltek számára, így azok személyükben inkább köthetők a nevelőkhöz, mint az őrzési feladatokat ellátó másik személyzeti csoporthoz, illetve annak tagjaihoz. Az intézeti programok elutasítása ugyanakkor csak gyenge összefüggést mutat a személyzeti kommunikációs tilalom maximáját mérő változóval, és mint már fentebb jeleztem, az intézeten belüli hatalomtól való megfosztottság percepciójával nem is függ össze. Ez arra utal, hogy az intézeti programok megítélése bizonyos értelemben „kilóg” a többi fegyházi viszonyt jelző vélemény közül, vagyis mást jelent a börtönbeli iskoláztatás, foglalkoztatás az elítéltek számára, mint a többi tényező. A kontextuális elidegenedettség, vagyis a benti körülmények által generált hatalomtól való megfosztottság viszont egyértelműen és szorosan összefügg a személyzet két csoportjához való viszonnyal, illetve a személyzettel szemben megfogalmazott, kommunikációs értelemben vett elzárkózással.

V.1.2. Kriminlizációs alhipotézis (H1.2)

Második feltevés az volt, hogy a kriminlizáció különböző aspektusai (illetve az ezeket kifejező indexek) szorosan összefüggnek egymással. Konkrétan azt feltételeztem, hogy a kriminális önkép vállalása együtt jár a bűnözői barátságok elfogadásával, a törvényekkel és az igazságszolgáltatás egészével, így a rendőrséggel és a rendőrökkel szemben megfogalmazott elutasító attitűdökkel. Az adatok azt mutatják, hogy a kétváltozós összefüggésekre vonatkozóan valamennyi feltevés helyesnek bizonyult, ugyanis valamennyi korrelációs koefficiens pozitív és szignifikáns kapcsolatot jelez. Igaz tehát az, hogy a bűnözői önmeghatározás egyben a törvé-

nyek és az igazságszolgáltatás erős elutasításával jár együtt ($r = 0,648$). Szintén igazolódott, hogy a kriminális identifikáció szoros kapcsolatban áll azzal, hogy az egyén mennyire preferálja (vagyis nem utasítja el) a bűnözőkkel fenntartott személyes kapcsolatokat ($r = 0,505$), illetve igaznak bizonyult az a feltevés is, hogy a törvények és az igazságszolgáltatási rendszer egészének elutasítása egyben annak egyik legfontosabb reprezentánsával, a rendőrséggel szemben is ellenérzéseket kelt az elítéltekben. Az előzőekhez képest gyengébb kapcsolat mutatható ki a bűnözői önmeghatározás és a rendőrséggel szembeni elutasító vélemények, valamint az utóbbi és a kriminális kapcsolatok elfogadása között. Hasonlóan csak gyenge-közepes kapcsolatot jelez a törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos és az asszociációs preferenciát mérő indexek közötti együtttható is ($r = 0,285$).

V.1.3. Intézeti stratégiákkal kapcsolatos alhipotézis (H1.3)

Mint azt a prizonizációs jelenség konceptualizálását és operacionalizálását tárgyaló fejezetben bemutattam, az attitűdállításokra épülő technikát alkalmazó kutatók többdimenziós fogalomként értelmezték a prizonizációt. Ezek közé sorolták a rabtörvény olyan elemeinek az átvételét, mint a saját csoporthoz való lojalitás, a fizikai keménység hangsúlyozása, valamint a börtönszemélyzet manipulációja (Thomas 1971, Thomas 1973b, Thomas-Poole 1975, Thomas 1977a, Thomas 1977b, Thomas-Petersen-Zingraff 1978). A börtönszemélyzet manipulációjával kapcsolatban, mely a kutatásokban használt állítások alapján inkább a személyzettől való kommunikációs elzárkózásként határozható meg, már fentebb jeleztem, hogy az saját elméleti modellemben inkább kapcsolódik az intézethez és annak személyzetéhez, mintsem az elítéltekhez való viszonyt kifejező dimenzióhoz. A korábbi prizonizációs változó másik két eleme: a rabszolidaritás és a keménység hangsúlyozása azonban teoretikusan összekapcsolódhatnak egymással. Ezért azt feltételeztem, hogy az elítéltek közötti összetartozás érzés és a keménységet, erőszakosságot támogató nézetek egymással szorosan és pozitívan függnek össze. Főkomponens elemzéssel kimutattam, hogy a rabkohézió és a rabizoláció két elkülönült, ám nem feltétlenül egymást kizáró jelenségeként értelmezhetők. Ha a rabszolidaritást támogatása és a magányos boldogulási stratégia egymás „ellentétei” lennének, akkor a két változó mérésére kialakított indexek (melyek közül az egyikben csak a rabszolidaritás közvetlen és közvetett indikátoraiként értelmezett állítások, a másikban pedig csak a rabizolációt mérő itemek szerepelnek) között erős, de inverz kapcsolatot jelezne a mutató. A korrelációs együtttható azonban ebben az esetben csupán egy igen gyenge – bár negatív előjelű – kapcsolatra utal ($r = -0,105$). Arra hogy miért ilyen gyenge az összefüggés a kollektív és az individuális elítélti stratégiák között, különböző magyarázatok lehetségesek. Nem kizárható például, hogy a válaszadók az összetartozásra vo-

natkozó állításokra nem válaszoltak őszintén, vagyis egyfajta megbízhatósági probléma hozható fel egyik magyarázatként. Egy másik lehetséges magyarázatként jöhet szóba, hogy a kohézió és az izoláció mérésére használt itemek *nem ellentétes*, hanem *eltérő* jelenségek feltárására alkalmasak. Ha megnézzük a szolidaritás mérésére használt konkrét itemeket, akkor nyilvánvaló, hogy ezek az elítéltekre „általában” vonatkoznak (az összetartás, mint érték; az elítéltekkel kapcsolatos pozitív autosztereotípiák; a javak megosztása és a segítségnyújtás révén megvalósuló reciprocitás; őszinteség). A rabizolációhoz köthető állítások döntő többsége szintén az elítéltek többségére vonatkozik (bizalom a rabtársak iránt, lelki hasonlóság, személyes információk megosztása). Vagyis a kollektív és magányos boldogulási stratégia azért keveredhet össze az elítéltek válaszai alapján, mert *nem ellentétes*, hanem az emberi viszonyok *más* területeire vonatkozóan kellett választ adniuk. Egy ezzel összefüggő magyarázat lehet a két index közötti kapcsolat gyengeségére az is, hogy a Thomas-féle attitűdtechnikát használó kutatások (így sajnos jelen munka is) nem, vagy nem megfelelően operacionalizálták az elítéltek közötti személyközi kapcsolatokat. Az egyik, és talán legfontosabb kérdés ugyanis az, hogy a „szolidaritás körei” meddig terjednek az elítélteknél. Korántsem mindegy ugyanis, hogy „általában” fogalmaz meg egy állítás az összetartás, a másokhoz való lojalitás fontosságát kifejező véleményt, vagy pedig azt bizonyos szűkebb határokon belül értelmezi. Mint korábban említettem, néhány szerző foglalkozott azzal a kérdéssel, hogy meddig terjednek ezek a szolidaritási határok (Clemmer 1940/1965, Stratton 1963, 1967, Glaser 1964, Wheeler 1961b, Tittle-Tittle 1964, 1965, Tittle 1969). Ehhez hasonlóan a rabizoláció esetében is felmerülhet az, hogy meddig terjedhet az a másoktól való elzárkózás, kik azok, akikkel az elítélt nem oszt meg információkat, illetve nem érzi magát közel hozzájuk, stb. Igencsak elképzelhető tehát, hogy az elítéltek is többféleképpen értelmezheték ezeket a csoporthatárokat, ami részleges magyarázattal szolgálhat arra, hogy miért nem sikerült kimutatni erős és negatív irányú kapcsolatot a két index között.

A másik Thomas-féle prizonizációs elem, az erőszakosság-keményység elvi támogatása azonban a hipotézisben megfogalmazott irányt jelzi, vagyis ez az index pozitív kapcsolatban áll az elítéltek közötti szolidaritást mérő változóval, bár a korrelációs koefficiens inkább gyenge-közepes összefüggésre utal ($r = 0,272$). A fizikai keménységet támogató nézetek és az elítélttársaktól való elzárkózás esetében ugyanakkor az összefüggés hiányát jelzi az együttható, vagyis azt a feltevést nem igazolták az adatok, hogy a magányos stratégiát preferáló elítéltek kevésbé vallanak erőszakos nézeteket.

A kapott eredményeket röviden összegezve, a vizsgált magyar elítélti populációban, úgy tűnik, hogy az eredeti prizonizációs változó egyes elemei között nem mutathatók ki olyan irányú és erősségű összefüggések, mint amelyeket a korábbi amerikai vizsgálati eredmények jeleztek.

V.1.4. A társadalmi kontroll ágenseivel kapcsolatos alhipotézis (H1.4)

Feltevéseim között szerepelt az is, hogy a társadalmi kontroll ágensei, illetve ezek reprezentánsai között az elítéltek nem tesznek éles különbséget. Vagyis a rendőrség (és a rendőrök), illetve az intézeti személyzet két kategóriája (a felügyelők és a nevelők) a jogerős büntetésüket töltők számára olyan külsődleges csoportokat testesítenek meg, amelyek a legitim erőszak alkalmazásával kontroll alatt tartják a viselkedésüket, ezáltal a hozzájuk fűződő viszony is ellenséges. Ezt arra alapozom, hogy a rendőrök és a fegyintézeti személyzet közötti különbségek a külső személyek számára sok szempontból érzékelhetők (más funkciókat látnak el, eltérő helyen végzik a munkájukat, stb.), de ezeket felülírhatja vagy elmoshatja a társadalmi kontrollgyakorlás percepciója. Ha ez a hipotézis igaznak bizonyulna, akkor szoros és pozitív irányú kapcsolat lenne a különböző fegyveres testületekhez való viszonyt kifejező indexek között. Az adatok részben igazolták várakozásomat, hiszen a rendőrségre és az intézeti felügyelőkre vonatkozó indexek közötti kapcsolatot jelző együttható közepesen erősnek mondható ($r = 0,537$). Hasonlóan szoros és pozitív együttjárás mutatható ki a rendőrség elutasítása és a fegyintézeti személyzettől való kommunikációs elzárkózás követése között is ($r = 0,525$). A nevelőkkel és a rendőrséggel kapcsolatos vélemények azonban gyengébben kapcsolódnak össze, amely szintén utalhat arra, hogy az intézet „homlokzataiként” megjelenő két személyzeti csoport tagjaihoz az elítéltek eltérő módon viszonyulhatnak. Igazolódott az a feltevés is, hogy azok számára, akik negatívan vélekednek a rendőrségről és a rendőrökről, a hatalomtól való megfosztottság érzékelése is hangsúlyosabb. A rendőrök megítélése és az intézeti programokhoz való viszony között azonban nem mutatható ki összefüggés, az ezzel kapcsolatos feltevést tehát nem erősítették meg az adatok.

V.1.5. A kriminalizáció és az intézet elutasításának összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.5)

Ezzel az alhipotézissel azt feltételeztem, hogy a kriminalitás indikátoraiként használt indexek¹⁶² (a kriminális identifikáció, a bűnözői barátságok elfogadása, valamint a törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos elutasító nézetek) pozitív irányban függnek össze az intézetre és annak személyzetére vonatkozó indikátorokkal. A várt összefüggés alapja az, hogy a kriminális ideológia bizonyos értelemben az intézet reszocializációs törekvései ellen hathat. Az elítéltek visszailleszkedése a társadalomba ugyanis – elvben – akkor lehet eredményes, ha a

¹⁶² Korábban a rendőrséggel kapcsolatos attitűdöket is ide soroltam, de ezekkel külön foglalkoztam a H1.4. hipotézisben.

büntetésüket töltők magához az intézethez és annak reprezentánsaihoz nem viszonyulnak elutasítón.

A kriminalizáció egyik elemének, a bűnözői önmeghatározásnak összefüggései az intézeti véleményekkel a hipotézisekben megfogalmazottaknak megfelelő irányú – bár eltérő erősségű – kapcsolatokra utalnak. Gyenge-közepes koefficiensek találhatók a korrelációs mátrixban a nevelők, a felügyelők, valamint az intézetbeli oktatási, kulturális és foglalkoztatási programokhoz való viszony esetében (sorrendben: $r = 0,289$; $0,366$; $0,323$). Ettől erősebb kapcsolat mutatható ki a személyzeti kommunikációs elzárkózás elfogadása és a kriminális identifikáció között, vagyis minél inkább tekinti magát valaki bűnözőnek, annál inkább gondolja úgy, hogy nem bízhat meg a személyzet tagjaiban ($r = 0,463$). Szignifikáns, de az említetteknel gyengébb az együttjárás a strukturálisan generált hatalomnélküliség és a bűnözői énkép vállalása között, amely azt látszik igazolni, hogy a saját sors feletti rendelkezés jogától való megfosztottság érzés nem kapcsolódik szorosan ahhoz, hogy miként tekint magára az elítélt.

A kriminális ideológia másik indikátora, a bűnözői kapcsolatok preferálása és az intézeti viszonyt jelző indexek közötti összefüggések hasonlóak a fentebb említett identifikációs változónál fentebb említettekhez, két különbséggel. Az egyik ezek közül, hogy ebben az esetben a személyzeti kommunikációs tilalommal az összefüggés lényegesen gyengébb, a másik pedig az, hogy a kontextuális elidegenedettséggel ez a változó egyáltalán nem függ össze. Vagyis attól függetlenül gondolhatja azt valaki, hogy saját sorsát nem tudja megfelelő módon befolyásolni, hogy miként vélekedik a bűnözői barátságokról.

A törvényekkel és az igazságszolgáltatási rendszer egészével kapcsolatos attitűdök, mint a kriminalizáció harmadik mutatója viszont valamennyi intézeti viszonyulást jelző változóval szignifikáns együttjárást mutat. Különösen erősek az összefüggések a felügyelőkkel kapcsolatos oppozícióval és a személyzeti kommunikációs tilalom maximáját jelző indexekkel (előbbi esetében $r = 0,424$; utóbbinál pedig $0,550$). A törvényekkel és igazságszolgáltatással kapcsolatos elutasító álláspont ugyanakkor kevésbé szorosan jár együtt – a másik két kriminalizációs indikátorhoz képest – a nevelők negatív megítélésével, illetve az intézeti oktatáshoz és munkáltatáshoz való viszonnal, míg a kontextuális elidegenedtség érzés esetében erősebb, de szintén nem túl szoros kapcsolatra utal a korrelációs együttható ($r = 0,281$).

V.1.6. Az intézeti stratégiák és az intézethez való viszony összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.6)

Azt feltételeztem, hogy az elítéltek által alkalmazott stratégiák bizonyos aspektusait megragadó indexek összefüggést mutathatnak a fegyházi viszonyt kifejező változókkal. Az

adatok alapján azonban úgy tűnik, hogy a rabperspektívák egyes elemei közül éppen a rabszolidaritás és a rabizoláció azok, melyek legkevésbé illenek bele a koherens elítélti világnézetbe.

Csak a korábbi kutatások prizonizációs változója két aspektusaként kezelt elítélti kohézió támogatása és személyzeti kommunikációs maxima mutat értékelhető – ám nem túl erős – nulladrendű korrelációs kapcsolatot ($r = 0,275$). Valamint a várttal ellentétes előjelű, azaz negatív (és szintén gyenge) összefüggést jelez a rabkohéziós és a nevelőkkel kapcsolatos vélemények közötti együtttható. Utóbbit nehéz interpretálni, különösen azért, mert a személyzet másik csoportja, a felügyelők vonatkozásában a kapcsolat teljes hiányát jelzik az adatok. A személyzet két csoportjához való viszony és az elítélttársaktól való elzárkózás hasonló módon és ugyanolyan irányban függ össze, mint a kollektív orientáció esetében, vagyis az izoláció éppúgy jelentheti azt, hogy kevésbé ítélik meg negatívan a nevelőket, ugyanakkor a felügyelőkre vonatkozó véleményektől ez látszólagosan független. Szignifikáns (ám szintén csak gyenge-közepes) összefüggés mutatható ki azonban a rabizoláció és az intézeti programokhoz való viszony esetében ($r = -0,328$), amely úgy értelmezhető, hogy az elzárkózó stratégia és az intézeti oktatási és foglalkoztatási programok elfogadása, ha lazán is, de kapcsolódhatnak egymáshoz. Mint említettem, a rabkohézió és a személyzettől való kommunikációs elzárkózás között összefüggés mutatható ki, a rabizoláció esetében viszont a kapcsolat hiányát jelzi az együtttható zérushoz közeli értéke. Az elítéltek közötti összetartást támogató vélemény ugyanakkor nem függ össze a saját sors feletti rendelkezés hiányának percepciójával, míg a magányos stratégiát illetően ez az összefüggés pozitív és szignifikáns kapcsolatra utal ($r = 0,215$). Vagyis minél inkább érzi az elítélt, hogy büntetése alatt távolságot kell tartania társaitól, annál inkább véli úgy, hogy az intézet sem biztosít számára lehetőséget arra, hogy saját életét befolyásolja. Utóbbi összefüggés arra utal, hogy a vizsgált elítéltek között sikerült kimutatni azt az attitűdöt, mely sem a rabcsoport, sem az intézet adta lehetőségek adta lehetőségeket nem látja biztosítottnak, így a Cloward által megfogalmazott „kettős kudarc” (*double failure*) jelenség érvényesül (Cloward 1959/1974, 1960, Cloward-Ohlin 1960).

Az erőszakot-keményiséget támogató nézetek és az intézeti változók összefüggései közül valamennyi szignifikáns és pozitív előjelű, viszont a kapcsolatok erőssége eltérő. Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az erőszakosság vállalása leginkább a személyzettől való elzárkózáshoz és a felügyelő ellenességhez kötődik, ugyanakkor – ha kevésbé szorosan is – együtt jár a nevelőkkel, az intézeti oktatási, kulturális programokkal kapcsolatos negatív véleményekkel, továbbá a kontextuális elidegenedetségek magasabb szintjével is.

V.1.7. Az intézeti stratégiák és a kriminalizáció összefüggésére vonatkozó alhipotézis (H1.7)

A hetedik alhipotézisem arra vonatkozott, hogy az intézeten belüli stratégiákhoz kapcsolódó attitűdváltozók, ha különböző módon is, de összefüggnek a kriminalitáshoz köthető indexekkel. Ezzel kapcsolatos feltevéseim egyike az volt, hogy az elítéltek közötti szolidaritás elvi követése összefüggésbe hozható a kriminális önmeghatározással, a bűnözői kapcsolatok preferálásával, a rendőrség, valamint a törvények és az igazságszolgáltatás egészének elutasításával. Az eredmények a feltételezett irányokat jelzik, bár igaz az is, hogy csak alacsony (0,2-0,3-as) értékeket tartalmaz a korrelációs mátrix ezen része. A rabizolációs index és a kriminális beállítódást mérő változók között inverz kapcsolatokat feltételeztem. Utóbbi várakozásaimnak csak egy részét igazolták az adatok. Interpretálva az együtthatók jelentését, a rabtársaktól való elzárkózó stratégia szorosan együtt jár a bűnözői kapcsolatok elutasításával ($r = -0,431$), illetve ugyanilyen irányú, de gyengébb összefüggést mutat a kriminális identifikáció és az izolációs vélemény közötti viszonyát jelző koefficiens. Az elítélttársaktól való elzárkózás és a rendőrséggel kapcsolatos negatív vélekedések között gyenge, ugyanakkor pozitív összefüggésre utal a 0,140-es korrelációs érték. Tekintve, hogy a rendőrségre vonatkozó elutasítás hasonló irányú és mértékű kapcsolatot jelzett a másik (kollektív) nézettel, ezért úgy tűnik, hogy a legfontosabb bűnözői szervvel kapcsolatos vélemény nem szorosan kapcsolódik ahhoz, hogy valaki milyen módon viszonyul az elítélttársaihoz. A kollektív és az individuális stratégia különbségére utal viszont, hogy míg az első esetében – mint említettem – együttjárás mutatható ki a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos negatív véleményekkel, addig az utóbbinál a kapcsolat hiányát jelzi a nullához közeli együttható.

Annál erősebbek (és vártak megfelelően pozitív irányúak) az erőszak-keményység és a kriminalitás jelen kutatásban használt indikátorai közötti nulladrendű korrelációs kapcsolatok. Az adatok alapján egyértelműnek tűnik, hogy az erőszakosságot és keménységet támogató nézetek szorosan együttjárnak a bűnözői önmeghatározással, illetve a törvényeknek és az igazságszolgáltatás egészének, valamint a rendőrségnek a kedvezőtlenebb megítélésével (sorrendben: $r = 0,542$; $0,400$; $0,512$). Az előbbiekhöz képest a bűnözői kapcsolatok preferálása és az erőszakosságot elfogadó nézetek közötti kapcsolat gyengébbnek mondható ($r = 0,261$). Utóbbi eredmények tehát igazolták az erőszakosságot támogató nézetek és a kriminális ideológia között feltételezett összefüggéseket. Ez felvetheti azt, hogy az erőszakosságot és keménységet támogató nézetegyüttes valójában kettős szerepben is értelmezhetjük. Bár saját elméleti modellemben, elsősorban a korábbi prizonizációs változóra alapozva, abból indultam ki, hogy a violens nézetek az intézetben alkalmazott stratégiák egyikeként kezelhetők, emellett igencsak elképzelhető az,

hogy az ilyen típusú vélemények a kriminális ideológia indikátorai közé is sorolhatók. Ezt az előbb említett, kriminalizációs indexekkel kimutatott szoros együttjárások mellett egyéb érvek is alátámaszthatják. Egyfelől, mint a vizsgált sokaság jellemzőinek leírásakor bemutattam, az elítéltek döntő hányada (80 százaléka) valamilyen erőszakos bűncselekmény miatt (is) tölti szabadságvesztését. Habár az erőszakos bűntett elkövetése és az azt támogató nézetek közötti összefüggés csak hipotetikus, a jellemző gondolkodási sémák és a cselekvés konzisztenciájával mindenképpen számolni kell. Mivel a kriminális ideológia indikátoraihoz tartozó állítások nem specifikáltnak „kérdettek rá” az egyes bűncselekményfajtákra, hanem egy generális bűnöző, bűnözés/törvényszegés elven fogalmazódtak meg, így gyanítható, hogy bizonyos válaszadók számára a bűnözés egyet jelenthet annak erőszakos változataival. Másfelől pedig azt támaszthatná alá az erőszakosság-keménység nézetek modellben betöltött szerepének „eltolását”, hogy ezek feltehetően már a bekerülést megelőzően is dominálhatták egyesek gondolkodását, így az kevésbé tekinthető intézeti „terméknek” vagy stratégiának. Mindazonáltal, az tűnik helyesnek, hogy a további elemzést is a felvázolt elméleti modell mentén végzem el, mivel ez a változtatás alapjaiban nem módosítana annak logikáját.

V.2. EMPIRIKUS EREDMÉNYEK A RABPERSPEKTÍVÁK MAGYARÁZATÁVAL KAPCSOLATBAN (H2.)

Elemzésem ezen részében arra teszek kísérletet, hogy meghatározzam azt, hogy a vizsgált elítélti világnézeti elemek milyen – korábban is vizsgált – tényezőkkel magyarázhatók. Ehhez minden egyes rabperspektívára külön regressziós modellt készítettem, amelyeket a fentebb említett és tárgyalt hármass felosztás alapján csoportosítottam (intézettel és annak személyzetével kapcsolatos nézetek, kriminális ideológia, intézeti stratégiák). A hipotézisek ellenőrzésére lefuttatott regressziós modellekhez kapcsolódó standardizált együtthatókat tartalmazza az *V.2. táblázat*. Mielőtt az egyes tényezők szerepét megvizsgálnám, érdemes megvizsgálni az egyes modellekhez kapcsolódó összes magyarázott varianciarányokat. Ezek egyik modell esetében sem mondhatók túlságosan magasnak. Ugyanakkor úgy tűnik, hogy a kriminális ideológia indikátorai esetében sikerült a vizsgált tényezőkkel a „legjobb” magyarázó modelleket kialakítani. Utóbbiak közül, amelyben a függő változó a bűnözői énkép volt, a magyarázatvariancia 35 százalék, a másik három kriminalizációs indexhez tartozó értékek ettől alacsonyabb – 24-25 százalékos – arányokat jeleznek. Az intézethez való viszonyulást jelző indexek közül a személyzet két csoportjával kapcsolatos attitűdökhöz, valamint a tőlük való kommunikációs elzárkózáshoz kapcsolódók esetében 20-27 százalékot magyaráznak a regressziós modellekbe bevont ténye-

zők együttesen, míg a kontextuális értelemben vett elidegenedettség és az intézeti programokkal kapcsolatos vélemények esetében fele ekkorák az arányok. Utóbbiakhoz hasonlóan alacsonyak a kollektív és az izolációs intézeti alkalmazkodási stratégiákból megmagyarázott hányadok: a rabkohéziós orientációt illetően ez nem éri el a 10 százalékot sem, és a magányos stratégiánál is csak kevéssel haladja meg azt (12 százalék). Az erőszakosságot és keménységet támogató nézetegyüttes ebből a szempontból is „kilóg” a többi intézeti boldogulási mód közül, mivel többet, 21 százalékot volt képes megmagyarázni az összes, modellbe bevont változó ennek az indexnek a variációjából.

Az egyes tényezők különböző rabperspektívákra gyakorolt hatásának bemutatása előtt érdemes megnézni azt is, hogy létezik-e egy általános mintázat, amely akár valamennyi függő változóra, akár azok bizonyos csoportjaira ráilleszthető. A regressziós együtthatók alapján úgy tűnik, hogy legalább két fontos tényező játszik szerepet a legtöbb attitűd alakulásában. Az egyik ezek közül a szabadulás utáni boldogulással, életesélyekkel kapcsolatos percepciókat mérő index, amely – a kollektív és izolációs stratégiát leszámítva – valamennyi rabperspektívával szignifikáns összefüggést mutat. Ennek alapján úgy tűnik, hogy a szabadulást követő időszak beilleszkedési nehézségei jelentős szerepet játszanak abban, hogy az elítéltek körében elterjedt nézetekre mennyire válik fogékonnyá az elítélt. Fontos kiemelni ugyanakkor azt, hogy a szabadulás utáni életesélyekre vonatkozó percepciók és a különböző rabperspektívák közötti összefüggések interpretálása több nehézségbe is ütközik. Mint korábban bemutattam, az eddigi kutatások jellemzően a prizonizáció egyik fontos determinánsaként tekintettek az elítéltek szabadulás utáni várakozásaira, amelyek negatív irányba fordulása elősegíti az elítéltek sajátos érték- és normarendszerének átvételét. Saját kutatásomban én is ilyen magyarázó változóként kezeltem az elítéltek jövőre vetített percepcióit. Ugyanakkor ezen változóval kapcsolatban is felmerülhet az, hogy a negatív jövőkép valójában *nem oka, hanem része* egy általánosabb elítélti világnézetnek. A korábbi és a jelen kutatásban alkalmazott adatfelvétel ugyanis keresztmetszeti kérdésen alapult, ezáltal a már többször említett temporális elrendezés problémája ebben az esetben is felvetődhet. Ennél is fontosabb az, hogy ha megnézzük a várakozásokkal kapcsolatos indexeket felépítő állításokat, akkor egyértelmű válik, hogy azok mindegyike közvetve vagy közvetlenül a legális boldogulásra vonatkozik. A konvencionális érvényesülés ezen formáinak elvetése pedig jelezheti egy internalizált társadalomellenes nézetrendszer meglétét is. Az állítások közös eleme az is, hogy a „börtönviseltségre” vezetik ki vissza a társadalom elutasítását, azonban igencsak elképzelhető az is, hogy az elítéltek válaszaiban keveredhet egymással a bekerülés előtti időszakban saját maga és mások által tapasztalt elutasítottság érzés percepciója (amelyhez bizonyos esetben nem kapcsolódott korábbi fegyházi tapasztalat) és a „volt rab” státuszról

V.2. TÁBLÁZAT: A RABPERSPEKTÍVÁKAT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK (STANDADIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK)

Magyarázó váltózók/rabperspektívák	Intézethez való viszony					Kriminális ideológia				Intézeti alkalmazkodás		
	Nevelőkhöz való viszony	Felügyelőkhöz való viszony	Intézeti programokhoz való viszony	Személyzeti kommunikációs maxima	Kontextuális elidegenedtség	Kriminális identitás	Asszociációs preferencia	Rendőrséghez való viszony	Törvényekhez és az igazság-szolgáltatáshoz való viszony	Rabkohézió	Rabizoláció	Erőszakhoz és keménységhez való viszony
Büntetés-végrehajtási fokozat	0,022	-0,011	-0,045	-0,045	0,075	0,014	0,042	-0,013	0,086	-0,048	0,033	0,018
Biztonsági fokozat (Kettes)	0,092	0,052	-0,072	0,065	0,128**	-0,122**	-0,057	0,128**	-0,009	-0,023	0,090	0,003
Biztonsági fokozat (Négyes)	0,042	-0,026	0,026	0,004	-0,075	0,031	0,038	-0,051	-0,024	0,013	-0,073	-0,051
Dolgozik-e bent	-0,068	-0,003	-0,026	-0,009	0,088	0,044	-0,077	-0,015	0,057	0,041	0,093	0,035
Partnerkapcsolatban él	-0,050	-0,076	-0,080	-0,022	-0,041	0,011	0,046	-0,050	0,033	0,062	0,020	-0,086
Életkor	0,000	-0,151*	-0,019	-0,243**	0,008	-0,193*	-0,148	-0,060	-0,101	-0,138	0,168*	-0,157
Erőszakos bűncselekmény	0,115*	0,059	-0,016	0,036	0,088	-0,035	0,019	-0,059	-0,037	-0,012	-0,021	0,087
Iskolai végzettség	-0,034	0,003	0,016	0,025	-0,078	0,004	-0,032	0,043	0,064	0,039	0,059	-0,003
Iskolai tanulmányi eredmények	0,032	0,062	0,048	-0,006	-0,042	0,003	0,030	-0,030	0,060	0,040	-0,013	0,057
Iskolai magatartás	0,177**	-0,002	0,076	0,001	0,077	-0,020	0,161**	0,011	0,031	-0,096	-0,034	0,046
Iskolakertülés	0,010	0,021	-0,105	0,075	0,112*	0,166**	0,120*	0,131*	0,104	0,078	0,002	0,040
Kapott csomagok száma	-0,060	-0,081	-0,023	-0,053	-0,031	0,004	0,011	-0,050	-0,034	-0,162**	0,005	0,073
Kapott levelek száma	0,117*	0,042	0,082	0,120*	0,071	0,106*	0,022	0,111*	0,096	0,113*	-0,055	0,133**
Látogatások	0,030	0,042	0,073	0,037	-0,062	-0,046	0,063	-0,015	-0,123*	0,083	-0,113*	0,038
Szabadulás utáni várakozások (közvetlen környezet) (6 item)	0,019	-0,028	0,071	-0,101*	-0,145**	-0,057	-0,056	-0,150**	-0,166**	-0,102	-0,299**	-0,142**
Szabadulás utáni stigmatizáció percepciója (6 item)	0,319**	0,427**	0,235**	0,307**	0,286**	0,298**	0,196**	0,350**	0,267**	-0,060	0,008	0,191**
Életkor az első őrizetbe vétel idején	-0,022	-0,060	0,053	0,177*	0,042	-0,072	-0,099	-0,058	-0,014	0,131	-0,022	0,031
Összes fegyházban töltött idő	-0,018	0,057	-0,064	0,123	-0,015	0,157*	-0,066	0,031	0,116	-0,033	0,018	0,130
Korábbi szabadságvesztések száma	0,070	-0,013	0,180*	0,100	0,030	0,063	0,009	0,014	0,072	0,143*	-0,002	0,098
Jelenlegi büntetésből 6 hónap vagy kevesebb van hátra	0,019	0,031	-0,001	-0,003	0,011	-0,037	0,031	-0,002	-0,011	0,012	0,005	-0,021
R²	20,2	27,2	12,3	19,9	16,0	34,6	24,3	25,7	24,4	8,7	12,3	20,8

** Az összefüggés 0,01 szinten szignifikáns.

* Az összefüggés 0,05 szinten szignifikáns.

adódó megbélyegzettség érzés. Összegezve az elmondottakat, a rendelkezésre álló adatok nem alkalmasak olyan kérdések tisztázására, hogy a szabadulás utáni várakozások gyökerei milyen tényezőkre vezethetők vissza. Nem kizárható, hogy a bekerülők már a szabadságvesztés előtti időszakban is kiábrándulhattak a legális boldogulás lehetőségeiből (ez vezethetett például a bűncselekmény elkövetéséhez), de ugyanúgy elképzelhető az is, hogy az intézetben a saját, illetve mások tapasztalatai alakíthatják ki, illetve erősíthetik meg ezeket a nézeteket. A vizsgálatban alkalmazott eszközök segítségével ugyanakkor az biztosan állítható, hogy az elítéltek szabadulást követő makroszintű várakozásai és a rabvilágnézet legtöbb eleme között kapcsolat van.

A másik tényező, amely több attitűdelemmel is szorosan összefügg, szintén a szabadulás utáni időszakra vonatkozik, de annak a mikroszintű, vagyis a családi, baráti kapcsolatokra vonatkozó aspektusát méri. Érdekes ugyanakkor az, hogy a várakozások ezen típusa éppen ellenkezőleg hat az elítélti világnézet elfogadására, mint a fentebb említett makroszintű anticipációk. Az eredmények arra utalnak, hogy minél inkább érzi úgy egy elítélt, hogy szabadulás után számíthat szűkebb környezete támogatására, annál inkább elfogad bizonyos intézetellenes, prokriminális nézeteket. Ennek a fordítottja is igaz, vagyis minél inkább gondolja úgy valaki, hogy családja és barátai már lemondtak róla, annál kevésbé veszi át az elítélti világnézeti elemeket. Ez az összefüggés látszólagosan cáfolja azt a korábbi feltevést, mely az elítéltek társas szükségleteit a külvilági és az intézeten belüli kapcsolatok bizonyos „egyensúlya” alapján értelmezi. Vagyis, ha az egyén külső támogatást kap a külvilágtól, akkor kevésbé szorul rá arra, hogy társas kapcsolatokat alakítson ki a rabtársaival, így az elítéltek domináns érték- és normarendszerét is kevésbé kész internalizálni. Jelen kutatás eredményei azonban megkérdőjelezik ennek a feltevésnek a helyességét, hiszen éppen a külső segítségre számító elítéltek azok, akik inkább támogatják a különböző intézettel szembeni és kriminalitást pártoló nézeteket. Ebben az esetben is érdemes megnézni a konkrét állításokat, amelyek az index alapját képezték. Ezek az itemek a „feltétel nélküli” támogatásra vonatkoznak, amit azért fontos kiemelni, mert az állításokból nem derül ki, hogy a közvetlen környezet miként vélekedik az elítélt viselkedéséről. Az importációs modell logikáját követve, mely szerint a bűnözőket kibocsátó társadalmi közeg értékrendszere hasonló lehet az onnan később börtönbe kerülőkéhez, feltételezhető, hogy a szűkebb környezet támogatása és a különböző elítélti perspektívák elfogadása között kimutatott összefüggés hátterében éppen az áll, hogy az elítélt és az őt visszafogadó mikrokörnyezet értékrendszere hasonló értékeket támogat. Előzetes feltevésemm az volt, hogy a szabadulás utáni várakozások két csoportja esetében ugyanazon tényezők, ugyanolyan irányú szerepet játszanak¹⁶³,

¹⁶³ Mint többször említettem, e két aspektust a korábbi kutatásokban egy változóba integrálták. Ezért azt vártam, hogy bár két különböző, de ugyanolyan irányú várakozástípust jelenítenek meg, és hasonló módon „viselkednek”.

az látszik, hogy ezek az anticipációk éppen ellenkező irányba befolyásolják az elítéltek világnézeti elemeinek elfogadását. Ezen anticipatív determinánsokat leszámítva, úgy tűnik, hogy egyéb általánosabb mintázat nem olvasható ki az adatokból, mivel még az intézeti viszonyt, a kriminális ideológiát, valamint az intézeti alkalmazkodást kifejező csoportokon belül is más-más tényezők azok, melyek az egyes vizsgált jelenségekre hatást gyakorolnak.

V.2.1. Az intézethez való általános viszonyulást magyarázó hipotézis (H2.1)

A felügyelőkkel szembeni negatív vélemények elfogadásában a vizsgálatba bevont magyarázó tényezők közül az életkor és a fentebb említett szabadulás utáni stigmatizáció percepciója játszik szerepet. Bár az életkorhoz tartozó béta együtttható csak 0,05 szinten szignifikáns, annak előjele és erőssége viszont arra utal, hogy a fiatalabb elítéltek körében inkább elterjedt az őrszemélyzet elutasítása, míg az idősebbekre ez kevésbé jellemző. Úgy tűnik, hogy ezen véleményben egyéb tényezők nem játszanak érdemi szerepet, a vizsgált hipotézisek közül csak ezeket erősítették meg az eredmények.

Az intézeti nevelők negatív megítélése, a regressziós együttthatók alapján, úgy tűnik, hogy elsősorban azokra jellemző, akikre a bíróság erőszakos bűncselekmény elkövetése miatt szabott ki letöltendő szabadságvesztést, és azokra, akik rossz iskolai magatartásról számoltak be, valamint akik esetében a kapott levelek száma magasabb. A nevelőkkel kapcsolatos attitűdök háttérére vonatkozó feltevések közül tehát csupán – a stigmatizációs változóval együtt – négyet sikerült igazolni. Ezek közül azonban csak három felelt meg a hipotézisben megfogalmazott irányoknak. A regressziós koefficiens előjele ugyanis a feltételezett ellentétes irányú összefüggést jelez a nevelők megítélése és a kapott levelek száma között. Ez alapján úgy tűnik, hogy minél több levelet kap valaki a kinti ismerőseitől, hozzátartozóitól, annál hajlamosabb negatívan értékelni a nevelőket. Emlékeztetőül, erre vonatkozóan éppen ennek ellenkezőjét vártam, vagyis, hogy a gyakoribb kapcsolattartás éppen az intézet, így a személyzet a pozitívabb megítélése irányába hathat.

Az adatokból az is kiolvasható, hogy a fegyintézetben belüli oktatáshoz, munkáltatáshoz, szabadidős programokhoz való viszony a legtöbb esetben független a modellbe bevont magyarázó változóktól. Csupán az a feltevés igazolódott, hogy a szabadulást követő időszakra vetített megbélyegzettség érzés szignifikánsan befolyásolja a fegyintézet programjaival kapcsolatos negatív véleményeket. Ezenkívül az adatok azt is megerősítették, hogy a korábbi szabadságvesztések számának emelkedésével növekszik az intézeti programok elutasítása. Az, hogy a visszaeső elítélteket egyfajta szkeptikus hozzáállás jellemzi az intézet által kínált programokkal kap-

csolatban, azzal magyarázható, hogy ők azok, akik sok esetben saját negatív élményeikből adódóan vonhatják kétségbe ezek reszocializációban betöltött szerepét, hatékonyságát. A többszörös visszaesők, akik az iskolai képzés révén és általában a munkaerőpiacion való boldogulás esélyeit kevésbé látják biztosítottak, véleményében visszatükröződhet az, hogy negatívan ítélik meg ezeket a programokat is.

A személyzettel kapcsolatos kommunikációs tilalom elfogadásának magyarázatául megfogalmazott feltevéseket is csak néhány esetben igazolták az adatok. Konkrétan, a fiatalabbak, továbbá a társadalomba való visszailleszkedés nehézségeit súlyos problémának érzők vallják erősebben azt, hogy szükséges egyfajta „kommunikációs zár” a nevelőkkel és a felügyelőkkel való kapcsolataikban. A személyzettől való elzárkózással szignifikánsan összefüggő másik három tényező azonban a várttal ellentétes irányú kapcsolatokra utal. A feltevés az volt, hogy a külső kapcsolatoktól izolált, a büntetés kitöltése utáni időszakban a családi és baráti közeg támogatásáról pesszimista véleményt megfogalmazók, valamint a fiatalabb életkorban a nyomozhatóságokkal már összetűzésbe kerülők képviselik inkább ezt a véleményt. Mint említettem, ezeknek éppen az ellenkezőjét jelzik az adott koefficiensek előjelei.

A fegyháza belüli saját sors befolyásolását (vagyis a kontextuális elidegenedettséget) illetően megfogalmazott hipotéziseket is csak részben erősítették meg a vizsgálat adatai. Az „iskolai múlt” egyik indikátorával kapcsolatban igazolódott az a feltevés, mely szerint a gyakori iskolakerülés bizonyos értelemben megmagyarázhatja a rabperspektívák ezen típusát. A büntetés letelte utáni időszak mikro- és makrokörnyezettel kapcsolatos várakozásai esetében, az utóbbi a várttal megegyező, az előbbi pedig azzal ellentétes irányban függött össze az elidegenedettség ezen mutatójával. A fogvatartás körülményeit jelző egyik indikátor – a biztonsági fokozat – esetében ugyanakkor részben a hipotézissel ellentétes irányt jelez a béta együttható. A béta koefficiens előjele alapján ugyanis a kettes biztonsági csoportban, azaz a legenyhébb feltételek között büntetésüket töltők azok, akik inkább érzik úgy, hogy a fegyházi körülmények között meg vannak fosztva a saját sorsuk feletti rendelkezés jogától. Az „ellenpróba”, vagyis a legszigorúbb (négyes) biztonsági csoportba tartozók esetében viszont nem szignifikáns és alacsony a regressziós együttható értéke, ezért tekinthető ez csak feltevésem részleges cáfolatának. Hogy miért éppen a legenyhébb fogvatartási körülmények között élő elítéltek körében magasabb az elidegenedettség érzés, csupán további feltevések fogalmazhatók meg. Az egyik lehetséges magyarázat az lehet, hogy a kettes biztonsági csoporthoz tartozó elítéltek, akik számára az intézet belüli mozgás és egyéb kedvezmények más besorolású társaikhoz képest elérhetőbbek, éppen ebből adódóan érzékelhetik nagyobb nehézségnek az autonómiától való megfosztottság „kínját”. Feltételezhető ugyanis, hogy a szigorúbb biztonsági fokozatban büntetésüket töltők számára a bebörtönzéssel együtt járó más típusú deprivációk lehetnek hangsúlyosabbak, háttérbe szo-

rítva a hatalomtól való megfosztottság érzés kiváltotta frusztrációt. Vagyis az enyhébb szabályok között élők esetében feltehetően egyfajta relatív deprivációra utalhat a magasabb elidegenedettségi szint. Egy másik magyarázatként jöhet szóba az is, hogy mivel a legtöbb elítélt a közepes (hármás) biztonsági fokozatú körletben tölti szabadságvesztés büntetését, és az ettől enyhébb vagy szigorúbb biztonsági csoportban lévők csupán alacsony hányadát (körülbelül 10-10 százalékát) alkotják az elítélti populációnak, így a pozitív és negatív értelemben szelektált, ám számában alacsony sokaság adatait vehettem össze a „többség adataival. Ebből adódóan pedig az eredmények is óvatosan kezelendők.

V.2.2. A kriminális világnézetet magyarázó alhipotézis (H2.2)

Mint fentebb már említettem, a kriminális ideológia indikátorai esetében magyarázták a legtöbbet a jelen kutatásba bevont háttérváltozók. A kriminális világnézeti elemek elfogadásában néhány tényező általános szerepét mutatják az adatok. Ezek közé tartoznak – a már a fejezet első részében is említett – szabadulás utáni életesélyekkel kapcsolatos percepciók, amelyek minél pesszimistább színezetűek, annál inkább hajlamos az egyén elfogadni a bűnözésnek kedvező nézeteket. A kapott eredmények arra engednek következtetni, hogy a kriminális énkép, a bűnözői kapcsolatok elfogadása, a rendőrségre és általában az igazságszolgáltatási rendszerre¹⁶⁴ vonatkozó elutasító vélemények azok körében elterjedtek, akik saját bevallásuk szerint gyakran lógtak az iskolából. Viszont más, az iskolai múlttal kapcsolatos változók nem befolyásolják érdemben a kriminális ideológia elfogadását. Ez alól kivétel az iskolai magatartás és a kriminális barátságok preferálása közötti összefüggés, amely azt mutatja, hogy az iskolai viselkedési problémák előrevetíthetik a bűnözést támogató nézetek átvételét. Ezeket az „általános tendenciákat” leszámítva, a kriminalitást jelző indexeket eltérő tényezők magyarázzák.

Az adatokból kiolvasható, hogy a bűnözői énkép elfogadása a legenyhébb biztonsági fokozatban élő elítéltekre jellemző kevésbé, viszont inkább elterjedt a fiatalabb, illetve (mint fent említettem) a gyakori iskolai hiányzásokról beszámoló elítéltek körében. Ezek az eredmények megfelelnek a hipotézisekben feltételezett irányoknak. Igaznak bizonyult az a feltevés is, hogy az egyén életében összesen, valamilyen fegyházban töltött idő emelkedésével a kriminális énkép megerősödik. A kapcsolattartás gyakoriságát mérő mutatók közül a kapott levelek száma mutat szignifikáns – ám a hipotézissel ellentétes irányú – összefüggést a bűnözői identi-

¹⁶⁴ A törvényekhez és az igazságszolgáltatási véleményeket kifejező index esetében ez az összefüggés nem szignifikáns, viszont a béta együttható értéke hasonló a másik három kriminalizációs indikátoréhoz.

tással. Vagyis az adatok alapján úgy tűnik, hogy azok, akik több levelet kapnak átlagosan egy hónapban, inkább vallják magukat bűnözőnek.

A bűnözőkkel való személyes kapcsolatok elfogadása – a már többször említett stigmatizációs változó mellett – a bekerülés előtti életszakasz iskolai indikátorai közül kettővel, a rossz iskolai magatartással és az iskolából való lógással mutat szignifikáns összefüggést. Ezek az eredmények megfelelnek a feltételezett irányoknak.

A rendőrségre és a rendőrökre vonatkozó negatív vélemények hasonló tényezőkre vezethetők vissza, mint amelyek a kriminális énkép elfogadásában is szerepet játszottak (a szabadulási utáni időszakkal kapcsolatos stigmatizáció percepciója, múltbéli iskolakerülés, gyakoribb külső kapcsolattartás). Fontos különbség ugyanakkor az, hogy a legenyhébb biztonsági csoporthoz tartozó elítéltek esetében az alacsony szintű kriminális identitás (illetve ennek elvetése) meglepő módon erősebb rendőrellenességgel párosul. Mint már jeleztem, a legenyhébb biztonsági csoporthoz tartozók csupán egy kis hányadát teszik ki az intézetben fogva tartott elítélteknek, és talán erre vezethető vissza a kimutatott összefüggés. A legszigorúbb biztonsági csoporthoz tartozó elítéltek között azonban nem volt szignifikáns a kapcsolat, így az „ellenpróba” ebben az esetben sem teljesült. Arra, hogy mivel magyarázható ez a szignifikáns, bár nem túlságosan erős összefüggés, még spekuláció szintjén sem vállalkoznék. A rendőrségről alkotott képet az említetteken kívül a szabad világ mikrokörnyezetre vonatkozó várakozásainak irányai alakítják, mégpedig a már többször említett módon, vagyis minél pozitívabb a családi és baráti kapcsolatokat illető jövőkép, annál nagyobb a rendőrséggel kapcsolatos elutasítás.

A törvényekre és az igazságszolgáltatás egészére vonatkozó negatív vélemények hátterében csupán három meghatározó tényezőt sikerült azonosítani. Ezek közül kettő a jövőbeli várakozások két típusa, amelyek a fentiekben ismertetett módon gyakorolnak hatást ezen nézetek elfogadására. A következtetés tehát az, hogy minél negatívabban ítéli meg az elítélt a szabadulás utáni boldogulással kapcsolatos esélyeit, illetve minél inkább gondolja úgy, hogy családtagjai és barátai visszafogadják büntetése leteltét követően, annál inkább lesz elutasító az igazságszolgáltatással, és az annak gerincét alkotó törvényekkel szemben. A külső kapcsolattartás indikátorai közül pedig a látogatások hiánya valószínűsíti azt, hogy valaki fogékonnyá válik a törvényekre vonatkozó oppozicionális attitűd elfogadására. Utóbbi összefüggés a feltételezettnek megfelelő irányt jelez.

V.2.3. Az intézeti stratégiákat magyarázó alhipotézis (H2.3)

Az intézeti alkalmazkodást magyarázó alhipotézissel azt feltételeztem, hogy az elítéltek közötti szolidaritást és a keménységet-erőszakosságot támogató nézetek hátterében ugyanazok a

tényezők állnak, illetve ezek ugyanúgy hatnak, míg a rabizolációs stratégia esetében éppen ellentétes irányú várakozásokat fogalmaztam meg. Az életkor intézeti adaptációban betöltött szerepére vonatkozó feltevéseket részben igazolták az adatok. Noha csupán a rabtársaktól való elzárkózás esetében szignifikáns az összefüggés, a kollektív és a violens orientációkhoz tartozó regressziós együtthatók előjele és erőssége is részlegesen alátámasztja feltételezéseimet. Vagyis a magányos stratégia inkább jellemző az idősebb elítéltekre, a szolidaritás és az erőszak hangsúlyozása viszont a fiatalabb társaik körében elterjedtebbek. A szabadulást követő stigmatizáció percepciója az összes vizsgálatba bevont rabperspektíva közül csak a kollektív és individuális viszonyulásban nem játszik szerepet, a harmadik (erőszakosság elvi támogatása) esetében viszont erős és pozitív kapcsolatot jelez a béta koefficiens. A családi és baráti kapcsolatokat illető jövőkép az intézeti viszony, és a kriminális ideológia indikátoraihoz hasonlóan befolyásolja az adaptációs stratégiák különböző formáit is. Így a regressziós együtthatók negatív előjele ebben az esetben is arra utal, hogy pozitív irányú mikrokörnyezeti várakozások nemhogy gátolják, hanem bizonyos értelemben facilitálják a rabkohéziót, valamint az erőszakosságot és keménységet favorizáló nézetek elfogadását. Utóbbi összefüggések a feltételezettel ellentétes irányúak. Azonban szintén negatív előjelű rabizoláció és a mikrokörnyezeti anticipációk kapcsolatát jelző béta együttható, amely viszont megerősíti azt a hipotézist, hogy minél pozitívabbak az elítéltek szűkebb környezettel kapcsolatos várakozásai, annál inkább hajlamosak távolságot tartani rabtársaiktól.

A külső kapcsolattartást jelző magyarázó változók esetében az eredmények ellentmondásosak. A kapott csomagok száma és a rabkohéziós attitűd összefüggését illetően inverz kapcsolatra utal a béta együttható, azaz minél kevesebb csomagot kap havonta átlagosan egy elítélt, annál inkább fogadja el a rabösszetartás maximáját. Ez látszólagosan igazolja azt a feltevést, mely szerint a külvilágtól való izoláció a rabtársadalom irányába való elmozdulást elősegítő tényező. A kapott levelek száma viszont éppen ellenkező irányú összefüggésre utal a rabszolidaritással kapcsolatban. Mivel mindkét említett kapcsolattartási indikátor önbevalláson alapult, ezért nem kizárható, hogy valamelyik, vagy akár mindkét adat esetében megbízhatósági problémák merülhetnek fel. Különösen igaz lehet ez a kapott csomagok esetében, hiszen a kérdezés során több válaszadó is jelezte, hogy bár hivatalosan havonta egy csomag engedélyezett (illetve kivételesen jutalmazásként több csomag is kapható), a „más nevére” kért csomagokkal ez a szám „nem hivatalosan” növelhető. Erre alapozva elképzelhető, hogy a havi átlagos darabszámot (annak ellenére, hogy a kérdezés során törekedtünk arra, hogy a „valós” adatot írjuk a kérdőívre) egyesek szándékosan „alulbecsülhették”, tartva az esetleges intézeti szankcióktól. A rabkohézió esetében szignifikáns prediktornak bizonyult a kiterjedtebb fegyintézeti múlt is, amely esetben a pozitív irányú együttható azt jelzi, hogy minél többször ítélték valakit korábban letöltendő sza-

badságvesztésre, annál inkább fogadja el azt, hogy az elítélteknek össze kell tartaniuk egymás között. Ugyan a regressziós béta nem mutat szignifikáns összefüggést a rabösszetartás preferálása és az első őrizetbe vétel idején betöltött életkor között, annak iránya és erőssége hasonló kapcsolatra utal, mint a jelen kutatásban az intézethez való viszony egyik indikátoraként kezelt személyzeti kommunikációs maxima esetében. Ezt azért fontos kiemelni, mert a korábbi amerikai vizsgálatokban e kettő a prizonizációs index lényegi aspektusaiként szerepelt. Mint említettem, az első őrizetbe vétel idején betöltött életkort a kriminális múlt egyik fontos mutatójaként kezelték, az ehhez kapcsolódó magyarázó mechanizmus pedig arra épült, hogy minél korábban kerül valaki kapcsolatba a társadalmi kontroll ágenseivel, annál nagyobb valószínűséggel veszi át a fegyintézeti társadalom sajátos értékrendszerét. Jelen kutatás adatai azonban arra utalnak, hogy ennek éppen az ellenkezője igaz, vagyis az, hogy minél későbbi életkorban kezdeményezi a nyomozóhatóság az első őrizetbe vételt, annál inkább támogatja az illető a rabkohéziós (és a személyzettől való elzárkózásra) vonatkozó nézeteket. Ebből pedig következhet az is, hogy az első őrizetbe vétel más módon indikátora a kriminális múltnak, mint azt korábban feltételezték. Ugyanis a későbbi életszakaszban bekövetkező „első kapcsolat” a rendőrséggel jelentheti azt is, hogy az illetőt azt megelőzően nem sikerült az esetlegesen elkövetett bűncselekmények miatt a nyomozóhatóságoknak kézre keríteniük (így őrizetbe vételét sem kezdeményezhették), nem csupán azt, hogy nem követett el törvénytörtést.

A rabtársaktól való elzárkózásban a már fentebb jelzett életkori hatás és a szabadulást követő mikrokörnyezeti várakozások mellett a külső kapcsolattartás közvetlen, személyes típusának van döntő jelentősége. Ezek az eredmények is ellentmondásosak, hiszen egyfelől igaz az, hogy akiket nem, vagy csak rendszertelenül látogatnak, azok körében a magányos boldogulási stratégia az elterjedtebb, ugyanakkor az adatokból az is kiolvasható, hogy azon elítéltek, akik optimistán tekintenek a szabadulásuk után a szűkebb környezetükkel való kapcsolataikra, azok inkább választják a társaiktól való elzárkózást. Az első összefüggés a feltételezettel ellentétes irányú, a másodikként említett pedig annak megfelelő. A két együttható irányából adódó ellentmondás logikailag feloldható. Mindkét adat önbevalláson alapul, a látogatások gyakoriságát egy itemmel mértem, a családi, baráti kapcsolatok támogatását mérő változót pedig főkomponens elemzéssel, több állítás alapján alakítottam ki, ezért utóbbi tűnik megbízhatóbbnak. Egy másik lehetséges magyarázat lehet az is, hogy a látogatás csupán egy opció a családtagok, barátok számára, amely ráadásul erősen függhet a mikrokörnyezet térbeli távolságától, illetve a kibocsátó (és befogadó) közeg anyagi lehetőségeitől. Elképzelhető tehát, hogy a látogatás és a jövőbeli kapcsolattartás rabizolációra gyakorolt ellentmondásos hatásainak hátterében az áll, hogy ezek a mutatók más jelenségeket mérnek.

V.2.4. A rabperspektívák magyarázatával kapcsolatos eredmények összefoglalása

Az előzőekben arra kerestem választ, hogy az elítéltek körében elterjedt különböző nézetek elfogadása milyen – a korábbi kutatásokban is vizsgált – tényezőkre vezethető vissza. Az adatok alapján egyértelmű, hogy rabperspektívák prediktorai közül a legfontosabbak a szabadulás utáni várakozások különböző típusai. Az eredmények arra utalnak, hogy a családi és baráti viszonyokra vonatkozó jövőkép és a stigmatizációs jelenséggel kapcsolatos percepciók két teljesen elkülönült jelenségment értelmetlenek, amelyek ellentétes irányban befolyásolják az elítéltek sajátos világnézeti elemeinek az elfogadását. Ez röviden úgy foglалható össze, hogy minél inkább véli úgy egy elítélt, hogy a börtönviseltségéből adódóan majd szembesülnie kell a társadalom elutasításával, annál inkább vall különféle intézet- és személyzetellenes, kriminalitást támogató nézeteket, továbbá gondolja úgy, hogy kívánatos az egymás közötti összetartás, valamint azt, hogy az erőszak egy elfogadható stratégia a börtönben való boldoguláshoz. A szűkebb környezetbe való visszailleszkedés sikerességébe vetett hit viszont úgy tűnik, hogy éppen ellentétesen hat az elítéltek értékrendszerének egyes komponenseire. Az optimista jövőkép a családi és baráti támogatást illetően ugyanis nemhogy gátolja, hanem inkább elősegíti azt, hogy valaki intézetellenes és a bűnözést támogató nézeteket fogadjon el.

Összességében igaz, hogy a fogva tartás formális tényezői csak néhány esetben szerepeltek szignifikáns magyarázó változóként a regressziós modellekben. A büntetés-végrehajtási fokozat (börtön vagy fegyház) egyik modellben sem, a biztonsági csoport is csak kevés rabperspektíva esetében jelzett értékelhető (bár ellentmondásos) kapcsolatot. Az, hogy a válaszadó dolgozik-e a büntetése alatt az intézetben szintén nem befolyásolta az elítéltek világnézeti elemeinek elfogadását.

A társadalmi-demográfiai és a kriminális múlthoz köthető változók többsége sem sorolható a rabperspektívákat befolyásoló lényeges determinánsok közé. Az, hogy az illető partnerkapcsolatban élt-e vagy sem, egyáltalában nem játszik szerepet abban, hogy milyen értékrendszeret támogat. Mint ahogy az sem, hogy milyen iskolai végzettséget szerzett, és milyen eredményei voltak korábban az iskolában. Az életkor azonban szignifikánsan összefügg bizonyos elítélte nézetekkel, amely igazolta azokat a feltevéseket, hogy a felügyelőellenesség, a személyzettől való elzárkózás, a kriminális énkép elfogadása, a rabok közötti összetartozás hangsúlyozása, valamint az erőszakosságot támogató nézetek a fiatalabbak gondolkodásában inkább jelen vannak, míg a magányos stratégia elsősorban az idősebb elítéltek körében elfogadott. A bűncselekmény erőszakos jellege – a nevelőkhöz való negatív hozzáállást leszámítva – a rabperspektívák támogatását egyáltalán nem befolyásolta. A gyakori iskolakerülés és a kriminális ideológiai elemek között feltételezett összefüggéseket ugyanakkor megerősítették a hazai adatok. A krimi-

nális múlt olyan indikátorai, mint a korai kapcsolat a nyomozóhatóságokkal, illetve a korábbi szabadságvesztések száma csak néhány esetben mutattak érdemi összefüggést a rabperspektívákkal.

A külső személyekkel való kapcsolattartás (melyet a havonta átlagosan kapott levelek és csomagok számával, valamint a látogatások gyakoriságával mértem) bizonyos értelemben szerepet játszik egyes világnézeti elemek támogatásában. Úgy tűnik, hogy a gyakori levelezés inkább bizonyos intézetellenes és kriminális nézetek átvételének irányába hat, de a csoporton belüli összetartást és a keménységgel-erőszakkal kapcsolatos nézetek elfogadását is erősítheti.

Az időtényező elítéltek körében elterjedt nézetekre gyakorolt hatására vonatkozó feltevések nem igazolódtak. Ez alól kivétel az összes fegyintézetben töltött idő és a kriminális énkép összefüggése, mely megerősítette azt, hogy minél hosszabb időt töltött valaki életében büntetés-végrehajtási intézetben, annál inkább fogadja el magára nézve a negatív, bűnözői címkét. Nem sikerült viszont kimutatni a rabnézetek szabadulás közeledtével bekövetkező feltételezett változását, ugyanis azok, akik büntetésük utolsó szakaszában járnak, az adatok alapján nem különböztek gondolkodásban azoktól a társaiktól, akiknek még hosszabb időt kell az intézetben tölteniük.

V.3. A SZABÁLYSZEGÉSEK ÉS A JUTALMAZÁSOK MAGYARÁZATÁVAL KAPCSOLATOS HIPOTÉZIS (H3.)

Az elemzés további részében a prizonizáció egy másik indikátorát, az intézeti viselkedést, pontosabban annak két feltételezett mutatóját, az elkövetett fegyelmi vétségeket és az intézeti jutalmazásokat tekintem függő változóknak. Az intézeti viselkedés ezen két szélsőséges esetét a jelenlegi büntetésből letöltött időtartamhoz viszonyítottam, majd logaritmikus transzformáció révén közelítettem a normális eloszláshoz. Ebben a részben a független változók két csoportjával magyaráztam az intézet által alkalmazott pozitív és negatív szankciókat, amelyek közül az egyiket a rabvilágnézet determinánsaiként vizsgált változók (vagyis az intézeti körülményekhez, a külső kapcsolattartáshoz, az intézetbe kerülés előtti tényezőkhöz, valamint a szabadulás utáni várakozásokhoz köthető változók), a másikat pedig maguk a rabperspektívák alkotják.

Elméleti kiindulópontom az volt, hogy az intézet által alkalmazott negatív szankciók és a jutalmazások az elítéltek viselkedésének két egymással ellentétes indikátoraiként értelmezhetők, így a különböző tényezők eltérő hatást gyakorolhatnak erre két változóra.

A harmadik hipotézissel kapcsolatos eredményeket az *V.3. táblázat* tartalmazza.

V.3. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET ÉS JUTALMAZÁSOKAT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐK (STANDARDIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK)

Magyarázó változók	Intézeti szabályszegések	Intézeti jutalmazások
Büntetés-végrehajtási fokozat	0,008	– 0,120*
Biztonsági fokozat (Kettes)	– 0,124**	0,106*
Biztonsági fokozat (Négyes)	0,154**	– 0,010
Dolgozik-e bent	0,212**	– 0,254**
Partnerkapcsolatban él	– 0,037	– 0,008
Életkor	– 0,313**	0,076
Erőszakos bűncselekmény	– 0,041	– 0,054
Iskolai végzettség	0,008	– 0,061
Iskolai tanulmányi eredmények	– 0,003	– 0,011
Iskolai magatartás	0,030	0,010
Iskolakerülés	– 0,013	– 0,031
Kapott csomagok száma	– 0,044	– 0,004
Kapott levelek száma	– 0,015	– 0,001
Látogatások	– 0,022	0,108*
Szabadulás utáni várakozások (közvetlen környezet) (6 item)	– 0,047	0,002
Szabadulás utáni stigmatizáció percepciója (6 item)	– 0,030	0,037
Életkor az első őrizetbe vétel idején	– 0,035	– 0,155*
Korábbi szabadságvesztések száma	0,141*	– 0,069
Jelenlegi büntetésből 6 hónap vagy kevesebb van hátra	– 0,237**	– 0,189**
R²	34,8	20,8

** Az összefüggés 0,01 szinten szignifikáns.

* Az összefüggés 0,05 szinten szignifikáns.

A szabályszegések esetében az adatok azt jelzik, hogy relatíve magas a vizsgálatba bevont független változók által magyarázott varianciarányad (közel 35 százalék). A hipotézisben megfogalmazott összefüggéseket néhány esetben igazolták az adatok. Így megerősítést nyert, hogy a biztonsági csoport szigorúsága összefügg azzal, hogy egy elítélt mennyi fegyelmi vétséget követett el eddig a büntetése alatt. Vagyis a legenyhébb (kettes) biztonsági csoporthoz tartozók kevés, a legszigorúbb őrzési-felügyeleti körülmények között élők viszont jellemzően több szabályszegést követtek el. Ez bizonyos szempontból természetes is, hiszen a biztonsági csoportbesorolás deklaráltan függ az elítélt magatartásától, ebből adódóan a legenyhébb biztonsági szintű zárkába csak jó magaviseletű elítéltek kerülhetnek. Fontos kiemelni ugyanakkor azt is, hogy a fenti kapcsolatokat jelző béta együtthatók értékei nem mondhatók nagyoknak sem a kettes, sem a négyes biztonsági csoport esetében.

Az a feltevés is igazolódott, hogy az intézetben nem dolgozó elítéltek több szabályszegést követnek el. Ennek hátterében valószínűleg az állhat, hogy a börtönbeli munkáltatásban résztvevők számára a munkahely egyfajta rendszerességet, keretet nyújthat, illetve a foglalkoztatott státusz bizonyos értelemben privilegizált pozíciót jelenthet az intézetben. A nem dolgozók esetében viszont a több szabadidő gyakoribb konfliktushelyzetekhez vezethet, mind a személyzet tagjaival, mind egymás között. Az adatokból emellett az is egyértelműen kiolvasható, hogy a fiatalabb elítéltek több fegyelmi vétséget követnek el idősebb társaiknál. Ha a fegyelmi büntetésekről nemcsak kvantitatív, hanem kvalitatív információk is rendelkezésre állnának, akkor érdeemes lenne megnézni, hogy az életkor-szabályszegések összefüggés milyen típusú fegyelmi vétségek esetében igazolható, ennek hiányában azonban csak további óvatos hipotézisek fogalmazhatók meg ezzel kapcsolatban. Például igencsak elképzelhető, hogy a fegyelmi vétségek elkövetése nem csak a fiatalokra, hanem az idősebbekre is jellemző lehet, amelyet a személyzet elleni, de az egymás közötti konfliktusok is eredményezhetnek. A bekerülő fiatalabb elítéltek valószínűleg nehezebben birkózhatnak meg az intézeti bezártsággal, amely az örökkel és társaikkal való vitákba torkollhat, és ez fegyelmi vétségek elkövetéséhez vezethet. Ugyanígy nem kizárható az sem, hogy az idősebb elítéltek is ugyanolyan gyakorisággal követhetnek el szabályszegéseket, mint a fiatalabbak, csak ők már alkalmazkodhattak az intézet zárt világához, és ezáltal sikeresebben kerülhetik el az azzal járó negatív szankciókat. Utóbbi feltevést azonban részlegesen cáfolja egy másik mutató, a korábbi szabadságvesztések száma és a fegyelmi vétségek közötti pozitív irányú összefüggés, amely azt mutatja, hogy a korábbi büntetések száma nem csökkenti, hanem növeli a jelenlegi szabadságvesztés ideje alatt elkövetett fegyelmi vétségek számát.

Az a feltevés, mely szerint a fegyelmi vétségek elkövetése és az ítéletből hátralévő idő együttjárást mutat, szintén megerősítést nyert, bár ezt eredményt nem könnyű interpretálni. Mivel a visszalévő idő alapján a sokaságot két részre bontottam (aszerint, hogy 6 hónapnál kevesebb vagy több van hátra még a büntetésből), az így létrehozott „szintetikus kohorszokat” csupán ez a szempont különbözteti meg egymástól. Ugyanakkor például a rövid időn belül szabadulók kategóriájába tartozókat csak ezen logika kapcsolja egybe, mivel különböző időpontokban kezdhették meg szabadságvesztésüket, és ezáltal eltérő büntetéshossz állt rendelkezésükre a fegyelmi vétségek elkövetésére. Egy részleges magyarázatként fogalmazható meg a kimutatott összefüggésre az, hogy egy személy valószínűleg a büntetés bizonyos szakaszaiban (a kezdeti alkalmazkodási nehézségek miatt gyaníthatóan a szabadságvesztés első részében) követhet el olyan cselekményeket, melyek fegyelmi vétségnek minősülnek. Sajnos a fegyelmi vétségek ezen dinamikáját illetően nem álltak rendelkezésre adatok, vagyis éppen azt nem „tudjuk”, hogy a szabályszegések az ítélet mely szakaszára jellemzőek, azaz „mikor” követték el őket. Az emlí-

tettek alapján értelmezhetővé válik a kimutatott kapcsolat: ha a fegyelmi vétségekkel kapcsolatban azt feltételezzük, hogy azokat a bekerülést követő időszakban követik el inkább, majd ezt követően gyakoriságuk csökken¹⁶⁵, akkor a büntetés utolsó szakaszában járók esetében kimutatott összefüggés ezt tükrözheti.

Az intézeti viselkedés másik indikátora, a *jutalmazás* kapcsán is néhány esetben a feltételezett irányokat igazolták az adatok. Az intézeti körülmények mutatói közül a büntetés-végrehajtási fokozat és – részben – a biztonsági csoport is szignifikáns prediktornak bizonyult. Így megerősítést nyert, hogy a börtön (azaz az enyhébb) végrehajtási fokozatban és a kettes biztonsági szint feltételei között élő elítéltek nagyobb eséllyel részesülnek jutalmazásban. Az intézeti munkavégzés és a jutalmazás kapcsán feltételezett összefüggés is a várt iránynak megfelelő, vagyis a dolgozó elítéltek több jutalmat kapnak, mint nem dolgozó társaik. Valószínű, hogy az intézeti munkahely eleve több lehetőséget biztosíthat a jutalmazásra (például kiemelkedő munkateljesítmény esetén), ezzel együtt csökkentheti az esélyét annak is, hogy olyan cselekményt kövessen el a munkát végző rab, amelyért büntetés jár.¹⁶⁶ Az intézetben foglalkoztatottak ugyanis a munkanapokon idejük nagy részét a munkahelyükön töltik, más napirend szerint élnek, valamint lakhatás szempontjából is elkülönülnek a szervezett munkát nem végző társaiktól. A látogatások gyakorisága és a jutalmazás közötti kapcsolat is egyértelműnek tűnik a regressziós együttható alapján. Meg kell jegyezni azonban, hogy a látogatás gyakoriságának változtatása (soron kívüli látogatás engedélyezése, illetve a látogatási idő meghosszabítása) az intézet vezetése részéről a pozitív (és a negatív) szankcionálás egyik eszköze, így ebből a szempontból ez az összefüggés tautologikus. A jutalmak megszerzésében szerepet játszik a kriminális múlt is, hiszen az ezt jelző regressziós koefficiens előjeléből az következik, hogy minél korábban került valaki gyanúsítottként először kapcsolatba a rendőrséggel, annál több jutalomra tesz szert az elítélését követően. Ez az eredmény ellentétes a feltételezettel, és inkább azt a hipotézist támasztja alá közvetetten, hogy a kiterjedtebb kriminális tapasztalat a fegyházba való olyan alkalmazkodáshoz vezethet, amely az intézeti jutalmak megszerzését elősegítheti. A vizsgált hipotézisek közül a várttal ellentétes irányú, de szignifikáns összefüggés mutatható ki a büntetésből hátralévő idő hossza és a jutalmazás között is. Mint fentebb említettem, a büntetésük utolsó szakaszában lévő elítéltek látszólagosan kevesebb szabályszegést követtek el, mint azok, akiknek még sok van hátra letöltendő szabadságvesztésükből. Az adatok arra utalnak, hogy a jutalmazás terén is ugyanilyen irányú hatás érvényesül, vagyis azok, akiknek szabadságvesztéséből

¹⁶⁵ Mint már utaltam rá, nem feltétlenül valós csökkenésről van szó, hanem egy olyan intézeti alkalmazkodásról, melynek során az egyén megtanulja, hogy miként kerülje el a felelősségre vonást.

¹⁶⁶ Számolni kell ugyanakkor azzal is, hogy a munkahely nemcsak lehetőségeket, hanem kötelezettségeket is jelenthet az elítéltek számára. A munkahelyi köteleességszegések tehát egy másik „forrását” jelenthetik az intézeti szabályszegéseknek. Ezenkívül, hasonlóan más munkahelyekhez, a személyes sűrlődások a kollegák között, és a konfliktusok a főnökökkel szintén szabályszegésekhez vezethetnek.

már csak hat hónap, vagy ennél kevesebb van hátra, kevesebb jutalomban részesültek egész büntetésük alatt, mint a még hosszabb idő múlva szabaduló társaik. Ezeket az eredményeket azonban szintén óvatosan kell kezelni, hiszen mint már jeleztem a „hat hónapon belül szabadulók” egy mesterséges csoport, amelyben éppúgy megtalálhatók a hosszabb és a rövidebb idejű szabadságvesztésüket töltők is. Mivel a jutalmazások és a fegyelmi vétségek számát a letöltött idő függvényében vizsgáltam, ezért a hosszabb és a rövidebb idő ezen esetben is fontos szerepbe kerül. Nehéz elképzelni azt, hogy önmagában az a tény, hogy valaki rövid időn belül szabadul, valóban magyarázhatja azt, hogy teljes bent töltött ideje alatt hány, az intézet által pozitívan vagy negatívan szankcionált cselekedetet követett el. Ehelyett lehetne érvelni amellett, hogy a büntetés első és utolsó fázisában lehetnek fontosak az elítéltek számára a jutalmazás bizonyos formái, ugyanakkor amellett is, hogy azok függetlenek az ítélet egyes szakaszaitól. Mivel a jutalmazások esetében sem ismerjük azt, hogy azok az ítélet mely szakaszában gyakoribbak, ezért az erre vonatkozó feltevést sem tudjuk igazolni.

V.4. A RABPERSPEKTÍVÁK, MINT AZ INTÉZETI VISELKEDÉS DETERMINÁNSAI (H4.)

Az adatok alapján úgy tűnik, hogy az elítéltek attitűdjei szinte egyáltalán nem játszanak szerepet az intézet által pozitív és negatív értelemben szankcionált viselkedésben (lásd *V.4. táblázat*). A szabályszegések varianciájából 10,5, a jutalmak esetében pedig ennél is kevesebb, 6,2 százalékot magyaráznak a rabperspektívák együttesen. Csupán bizonyos ideológiai elemek esetében mutatható ki szignifikáns összefüggés. A kriminális világnézet mutatói közül a bűnöző kapcsolatok preferenciája függ össze a szabályszegésekkel és a jutalmakkal is, meglepő módon mindkét függő változó esetében ugyanolyan irányban. Vagyis minél inkább fogadja el az elítélt a kriminális barátságokat, annál több szabályszegést követ el, ugyanakkor annál több jutalomra is tesz szert. Ezek az eredmények nehezen interpretálhatók. Egy lehetséges magyarázat lehet az, hogy a kriminális barátságokat elfogadó elítéltek szélsőséges viselkedést tanúsíthatnak a fegyházban, amely mind a szabályszegések, mind a jutalmak elnyeréséhez vezető utak elérését egyaránt valószínűbbé teheti ezen csoport tagjai számára.

V.4. TÁBLÁZAT: AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET ÉS A JUTALMAZÁSOKAT MAGYARÁZÓ RABPERSPEKTÍVÁK (STANDARDIZÁLT REGRESSZIÓS EGYÜTTTHATÓK ÉS SZIGNIFIKANCIA SZINTEK)

Dimenziók	Rabperspektívák	Intézeti szabályszegések	Intézeti jutalmazások
Intézethez való viszony	Nevelőkhöz való viszony	– 0,051	0,033
	Felügyelőkhöz való viszony	– 0,056	0,068
	Intézeti programokhoz való viszony	0,039	– 0,032
	Személyzeti kommunikációs maxima	0,205**	0,047
	Kontextuális elidegenedettségek	– 0,158*	– 0,076
Kriminális ideológia	Kriminális identitás	0,029	– 0,145
	Asszociációs preferencia	0,148*	0,153*
	Rendőrséghez való viszony	0,047	0,106
	Törvényekhez és az igazságszolgáltatáshoz való viszony	0,050	– 0,128
Adaptációs stratégiák	Rabkohézió	– 0,035	– 0,114*
	Rabizoláció	0,162**	0,090
	Erőszakhoz és keménységhez való viszony	0,006	0,023
R^2		10,5	6,2

** Az összefüggés 0,01 szinten szignifikáns.

* Az összefüggés 0,05 szinten szignifikáns.

Szignifikáns kapcsolatot jelez a regressziós együttható a szabályszegések és a rabizolációs index között is, amelynek a várttal szembeni pozitív előjele arra utal, hogy minél inkább úgy érzi valaki, hogy magába kell zárkóznia büntetése alatt, annál több szabályszegést követ el. Ezzel kapcsolatban is csak egy további feltevés fogalmazható meg. Mivel a fegyelmi vétségek egy része egészen biztosan az elítéltek közötti kisebb és nagyobb konfliktusokra vezethető vissza, így ha valaki nap mint nap konfrontálódik rabtársaival (amelyek fegyelmi vétségekhez vezethetnek, illetve ezek egy részéről szerez tudomást az intézet személyzete) az feltehetően a magányos boldogulás stratégiája irányába mozdulhat el. Az izoláció és az esetlegesen fegyelmi eljáráshoz vezető konfrontációk egymást erősíthetik, a közöttük kimutatott kapcsolat iránya tehát ezt is jelezheti.

A jutalmak és a rabkohéziós index közötti negatív irányú összefüggés azt jelzi, hogy azok az elítéltek, akik inkább támogatják az elítéltek közötti összetartást, kevésbé részesülnek jutalmakban bebörtönzésük alatt. Ez az összefüggés a hipotézisben megfogalmazott várakozásnak megfelelő, mint ahogy igazolódott az a feltevés is, hogy a személyzettől való elzárkózás pártján lévő elítéltek több szabályszegést követnek el. Az adatok azt is mutatják, hogy azok az

elítéltek, akik kevésbé érzik úgy, hogy meg vannak fosztva a saját sorsuk feletti rendelkezés jogától, gyakrabban követnek el az intézetben valamilyen szabályszegést. Hogy ez mivel magyarázható, azzal kapcsolatban szintén csak feltevések fogalmazhatók meg. A hatalomtól való megfosztottságot korábban a prizonizáció egyik determinánsaként határozták meg, amely egyfajta endogén feszültségforrásként elősegíti a prizonizáció elvi elfogadását. Az intézetben a hatalomtól való megfosztottság alacsony szintje azonban utalhat arra is, hogy az elítélt úgy érzi, hogy bizonyos eszközök révén képes hatást gyakorolni saját élete alakulására. Ezen eszközök alkalmazása, ha az intézet tudomására jut, minden bizonnyal növelheti az egyén esetében nyilvántartott szabályszegések számát.

Bár szigorú értelemben nem beszélhetünk szoros kapcsolatokról, a béta koefficiensek iránya és értéke megerősíti azon feltevéseket, hogy jutalmazásban azokat részesíti inkább a fegyintézet, akik kevésbé fogadják el magukra nézve a bűnözői címkét, illetve a törvényeket és az igazságszolgáltatás egészét sem szemlélik olyan elutasítóan.

VI. ÖSSZEFOGLALÁS, AZ ÉRTEKEZÉS ELMÉLETI ÉS GYAKORLATI VONATKOZÁSAI

Értekezésem két, egymással szorosan összefüggő részre tagolódik. Ezek közül az első a prizonizációs jelenségre vonatkozó elméleteket, valamint ezekkel összefüggésben az eddigi empirikus kutatások konceptualizálási és operacionalizálási gyakorlatát mutatja be, kritikai megközelítésben. A dolgozat második részében először a prizonizáció egy alternatív modelljét fogalmaztam meg, majd pedig ennek tesztelésére vállalkoztam egy hazai fegyintézetben végzett vizsgálat adatai alapján. Munkám teoretikus megállapításait és empirikus eredményeit az alábbiakban néhány méréselméleti fogalmon, az *érvényesség* különböző típusain keresztül mutatom be.

VI.1. A VALIDITÁS SZEMPONTJAI

Amikor az érvényesség kérdését tárgyalják az „alapozó” módszertani munkák, akkor legtöbb esetben a mérőeszközök érvényességére, illetve ennek is csak néhány típusára térnek ki közvetlen vagy közvetett formában (Babbie 1995, Moksony 1999, Székelyi-Barna 2005, Sajtos-Mitev 2007). Valójában azonban az érvényességnek sokféle típusa van, és ezek is több síkon értelmezhetők, így az *elméletek*, az ezekből kialakított *teoretikus konstrukciók* (elméleti modellek, konceptualizálás), az *operacionalizálás* (mérőeszközök tartalma és kialakítása), továbbá az előbbieken levont *következtetések* egymást feltételező és egymásra épülő szintjein. A validitással kapcsolatban az is igaz, hogy a sokféle típust megannyi módon csoportosították. Munkám összefoglalásaképpen egy olyan kategorizálást használok, mely arra épül, hogy az érvényesség különböző típusai milyen szempontot hangsúlyoznak a fent említett kutatási folyamat egyes lépéseiben.

Az érvényesség egyik kategóriájába tartozó *konklúziós* és *internális validitás* a különböző (elméleti vagy „mért”) jelenségek közötti összefüggésekre vonatkoznak. Az előbbi arra szorítkozik, hogy a jelenségek között létezik-e bármiféle kapcsolat, az utóbbi pedig a kauzalitást hangsúlyozza, arra keresi a választ, hogy valóban a megjelölt ok(ok)ra vezethető-e vissza az okozat, és nem pedig valamiféle „alternatív magyarázatok” állnak annak hátterében.

A *konstrukciós validitás* nagy csoportján belül (melynél az alapkérdés az, hogy sikerült-e az elméleteket átültetni teoretikus konstrukciókká, illetve ezeket megfelelő módon mérőeszközökké alakítani) a *kritérium érvényesség* a legfontosabb, amely bizonyos külső szempont (kritérium) alapján történő összehasonlításon alapul. Utóbbin belül a *transzlációs validitás* je-

lenti az egyik alcsoportot, melyhez a „*ránézésre érvényesség*” és a *tartalmi (más néven terjedelmi) érvényesség* tartozik. Az elsőnél a kritériumot a „józan ész”, illetve a „hétköznapi tudás” jelenti, míg a másodiknál maga az elmélet, illetve az elméleti konstrukciók és a fogalmak, melyeket használunk. A tartalmi/terjedelmi érvényesség esetében a „konstrukció alulreprezentáltság” és a „konstrukció irrelevancia” azok a „veszélyek”, melyekkel számolni kell (Messick 1975, 1989, 1996). Ezek közül az „alulreprezentáltság” azt jelenti, hogy „túl szűk” az elméletből kialakított fogalom és/vagy a mérőeszköz, vagyis ezek nem illeszkednek pontosan egymásra, bizonyos aspektusok hiányozhatnak, így nem tartalmazza mindazt, aminek „elméletben” benne kellene lennie. Az „irrelevancia” alatt pedig az előbbi ellentétét értem, vagy azt, hogy az elmélethez képest a konceptualizálás „túl tág”, vagy például az operacionalizálás olyan elemeket is tartalmaz, amelyek nem relevánsak az adott jelenség vagy koncepció szempontjából, illetve más konstrukciókhoz tartoznak, tartozhatnak (utóbbit nevezhetjük kontaminációnak). A kritérium érvényesség egy másik megközelítése az elméleti konstrukciók, valamint a mérőeszközök belső konzisztenciájára vonatkozik, amelynél a *konvergens* (mekkora az együttjárás azon elemek között, melyeknek elméletben össze kellene tartozniuk), és a *diszkriminatív (vagy divergens)*: a teoretikus ellentétek valóban nem mutatnak-e összefüggést egymással) validitást szokás említeni (Campbell-Fishke 1959). A kritérium érvényesség egy harmadik szempontja elsődlegesen a mérőeszközökre fókuszál, és azok elfogadhatóságára vonatkozó következtetések levonására alkalmas. Ezek közé tartozik a *prediktív érvényesség* (mely azt vizsgálja, hogy mennyire képes egy tényező előre jelezni valamit, amit elméletben előre kellene, hogy jelezzen) és a *konkurens érvényesség* (amely abban tér el az előzőtől, hogy ez csak az „egyidejű” összevetésre vonatkozik) (Cronbach-Meel 1955).

Az általánosíthatóság szempontjait helyezi középpontba az *externális (vagy külső) validitás*, mely arra keresi a választ, hogy a kutatás során megfogalmazott feltevések és következtetések mennyire igazak és terjeszthetők ki más emberekre, körülményekre, időpontokra vagy helyekre. Ebben az esetben egyrészt a reprezentativitásnak van döntő jelentősége, másfelől a „proximális szimilaritásnak”, melynek lényege, hogy a „hasonlóság” és a „különbözőség” szempontjait meghatározzuk a generalizálhatóság érdekében (kikre, milyen időpontban, milyen körülmények között, milyen helyen igazak).

Munkám összefoglalásakor ezt a validitástipológiát, illetve a mögötte lévő szempontrendszert használom az eddigi elméletek, a teoretikus konstrukciók, az operacionalizálási gyakorlat, valamint saját elméleti modellem és kutatásom értékeléséhez. Meg kell jegyezni azonban, hogy nem minden síkon releváns a felsorolt összes érvényességi szempont, így nem mindegyiknél térek ki valamennyire.

VI.2. A PRIZONIZÁCIÓS ELMÉLETEK ÉS A KORÁBBI KUTATÁSOK ÉRTÉKELÉSE

Annak érdekében, hogy a prizonizációs jelenségről képet kaphassunk, elsőként a Clemmer-féle „öselméletet” mutattam be, melyet – hasonlóan a jelenséggel foglalkozó kutatókhoz – elméleti kiindulási alapnak tekintettem. Clemmer prizonizációs elmélete kapcsán kiemeltem annak erőseit és hiányosságait. Munkájában arra törekedett, hogy a korszak társadalomtudományi fogalmait kritériumnak tekintve szisztematikusan mutassa be a fegyintézeti társadalmat, és a prizonizáció fogalmát, illetve az ehhez kapcsolódó teoretikus konstrukcióját is ennek szellemében határozta meg. Clemmer a prizonizációs jelenség (és általában a börtöntársadalom) igen részletes leírását adta, ezáltal mintegy ki is jelölte a tartalmi érvényesség teoretikus kereteit. Hiányosságai között említhető hogy, bár lefektette a prizonizációs elmélet alaptéziseit, megállapításai és következtetései a legtöbb esetben a „túláltalánosítás” és a „nagyon konkrét” szélsőségei között mozogtak. Clemmer elmélete azért is problematikus, mert az általa megjelölt okok és okozatok nem különülnek el élesen egymástól. Például a „rabnépesség törvényeinek és dogmáinak elfogadása” a prizonizáció okaként, illetve annak részeként (azaz az előbbi okozataként) is szerepelt kötetében. A logikai elkülönülés hiánya miatt az összefüggések megállapítása csak korlátozottan lehetséges, pontosabban azok inkább „rész-egész” vagy „jelenség-indikátor” relációban értelmezhetők. Ezáltal már Clemmer esetében is felvetődik a konklúziós és az internális validitás problémája, amely alapján részben érthető, hogy a témával foglalkozó későbbi kutatóknak miért sikerülhetett esetenként csak felemásan lefordítaniuk az eredeti prizonizációs elméletet.

Ezt követően a prizonizáció két „segédelméletét” is részletesen ismertettem. Utóbbiak lényegüket tekintve olyan magyarázó elméletek, melyekben az *explanandum* egymáshoz hasonló¹⁶⁷, az *explanansok* viszont eltérőek. Így a „deprivációs” elmélet azt fogalmazta meg, hogy a fegyintézet falain belül szükségszerűen kialakuló feszültségek, frusztrációk ahhoz vezethetnek, hogy a rabtársadalomban a kollektív orientáció válhat meghatározóvá (pl. Sykes említett munkái). Az „importációs” magyarázat pedig abból indult ki, hogy az elítéltek jellemzően az alsóosztályból érkeznek a börtönökbe, magukkal hozva a már korábban kialakult érték- és normarendszerüket, viselkedésmintáikat, és ez manifesztálódhat a rabtársadalom sajátos „törvénye-

¹⁶⁷ A „behozatali” megközelítés a Clemmer által definiált prizonizációs jelenségnek elsősorban a normatív aspektusára fókuszált (annak egyéb komponenseivel kevésbé foglalkozott), a deprivációs elmélet pedig egy, Clemmerétől némely pontokon eltérő logika mentén vizsgálta a rabtársadalom jellegzetességeit, főként a különböző rabszerepekre, a gazdasági hálózatokra, a hatalmi viszonyokra vonatkozóan. Meg kell említeni ugyanakkor, hogy ezek a „segédelméletek” nem is deklaráltan azzal a céllal jöttek létre, hogy ellenőrizzék, cáfolják vagy megerősítsék Clemmer prizonizációs téziseit, így annak elméleti leképezését „számon kérni” ezeknél a szerzőknél nem is lenne helyénvaló.

iben” is (pl. Irwin-Cressey). Valójában mindkét elméleti orientáció a prizonizációs jelenség lehetséges „alternatív magyarázata” lehet (internális validitás). Ugyanakkor fontos arra is felhívni a figyelmet, hogy a deprivációs és az importációs „teoretikusok” közé sorolt szerzők is tisztában voltak a másik magyarázó elmélet premisszáinak jelentőségével. Clemmer és Sykes írásaiban a konvergens-divergens érvényesség kérdése is felszínre került, amikor a rabtársadalmat az összetartás és az izoláció kettősségével jellemezték. A teoretikusok közül Clemmer és az Irwin-Cressey szerzőpáros munkáiban jelent meg a „prediktív” szempont, ám eltérő módon. Clemmer esetében ez a prizonizáció és a jövőre vetített kriminalizáció összefüggésének problematikája, Irwin és Cressey publikációjában pedig a múltbéli (bekerülés előtti) időszak és a fegyházi alkalmazkodás között feltételezett kontinuitás kapcsán került szóba. A prediktív érvényesség említett eseteit azonban ezen szerzők nem ellenőrizték közvetlen empirikus vizsgálatokkal, azok pusztán hipotézisek szintjén szerepeltek írásaikban. Clemmer, Sykes, Irwin és Cressey elméletei kapcsán érdemes kiemelni végül a külső validitás, vagyis az általánosíthatóság problémáját is. Az első két szerző munkái empirikus kutatásokon alapultak, ám nem törekedtek reprezentativitásra, és csupán egyetlen fegyház vizsgálatára alapultak, fogalmazták meg gondolataikat.¹⁶⁸ Irwin és Cressey munkája ugyanakkor nem alapult közvetlen empirikus mérésen (legalábbis írásuk nem tartalmazott erre vonatkozó utalást), elméletük alapjait más, korábbi fegyházi és külső (alsóosztályra vonatkozó) kutatási beszámolók alapján fektették le.

Voltaképpen a későbbi – különböző fogvatartotti populációkon, fegyházakban, körülmények között végzett – prizonizációs kutatások közvetlen vagy közvetett célja a Clemmer-féle eredeti elmélet és a két „segédelmélet” externális validitásának ellenőrzésére irányult. Bár ezek a vizsgálatok is jellemzően egyetlen intézetben készültek, esetükben nagyobb hangsúlyt kapott a reprezentativitás szempontja, ugyanakkor a kutatók megelégedtek a „hozzávetőleges hasonlóság” elvének alkalmazásával, amely legtöbbször azt jelentette, hogy részletesen leírták a vizsgált intézeti körülményeket, az adott populáció jellemzőit. Bizonyos empirikus publikációkban a komparatív szemlélet is érvényesült, amelyet egyrészt egy adott (észak-amerikai) fegyházban, adott sokaságon és időpontban lefolytatott különböző adatfelvételek, másrészt egy adott intézetben azonos időpontban végzett különböző szigorúságú részlegeinek összevetésével, harmadrészt pedig egy időpontban több ország intézeteire kiterjedő, illetve az egyes nemzeti szintű prizonizációs kutatások voltak hivatottak biztosítani.

¹⁶⁸ Clemmer *The Prison Community* 1940-es kiadásának előszavában foglalkozott az általánosíthatóság problémájával, annak is a „proximális szimilaritás” dimenzióját hangsúlyozta: „Ezen könyv célja, hogy az olvasó számára az „amerikai fegyház” pontos leírását adja. Egy tipikus börtönt, amely szigorú értelemben nem létezik, de a vizsgált intézet sok közös vonást mutat valamennyi amerikai fegyházalával. Ez tipikus a mérete...a fegyházi gyakorlatok, munkáltatása és egyéb olyan jellemzők tekintetében, amelyek a legtöbb, felnőttek számára fenntartott fegyházban megtalálhatók.” (Clemmer 1940/1965: XV). Az 1958-ös újrakiadás előszavában pedig részletesen foglalkozott azzal, hogy kötetének első megjelenése óta milyen változások mentek végbe a fegyházakat, illetve ezek tágabb kontextusát illetően.

Az említett empirikus vizsgálatokban az elméletek ellenőrzésére kialakított teoretikus konstrukciók és a kapcsolódó fogalmak kialakítása (a konceptualizálás) kapcsán munkámban több problémára is rámutattam. A tartalmi/terjedelmi érvényesség szempontja alapján (melynél a kritériumot maga az elméleti háttér, illetve az azokban használt fogalmak jelentik) kérdéses, hogy a kutatóknak sikerült-e megfelelően leképezniük teoretikus konstrukciókká az eredeti és a két magyarázó elméletet, illetve lefedniük azok teljes jelentéstartományát, meghatározniuk a releváns indikátorokat. A deprivációs elmélet esetében a Sykes-féle frusztrációs tényezők közül csupán egy, az autonómiától való megfosztottság (melyet elidegenedettségnak vagy hatalomnélküliségnek neveztek) került be a tesztelt elméleti modellekbe, ugyanakkor az időtényezőt jellemzően idesorolták (holott ez közvetlenül nem is szerepelt Sykes elméletében). Az importációs modellnél pedig a „teoretikus leképezés” azon alapult, hogy ha sikerül valamiféle szabályszerűséget kimutatni bizonyos társadalmi háttérjellemzők (pl. a társadalmi osztályhovatartozás, életkor, iskolai végzettség, kriminális múlt) és a prizonizációnak nevezett jelenség között, akkor ez bizonyítja a behozatali elgondolás helytállóságát. A tartalmi validitás kapcsán tehát úgy tűnik, hogy az eddigi gyakorlatot egyszerre jellemezte a fent említett „konstrukció alulreprezentáltság” és a „konstrukció irrelevancia”. Ezzel összefüggésben egyéb hiányosságokra is felhívtam a figyelmet. A kutatási beszámolókból sok esetben hiányzott a jelenségeket elméletben összekapcsoló magyarázó mechanizmusok ismertetése, illetve a megjelöltek részben elégtelenek voltak. Feltehetően a magyarázó mechanizmusok ezen hiányosságai miatt a kutatásokban tesztelt modellekben az egyes tényezők helye szerzőnként (és bizonyos esetekben egy adott szerzőnél is) változott, azonban a módosításokat csak néhány esetben indokolták. Emellett több szerző is kiemelte a deprivációs és importációs elmélet „integrációjának” szükségességét, új tudományos felismerésként feltüntetve azt. Munkámban egyfelől rámutattam arra, hogy az integrációs elképzelés korántsem volt újnak tekinthető, hiszen már Clemmer és kortársai sem különítették el az endogén és az exogén tényezőkre építő magyarázatokat, ily módon a különválasztásukra irányuló későbbi interpretáció is inkább „tudományos artefaktumnak” tekinthető.¹⁶⁹ Másfelől a magyarázó modellek rosszul értelmezett mesterséges megkülönböztetésének megszüntetésére épülő integrációs elgondolást (részben szintén „új”, de valójában Clemmer munkájában már szereplő tényezőkkel kiegészítve, pl. a külső kapcsolatok) úgy tesztelték, hogy a deprivációs és

¹⁶⁹ Mint említettem, a korai munkák, ideértve Sykes és Irwin-Cressey munkáit is, pontosan leírták azt, hogy a „külső” és a „belső” faktorok egyaránt szerepet játszanak a rabtársadalom formálásában. Ezen „segédelméletek” felfogása inkább abban tért el egymástól, hogy egyiknek vagy másiknak tulajdonítottak nagyobb jelentőséget. Később a két szemlélet közötti különbségeket bizonyos értelemben felnagyították és leegyszerűsítették, illetve egymással szembenállónak minősítették. Ezt jól példázza az, hogy a „deprivációs” irányzathoz sorolt börtönkutatókon lényegében azt „kérték számon”, hogy miért a börtönnel foglalkoznak, és miért nem az azon kívüli tényezőket vizsgálják. Úgy tűnik tehát, hogy az importációs-deprivációs-integrációs diskurzusban a Clemmernél csak nyomokban létező „divergencia” elemet emelték be, hogy végül „konvergenciát” állapítsanak meg a két teoretikus orientáció között.

az importációs magyarázó modellekhez sorolt tényezők prizonizációs szerepét külön-külön vizsgálták. Tényleges integrációról ezért valójában nem beszélhetünk, hiszen ehhez olyan komplex magyarázó mechanizmusokat kellett volna megadniuk, melyek teoretikusan is alátámasztották volna a tényleges összekapcsolási igényt. Ebből adódóan, lényegében a legutóbbi kutatásokig, csupán a két „segédelmélet” külön-külön változószettal való tesztelése történt meg, amely gyakran azzal a konklúzióval zárult, hogy egyik vagy másik elméleti modell „igazolódott” (legtöbbször a deprivációs modell).

A konceptualizálás szintjén nem csak a kiinduló modelleknek való megfelelés torzult, hanem az egyes fogalmi meghatározások sem feleltek meg pontosan annak, amit Clemmer, Sykes, Irwin és Cressey korábbi munkáikban lefektettek. A prizonizáció fogalma például egyrészt szűkült, másrészt bővült. A különböző prizonizációs mérési technikák mögött húzódó „filozófiák” a prizonizációs jelenség eltérő dimenzióira koncentráltak. Az attitűditemekre épülőben a rabszolidaritás, a keménység, a manipulatív kapcsolatok a börtön személyzetével jelentek meg lényegi aspektusokként. A szituacionális technika a személyzettel szembeni konformitás és non-konformitás dichotómiájára épített, míg a szabályszegések számával a prizonizációs jelenség viselkedési aspektusát mérték a kutatók. Az attitűdinális mérési technika kapcsán hívtam fel a figyelmet az elméletben nem megfelelően elkülönülő jelenségekre, a *kontamináció* problematikájára. Az így korábban vizsgált jelenségek egyrészt „ránézésre”, másrészt tartalmi szempontból sem határolhatók el élesen egymástól. A prizonizáció fent említett komponensei ugyanis például átfedésben vannak olyan, külön tényezőként kezelt fogalmakkal, mint az intézettel szembeni oppozíció, vagy az interperszonális kapcsolatok prioritása. Szintén nehezen elkülöníthető egymástól elméletben a kriminális identitás és a törvényekkel (és az igazságszolgáltatási rendszerrel) szembeni elutasítás.¹⁷⁰ A kutatások modellalkotási gyakorlatát mindezek mellett még egyéb validitási problémák is jellemezték. A nem megfelelően elhatárolt jelenségeket ugyanis a modellekben temporális szempontból rendezték, a prizonizáció „determinánsaiként” és „következményeiként”, valamint „részeként” értelmezve azokat. Ez egyfelől a konklúziós és az internális validitást kérdőjelezi meg (hasnolón a Clemmer kapcsán bemutatott problémához), mivel a „rész-egész” viszony esetében feltételezett kapcsolat egyrészt evidens, másrészt ennek az összefüggésnek a keresése értelmetlennek tűnik, ha az a cél, hogy „új összefüggésekre” világítsunk rá. Emellett, a belső érvényesség szempontjára építve, a teoretikus modellekben szereplő kauzális kapcsolatok „helytelenségére” hívtam fel a figyelmet. Utóbbi esetben talán a

¹⁷⁰ Részben egymást átfedő, illetve egymást feltételező fogalmakról vagy nézetekről van ez esetben szó. A bűnözői identitás ugyanis önmagában hordozhat egyfajta „törvényellenes” felfogást abban, legalábbis szándékos bűncselekmény elkövetése esetén (és akkor, ha az elkövető tisztában volt a tettét tiltó normával). Valójában megfelelően kimunkált fogalmakkal és körültekintő operacionalizálással a két nézet elhatárolható egymástól.

legproblematisabb a „következmény-felfogás” alkalmazása, mivel az erre épülő teoretikus konstrukciók empirikus ellenőrzése gyakorlatilag helytelen adatfelvételi eljárással (szinte kivétel nélkül keresztmetszeti vizsgálatokkal) történt meg, így az prizonizáció-következmény szemlélet „megrekedt” a teoretikus konstrukció szintjén. Továbbá, mivel a következmény logika azon alapult, hogy a prizonizáció mennyire képes előre jelezni bizonyos attitűdökkel és viselkedéssel összefüggő „rövid” és „hosszú távú következményeket”, ez inkább egyfajta rosszul értelmezett „prediktív validitás” hipotézisként értelmezhető (holott az egy adott időpontban történő adatfelvétel inkább a konkurens validitás ellenőrzésére lett volna inkább alkalmas). A tesztelt modellek és a fogalmi meghatározások kialakításánál azt is meg kell említeni, hogy ezekben a – kiinduló elméletekben megfogalmazott – konvergencia-divergencia szempont elsikkadt, mivel a prizonizációs fogalomban már csak a rabszolidaritás eleme szerepelt, míg a rabizolációt csupán annak elméleti ellenpontjaként értelmezték, azaz az eredetileg konvergens fogalompárt divergens irányúvá alakították (így értelemszerűen a mérés szintjén sem foglalkoztak az empirikus munkák szerzői ezzel a kérdéssel).

Munkám elméleti áttekintő fejezeteiben részletesen foglalkoztam a konceptualizáláshoz szorosan kötődő operacionalizálási gyakorlattal, a korábbi vizsgálatok konkrét mérőeszközeivel is. Ezek kapcsán is újabb egyenetlenségekre hívtam fel a figyelmet. Az eddigiek alapján egyértelműnek tűnik, hogy az eredeti elméletek teoretikus konstrukciókká és fogalmakká alakításának folyamatában bizonyos torzulások következtek be. Azonban, ha az utóbbit tekintjük kritériumnak, akkor még ehhez képest újabb eltérések mutathatók ki a mérőeszközök kialakításánál. Mint jeleztem, némely esetben még az egyes szerzők által adott fogalmi meghatározásoknak sem feleltek meg maradéktalanul a kialakított változókat felépítő itemek. Így még a hétköznapi szemlélő számára is „outlier” állítások is bekerültek bizonyos attitűdindexekbe, illetve az adott jelenséghez tartozó definíciókban szereplő lényegi aspektusok nem mindegyikét fedték le pontosan az állítások, „kívül voltak” azon, más jelenséghez tartoztak vagy ahhoz is tartozhattak volna (tartalmi érvénytelenség). Mivel sok esetben még egy szerző is tartalmában eltérő fogalmi meghatározásokat tüntetett fel (gyakran nyilvánvalóan ugyanarra a kutatásra épülő) különböző publikációiban, illetve az adott változókat részben egyazon néven másféle tartalommal töltötték fel, vagy pedig ennek ellenkezőjét tették (más néven nevezték ugyanazon tartalmú változót), így az is kétségesse válik, hogy még egy adott publikáció logikáján belül is megáll-e az érvényesség követelménye.

Összegezve tehát, úgy tűnik, hogy a korábbi kutatások korántsem tekinthetők egységesnek a prizonizáció és a vele összefüggésbe hozott jelenségek tartalmát és mérését, valamint közöttük lévő kapcsolatokat illetően. Ezek alapján a prizonizációs kutatási beszámolók olvasói-ban felmerülhet az, hogy valóban értelmezhetők-e „...a prizonizáció összefüggést mutat X je-

lenséggel...” típusú mondatok, hiszen az ennek logikájára épülő következtetések érvényessége sok szempontból megkérdőjelezhető. Ezenkívül az is kételyeket ébreszthet, hogy a kutatók által használt elemzési módszerek bizonyos esetekben nem tűnnek alkalmasnak olyan összefüggések feltárására, melyek részben a hivatkozott elméletekből, részben az adott szerzők teoretikus modelljeiből következnenek.¹⁷¹

VI.3. A SAJÁT MODELL KIALAKÍTÁSA

A fentiek tükrében szükségesnek tűnt egy olyan módosított prizonizációs modell kidolgozása, amely ha nem is szüntet meg minden egyes „érvénytelenségi tényezőt”, de azok hatását lecsökkentheti.

Az elméleti modellem kialakításakor több szempontnak együttesen igyekeztem megfelelni. Saját modelletem a korábbi prizonizációs „mérési filozófiák” közül kettőre, az attitűdbeli és a viselkedési aspektusokra építettem.¹⁷² Az attitűdök kapcsán kiindulópontom egyrészt az volt, hogy az eddigi prizonizációs kutatásokban, a nagyon sokféle témakör méréséhez használt itemek egyenként a magyar fegyintézet kontextusban is relevánsak és jól használhatók. Másrészt, hogy ezekből olyan elméleti konstrukciók és mérőeszközök alakíthatók ki, melyek együttes alkalmazása lehetővé teszi a Clemmer-féle klasszikus gondolatokhoz való visszatérést. Vagyis a Clemmer által körülírt normatív elemeket („erkölcsi szabályokat”, „dogmákat”, „általános kultúrát”, „attitűdöket”) tekintettem tartalmi szempontból lényegi kritériumnak, amelyeket a korábbi vizsgálatok itemei alapján konceptualizáltam és operacionalizáltam. A korábbi empirikus vizsgálatokban tesztelt elméleti modelleket – azok logikai hiányosságai miatt – csak „ideáltipikus” szerepben vizsgáltam. Nem arra kerestem a választ, hogy miként ellenőrizhető egyik vagy másik szerző magyarázó modellje, hanem arra, hogy az eddigi elméleti konstrukciók valójában milyen tudományosan elfogadható modellé alakíthatók.

A különböző attitűdök esetében a fogalmak és a mérőeszközök összhangjára törekedtem, hangsúlyt helyezve a kritérium érvényesség különböző típusaira. Ehhez először teoretiku-

¹⁷¹ Például, mint jeleztem, több olyan munka is volt, mely többszörösen is transzformálta a különböző jelenségek közötti kapcsolatokat. Az egyik szerző a „prizonizáció” fogalmi meghatározásában, annak részeként tüntette fel a „személyzettel szembeni oppozíciót”, majd utóbbira külön definíciót is készített, és ezt már a prizonizáció „okaként” szerepeltette elméleti modelljében. Azonban mindkét változó itemjei között megtalálhatók voltak olyanok, melyek a személyzeti oppozícióra vonatkoztak. Végül az említett változók közötti összefüggéseket regresszióelemzéssel mutatta ki. Egy másik szerző első lépésben az említett prizonizáció-személyzettel kapcsolatos oppozíció között horizontális viszonyt feltételezett (mindkettőt a prizonizáció indikátorának tekintette), majd egy másik modellben az utóbbit az előbbi „következményévé” alakította elméletben, végül pedig korrelációs együtthatóval „igazolta” ezt a „kauzális összefüggést”.

¹⁷² A harmadik technikát is tartalmazta a kérdőív, de annak értelmezési nehézségei miatt ezt nem használtam fel az elemzéshez (II.3.2).

san elkülönítettem a „ránézésre” és a tartalmi szempontból konvergens (és divergens) állításokat, majd ezen „elméleti faktorokat” teszteltem dimenzióredukációs eljárással. A korábbi kutatási gyakorlatban előforduló kontaminációt úgy redukáltam, hogy a sok esetben (közvetlenül vagy közvetve) „multidimenziós” tekintett jelenségek, illetve a mérésekhez használt változók helyett „unidimenziós” indexeket alakítottam ki. Ezeket a jelenségeket (illetve az ezeket jelző attitűdindexeket) a korábbi kutatásoktól némely pontokon eltérő módon csoportosítottam. Egyfelől közös néven rabperspektíváknak neveztem a különböző attitűdöket, másfelől ezeket a „viszonyulás tárgya” szerint három csoportba soroltam: az intézethez és annak személyzetéhez, valamint a rabtársakhoz való viszonyt kifejező stratégiák, illetve a kriminális ideológia indikátoraiként kezelve azokat. A korábbi empirikus kutatásokban tesztelt elméleti modellek esetében jelzett érvényességi problémákat ezek „rekonfigurációjával” alakítottam új modellé. A rabperspektívák egyes csoportjaival és elemeivel kapcsolatban nem vizsgáltam ok-okozati kapcsolatokat, azaz sem egymás okainak, sem következményeinek nem tekintettem ezeket. A rabperspektívák említett csoportjai közül *az intézettel kapcsolatos opposíciós* nézet bizonyos aspektusait különítettem el: a nevelőkre, a felügyelőkre, az intézet által kínált programokra vonatkozók mellett a korábban a prizonizációs változó egyik dimenziójaként értelmezett személyzettel szembeni kommunikációs elzárkózást kifejező véleményt, továbbá a magyarázó tényezők egyikeként feltüntetett kontextuális elidegenedettséget. A *kriminális ideológia* esetében pedig megkülönböztettem a korábban jellemzően egy változóba integrált két kriminalizációs dimenziót: a bűnözői identitást és a kriminális kapcsolatok preferálását, valamint ide soroltam a törvényekkel és az igazságszolgáltatással kapcsolatos és a rendőrségre vonatkozó véleményeket is. Az *intézeti adaptációs stratégiák* alatt a konvergencia-divergencia szempontjai alapján külön kezelt rabizációs és a rabkohéziós nézeteket, valamint az ezekhez eltérő módon kapcsolódó erőszakot-keményiséget támogató véleményeket értettem.

A prizonizáció másik indikátorának, hasonlóan egyes korábbi kutatásokhoz, annak viselkedési aspektusát tekintettem, viszont azoktól eltérően nem csupán a negatívan, hanem a pozitívan szankcionált változatait is beépítettem modellembé, külön mutatókként értelmezve azokat. A kutatásban használt más tényezőket a korábbiaktól részben eltérő megközelítésben és szerepekben vizsgáltam. Ezek közül a legfontosabb a régebbi vizsgálatok „szabadulás utáni várakozások” változójának különválasztása mikrokörnyezeti és stigmatizációs aspektusokra. Elméleti modellemben ezenkívül a börtönkontextusra, a társadalmi háttérjellemzőkre, a kriminális múltra, a bűncselekményre és a büntetésre vonatkozó alapadatokat is használtam, kiemelve az egyes tényezők értelmezhetőségének korlátait és a hozzájuk kapcsolódó magyarázó mechanizmusokat. Megközelítem abban is eltér a korábbi gyakorlattól, hogy az említett tényezőket kiemelttem a deprivációs-importációs kontextusból, nem csoportosítottam ezeket a két logika

mentén, hanem inkább úgy tekintettem ezekre, mint amelyek potenciális hatást gyakorolhatnak a vizsgált explanandumra. Az ok-okozati kapcsolatokat illetően részben a korábbi magyarázó mechanizmusokat (illetve azok módosított változatait), részben pedig újakat adtam meg.

Tesztelni kívánt modellemben a változók időbeli sorrendjét illetően az említett különböző rabperspektívák magyarázó tényezőinek és potenciális következményeinek tekintettem. A különböző rabperspektívák kapcsán ugyanakkor a korábbi ok-okozati kapcsolatok helyett csupán egymás mellé rendelt viszonyokat feltételeztem és vizsgáltam (*H1 hipotézis*). A prediktív szempont modellemben egyrészt arra vonatkozott, hogy a különböző magyarázó változók mennyire valószínűsítik a rabperspektívák elfogadását (*H2 hipotézis*), illetve az intézeti viselkedés szankcionált változatait (*H3 hipotézis*). Másrészt pedig arra, hogy feltételezésem szerint a rabvilágnézeti elemek tetten érhetők az intézeti viselkedés két formájában is (*H4 hipotézis*).¹⁷³

VI.4. AZ EMPIRIKUS ELEMZÉS EREDMÉNYEI

Kutatásom eredményei a következő pontokban összegezhetők:

H1. hipotézis

- A rabperspektívák különböző aspektusain belül és ezek között is kimutathatók összefüggések, ami azt jelzi, hogy létezik, illetve mérhető egyfajta koherens rabideológia a hazai fegyintézeti viszonyok között is.
- A rabperspektívák intézethez és annak személyzetéhez való viszonyt jelző indexei (a nevelőkhöz, a felügyelőkhöz és az intézeti programokhoz való viszony, a személyzeti kommunikációs elzárkózás maximája, a kontextuális elidegenedés) közötti együtthatók – leszámítva az intézeti programokhoz és a kontextuális elidegenedés között feltételezett összefüggést – valamennyi esetben pozitív és szignifikáns kapcsolatokat jeleznek. Vagyis a vizsgált elítélti populációban létezik egy személyzet- és intézetellenes attitűd együttes, melynek része a személyzet elutasítása, az intézeti programokhoz való negatív viszonyulás, amely együtt jár a személyzettől való elzárkózással és a fegyintézeti közeg

¹⁷³ Az, hogy az attitűdök mennyire képesek „előre jelezni” a fegyelmi vétségeket, illetve a jutalmazásokat, valójában nehezen megválaszolható kérdés. Egyfelől elméletben az ok-okozati szerepek felcserélhetők, másfelől az attitűdök a kérdés időpontjához képest „jelen idejűek”, a fegyelmi büntetéshez és a jutalmazáshoz vezető cselekvések viszont „múlt idejűek”. Azt, hogy mégis az attitűdöket tekintsük explanansoknak, és a szankcionált cselekvéseket explanandumoknak, az a premissza indokolhatja, hogy az előbbieket konstansnak kezeljük, és a múltbeli és a jövőbeli cselekvések között pedig szoros együtt járást, kontinuitást feltételezünk.

által előidézett magasabb szintű elidegenedettség érzéssel.

- A magyar elítéltek között kimutatható egy kriminális ideológia is. Vagyis a kriminális énkép, a bűnözői kapcsolatok preferálása, a törvényekkel és általában az igazságszolgáltatással, valamint a rendőrséggel kapcsolatban az elítéltek között létezik egy nézetrendszer, melynek előbb említett elemei összefüggnek egymással.
- A rabperspektívák harmadik csoportja, az intézeti alkalmazkodási stratégiák esetében a rabkohézió és az erőszakkal-keményiséggel kapcsolatos attitűdök között pozitív az együttjárás. Az izolációs és a kollektív stratégia egymással inverz módon függnek össze.
- A rabperspektívák közül az intézethez való viszonyt és a kriminális ideológiát kifejező indexek között is összefüggések mutathatók ki. Igazolódott, hogy a rendőrség és az intézeti személyzet (különösen a felügyelők) között az elítéltek nem tesznek éles különbséget, továbbá az is, hogy az egyéb kriminális nézeteket valló elítéltek inkább negatívan ítélik meg az intézetet és annak személyzetét.
- Nem, illetve csak részben igazolódott az a feltevés, mely szerint a különböző intézeti alkalmazkodási stratégiák összefüggnek az intézethez való viszonnal. A rabkohéziós és a rabizolációs stratégia intézeti indexekkel való összefüggései ellentmondásos kapcsolatokat mutatnak. Az eredmények arra utalnak, hogy mind a rabkohézió, mind a rabizoláció alacsonyabb szintje jár együtt a nevelőkhöz és az intézet programjaihoz való negatív viszonyulással, míg a felügyelőellenességben ezen tényezők egyike sem játszik szerepet. Ezen kívül a rabkohézió és a személyzettől való elzárkózás esetében sikerült a vártnak megfelelő irányú kapcsolatot kimutatni. Az erőszakot-keményiséget támogató nézetek és az intézethez, annak személyzetéhez való viszonyulás közötti kapcsolatok a hipotézisekben megfogalmazott irányoknak megfelelőek, vagyis az erőszakos beállítódás egyben személyzet- és intézetellenességgel is együtt jár.
- A kollektív, a magányos és az erőszakos intézeti stratégiák és a kriminális ideológia különböző elemei közötti összefüggésekre vonatkozó feltevések legtöbbjét igazolták az adatok. Így a rabösszetartást hangsúlyozó, valamint az erőszakot elfogadó nézetek azok körében elfogadottak, akik kriminális önképpel rendelkeznek, elfogadják a bűnözői barátságokat, illetve negatívan viszonyulnak az igazságszolgáltatási rendszerhez. A magányos boldogulási stratégia elvi vállalása pedig utóbbi nézetek elfogadása ellen hat.

H2. hipotézis

- A rabperspektívák magyarázatául szolgáló változók csak relatíve keveset magyaráznak az egyes változók varianciájából. A vizsgált 12 rabperspektíva közül két intézeti stratégia (a rabkohézió és a rabizoláció) esetében volt a legalacsonyabb a varianciarányad (8,7 és 12,3 százalék), ugyanez az arány a kriminális ideológiát jelző indexek esetében jóval magasabb volt (24-35 százalék), az intézeti viszonyulást jelzők esetében pedig a kettő közötti arányokat mutatnak az adatok.
- Az elítéltek világnézetének különböző elemeit eltérő tényezők határozzák meg. A legtöbb attitűdinális indikátor esetében ugyanakkor a legfontosabb prediktornak bizonyult a szabadulás utáni megbélyegzettség érzés. Ez az összefüggés a feltételezett iránynak megfelelő, vagyis minél inkább gondolja valaki úgy, hogy büntetése letelte után a társadalom elutasításával kell szembesülnie, annál inkább elfogadja az elítélti világnézet intézettelenes és kriminális komponenseit. A várakozások mikrokörnyezeti aspektusa a feltételezettel ellentétes irányú összefüggést mutatott bizonyos világnézeti elemeknél. Ezek alapján úgy tűnik, hogy a családi, baráti kapcsolatokra vonatkozó pozitív jövőbeli várakozások nemhogy csökkentik, hanem növelik az elítélti normarendszer átvételének a valószínűségét.

H3. hipotézis

- Az intézeti viselkedés két indikátora, a szabályszegések és a jutalmazások háttérében különböző tényezők állnak. A szabályszegések esetében a magyarázatvariancia 34,8 százalék, a jutalmazásokból pedig csupán 20,8 százalékot sikerült a modellekbe bevont változókkal együttesen megmagyarázni. Az adatok alapján azok követnek el több szabályszegést, akik szigorúbb biztonsági fokozatban töltik büntetésüket, akik nem dolgoznak az intézetben, a fiatalabbak, akik többször voltak már börtönben, illetve akiknek még hosszabb idő van hátra a büntetésükből. Az intézet által kiszabott jutalmak magasabb száma pedig akkor valószínűbb, ha az elítélt enyhébb végrehajtási és biztonsági fokozatban tölti szabadságvesztését, ha dolgozik büntetése letöltése alatt, ha gyakrabban látogatják hozzátartozói és barátai, valamint ha fiatalabb életkorban vették először őrizetbe valamilyen bűncselekmény elkövetésének gyanújával, továbbá ha még hosszabb időt kell letöltenie jelenlegi büntetéséből.

H4. hipotézis

- Az attitűdinális és a viselkedési mutatók közötti összefüggéseket csak részben igazolták az adatok. Általánosságban nem sikerült kimutatni a rabperspektívák és az intézeti viselkedés közötti kapcsolatot. Az elítéltek ideológiai elemei ugyanis együttesen a szabályszegések esetében 10,5, az intézeti jutalmazások esetében pedig csupán 6,2 százalékot magyaráztak. Az adatok alapján a bűnözői kapcsolatok elfogadása és preferálása mind a fegyelmi eljárások, mind pedig a jutalmak számának emelkedése irányába is hat. Ezen kívül a szabályszegések száma azoknál magasabb, akik fontosnak tartják a személyzettől való kommunikációs elzárkózást, kevésbé érzik magukat elidegenedettnek az intézettől, valamint erősen elzárkóznak a rabtársaiktól. A jutalmazások háttérében pedig a már említett bűnözői kapcsolatok mellett csupán egy attitűdinális faktor azonosítható: a rabkohézió. Utóbbi összefüggés a várttal megegyező előjelű, ami azt jelzi, hogy, minél inkább vallja valaki azt, hogy az elítélteknek össze kell tartaniuk, annál kevesebb jutalomban részesül.

VI.5. A TÉMA TOVÁBBI KUTATÁSÁVAL KAPCSOLATOS JAVASLATOK

A prizonizációs kutatási irányzatot legalább két szempontból érdemes átgondolni. Egyfelől a mérőeszközök, másfelől az általánosíthatóság oldaláról. Az alábbiakban ezeket mutatom be röviden.

VI.5.1. A mérőeszközök fejlesztési irányai

A korábbi vizsgálatokban használt mérési technikák közül mindegyik fejleszthető és fejlesztendő. A jelenlegi formájában legproblematisabb, szituációkra épülő megközelítés az egyik, talán legfontosabb eszköz lehet az elítéltek nézeteinek feltárásában. Mint bemutattam, a konfliktusra épülő helyzetek felszínre hozhatják a válaszadók véleményét, azonban – mivel döntésükben nagyon sok olyan tényező játszhat szerepet, amelyeket a kutató számára ismeretlenek, ezért fontos lenne, hogy ezeket részletesen feltárjuk. Ennek egyik lehetséges módja lehet, hogy az eddig használt konfliktushelyzeteket modellként használva (illetve újabbakkal kiegészítve), egyéni vagy csoportos interjúk segítségével vizsgáljuk meg a döntéseket potenciálisan befolyásoló tényezőket. Ennek eredményeképpen olyan alakítható szempontrendszerhez juthat-

nánk, amelyek modulálásával megfigyelhetnénk válaszokban bekövetkező esetleges változásokat.

Az intézeti viselkedés két mutatója, a fegyelmi vétségek és a jutalmazások esetében a korábbi kutatások már részben kijelölték a fejlesztési irányokat. Így a kvantitatív mellett szükséges lenne a kvalitatív szemlélet alkalmazása ezen a területen is. Nagyon fontos, hogy a szabályszegések (és a jutalmazások) esetében meghatározzuk a fő csoportosításai szempontokat, például milyen szabályt sértett meg az elítélt, valaki ellen követte-e el vagy pedig „áldozatnélküli” cselekményről van-e szó. Ezzel összefüggésben a szabályszegések súlyossága és veszélyessége, illetve a hozzárendelt szankciók mértéke is klasszifikációs szempontként említhetők. Ezek a hivatalos adatok a fegyintézeti nyilvántartásokban megtalálhatók. Fontos lenne emellett azt is megvizsgálni, hogy a szankciók mindkét típusa esetében feltételezhető látencia milyen mértékű, és milyen okokkal magyarázható. Ezért az adminisztratív adatforrások mellett önbevalláson alapuló vizsgálatokra is szükség volna (amelyek hasonlóak lennének a viktimizációs felvételekhez).

Habár az attitűditemekre épülő technika igen sokféle témakört átfog, érdemes átgondolni azt is, hogy a területi érvényesség szempontját figyelembe véve az eddig vizsgált területek valóban lefedik-e az elítélti értékrendszer teljes tartományát. A személyzet csoportjaival kapcsolatban például érdemes lenne egységessé tenni az értékelendő szempontokat, valamint azt is körüljárni, hogy a szervezeti hierarchia különböző szintjein lévő intézeti dolgozókat miként értékelik a fogvatartottak, mivel gyanítható, hogy e tekintetben a kép meglehetősen differenciált lehet. A kontextuális elidegenedetség hatalomnélküliség dimenzióján kívül annak egyéb területeire is ki kellene terjeszteni a kutatást. A kriminális ideológia egyes indikátorait is célszerű volna „alábontani”, ugyanis feltételezhetően a kriminális identitás is többféle lehet, és a bűnözőkkel való kapcsolatok preferálása is összefügghet azzal, hogy milyen típusú elkövetőkről kérdezzük a válaszadókat. Ennek kapcsán ki lehetne dolgozni egyfajta „kriminális foglalkozási presztizs” változót, mely új szemponttal gazdagíthatná a kriminológiai kutatásokat. A „törvények” és az „igazságszolgáltatás” területét érintő itemek is további specifikációt igényelnek, hiszen többféle jogterület (melyek közül az elítéltek számára minden bizonnyal a büntetőjoggal kapcsolatosak a legfontosabbak) létezik, így az igazságszolgáltatás működésével kapcsolatos percepciók is szerteágazóak lehetnek. Ezzel összefüggésben az igazságszolgáltatási rendszer reprezentánsaira vonatkozó véleményeket is egyrészt külön változókon keresztül kellene vizsgálni, másfelől például a rendőr (mint személy), és a rendőrség (mint csoport) kapcsán is meg kellene vizsgálni külön-külön a véleményeket. Talán az egyik legizgalmasabb terület az elítéltek közötti összetartás- és a tőlük való elzárkózásra vonatkozik. Ezzel kapcsolatban Clemmer, Wheeler és Stratton által említett „csoporthatárok” empirikus vizsgálatára lenne szükség, illetve az ő mérőeszközeik

mellett szociometriai és hálózatelemzési módszerekkel lehetne kiegészíteni az „erős- és gyenge kötések” börtönbeli szerepének feltárását. Végül pedig, az erőszakhoz és a keménységhez való viszonyt feltáró itemek tartalmukat tekintve inkább egy általános, elvi állásfoglalást fejeznek ki, mélyebb elemzésre csak korlátozottan alkalmasak. Ezek mellett viszont szükséges lenne annak kutatása is, hogy az erőszak és keménység az elméleti síkon kívül, a gyakorlatban milyen (minősítő) tényezőkkel függ össze. Ennek feltárására például alkalmasabb eszköz lehet az említett szituacionális technika.

A mérőeszközöket bemutató fejezetben részben már említettem a különböző magyarázó tényezők hiányosságait is. Ezek közül a külső kapcsolattartási mutatók esetében lenne érdemes elmozdulni a kvantitatív szemlélettől a kvalitatív irányába. Például a levelezés esetében nem csupán annak gyakoriságára kellene fókuszálni, hanem arra is, hogy kikkel, és milyen témákról levelezik az illető. A kriminális múlt mérése is túlságosan mennyiségi szemléletű, hiszen például azt a „koraiság” oldaláról közelítették meg a korábbi vizsgálatok, pedig ennél talán fontosabb lehet, hogy a korábbi kapcsolatok a büntető igazságszolgáltatás ágenseivel milyen okból jöttek létre, milyen eredménnyel zárultak és milyen tapasztalatokat szerzett az illető. Döntő lehet a fegyházi körülményekhez való alkalmazkodásban az is, hogy a fogvatartott fel tudja-e használni a korábbi, más típusú, de hasonló jellegű intézetekben (pl. javítóintézetekben, gyermekotthonokban) szerzett tapasztalatait. A szabadulás utáni várakozások két területével kapcsolatban pedig a Thomas-féle elméleti tipológiát lenne célszerű alkalmazni, vagyis nem csak a legális, hanem az illegális anticipációkat is tartalmaznia kellene az ezzel kapcsolatos mérőeszköznek. Mindezek mellett a börtönkontextus formális kategóriáit (büntetés-végrehajtási fokozat, biztonsági csoportbesorolás) több tényező figyelembevételével új változókkal (pl. szabadidő, intézetben belüli mozgás, zárkaméret, privilégiumok és korlátozások, az elítélt potenciálisan hány fogvatartottal kerülhet kapcsolatba) kellene kiegészíteni, amelyek még inkább kifejezik a fogva tartás körülményeit, felszínre hozva annak „látens dimenzióit”. Továbbá, fontos lenne a pszichológiai szempontok érvényesítése is a prizonizációs vizsgálatokban, hiszen azok olyan „alternatív magyarázatokkal” szolgálhatnak, amelyeket elfedhetnek a szociológiai tényezők. Ezen esetleges szupresszor vagy torzító hatások feltárásához egy megfelelő kiindulópontot jelenthetnek az énkoncepciók méréséhez a korábbiakban használt eszközök.

VI.5.2. Az általánosíthatóság szempontjai

A külső validitás szempontjait részben a saját kutatásom, részben pedig annak továbbfejlesztése kapcsán érdemes megemlíteni.

Munkámban tudatosan kerültem az olyan típusú megállapításokat, amelyek „általában a magyar elítéltekre” vonatkoznak. Csak néhány esetben éltem ezzel a leegyszerűsítéssel, ami abból a szempontból elfogadható, hogy mivel hazánkban ezen módszertannal nem készült még prizonizációs kutatás, az egyetlen összehasonlítási alapot jelen állapot szerint csupán ez jelentheti. Nem titoltan, az adatfelvétel egyetlen fegyintézetben készült. Fontos kérdés az, hogy vajon az eredmények a vizsgált fegyintézetre nézve általánosíthatók-e. Mint említettem, klasszikus mintavételre előzetesen nem nyílt lehetőségem, ám az utólagos összevetés sok szempont alapján azt látszott igazolni, hogy kvázi mintával dolgozhattam. Úgy vélem, hogy ha rendelkeztem volna is teljes listával az elítéltekről (illetve fontosabb jellemzőikről), a kialakított mintába kerülők közül egyesek – különböző okok miatt – nem válaszoltak volna a kérdőív kérdéseire, utólagos súlyozásra lett volna tehát szükség, ami egy lehetséges torzító tényezőként épült volna be az eredményekbe. Természetesen számolni kell ebben az esetben azzal, hogy az adatokra egy fontos háttérváltozó, a „kooperációs faktor” is befolyással lehetett, ám ez minden önkéntes adatfelvételnél olyan „szükséges rossz”, amelynek hatását a kutató sosem küszöbölheti ki teljesen, csupán csökkentésükre törekedhet. Az egy fegyintézetre történő általánosítás kapcsán még egy szempontra fel kell hívnom a figyelmet. A fogvatartotti állomány dinamikus sokaság, amit jól mutat az, hogy ezen sorok leírásakor (vagyis fél évvel a kutatás adatfelvételi szakasza után) az elítéltek negyede, a védelem várható időpontjában (vagyis a kérdezést követő egy év elteltével) pedig már kétötöde nem lesz az intézetben, legalábbis jelenlegi büntetését kitöltve szabadult. Tekintve, hogy kutatásom keresztmetszeti jellegű volt, egy adott (eszmei) időpontban készült, ebből definíció szerint következik, hogy megállapításaim ezen időmetszetben értelmezhetők. Mivel a büntetés-végrehajtási intézet (illetve a bűncselekmények elkövetői és a büntető igazságszolgáltatás) nem „törekszik” reprezentativitásra, ezért az újonnan bekerülők árnyalhatják a vizsgálat által feltárt összefüggéseket. Feltehetően azonban saját korábbi és bent szerzett tapasztalataik alapvetően nem térhetnek el a már szabadult és a még büntetésüket töltő társaikétól.

Tovább tágítva az általánosíthatóság korlátait, az is lényegi kérdés, hogy vajon az eredmények általánosíthatók-e más magyar fegyintézetekre vagy sem. Ezen kérdés megválaszolásához mindenképpen szükség lenne a magyar büntetés-végrehajtási intézetek fogvatartotti állományának átfogó, és lehetőség szerint rendszeres vizsgálatára. Ez nem csupán a jogerősen elítéltekre, hanem a még a bíróság végleges döntésére várókra és az előzetes letartóztatásban lévőkre is ki kellene, hogy terjedjen, mivel az ő tapasztalataik a prizonizációs folyamatban döntő jelentőségűek lehetnek. Ezzel összefüggésben kíváncsi lennék a hazai fegyintézetekre vonatkozó szervezeti differenciáltság szempontjainak meghatározására. A „büntetés-végrehajtási fokozat” ugyanis csupán egy a sok ismerv közül, melyekkel ezen szervezetek leírhatók. Magyarországon a történeti fejlődésből adódóan vannak úgynevezett „letöltő-” és „előzetes házak”. Az előbbi

illetően jellemzően elkülöníthetők az inkább „vidéki” mezőgazdasági jellegű „börtön-fogházak” és a városi „fegyház-börtönök”. Még az említett kategorizálás is sok mindent „összemos”, hiszen például építészetiileg, a személyzet összetételét és hozzáállását, a helyi társadalomba való beágyazottságát, stb. figyelembe véve is csak korlátozottan beszélhetünk hasonlóságról, pontosabban több lehet ezekben az eltérő, mint a közös elem. Egy érdekes szempont lehetne továbbá, ha a régebben (sok esetben még a XIX. században vagy korábban) és az utóbbi években épült fegyintézetek elítélti közegét vetnénk össze egymással, hiszen gyaníthatóan az utóbbival kapcsolatban alkalmazott korszerűbb építészeti-és biztonságtechnikai megoldások is „ható tényezőkként” vehetők számításba. További kutatási témaként említhető a „gender”, valamint az életkori szempontú szervezeti differenciáltság is, hiszen mindkettőt „saját jogon” ismeri el a hazai büntetés-végrehajtási szabályozás. Az életkor szempontjából érdemes lenne kiterjeszteni a kutatást a nem a büntetés-végrehajtáshoz, hanem a szociális területhez tartozó javító-nevelő intézetekre is, amelyek a „totális intézetek” ugyanazon típusához tartoznak, mint a fegyintézetek, ezek ugyanis sok esetben „előszobáját” jelenthetik a prizonizációs folyamatnak.

A külső validitás ellenőrzésének egy másik vetülete lehet a releváns témakörök (például az általános elidegenedettség különböző aspektusai, a törvényekhez és az igazságszolgáltatási rendszerhez való viszony) kontrollcsoportokon való tesztelése is. A felügyelőkkel és a nevelőkkel, valamint a társadalom különböző szegmenseibe tartozókkal folytatott beszélgetéseim alapján sokszor merült fel bennem az a kérdés, hogy az említettek mennyire tekinthetők specifikusnak a rabtársadalomra nézve.

Legvégül pedig az externális validitás utolsó „körét”, vagyis a saját munkám más országokra vetített hozadékát illetően néhány rövid megjegyzést kell tennem. Mint említettem, az eredmények még hazai viszonyok között, de még egy intézettípuson és fegyintézetben belül is csak bizonyos megkötésekkel értelmezhetők, általánosíthatók. Modellem, melyet az eddigi külföldi prizonizációs elméletek és kutatások alapján alakítottam ki, ugyanakkor nem országkontextus függő, abban az értelemben, hogy bizonyos attitűdtípusok minden zárt közösségben jelen lehetnek. Így szinte biztos, hogy az elítélteknek van véleményük a személyzet egyes csoportjaira, az intézeti programokra és körülményekre, a „bűnre és a bűnhődésre”, valamint a büntetésre vonatkozóan, továbbá a társaikhoz való kollektív és a magányos viszonyulás is hasonlóan „egyetemes érvényűek” lehetnek. Az egyes országok közötti (és az azokon belüli) különbségek minden bizonnyal inkább csak mértékük és együtt járásuk tekintetében értelmezhetők. Ezen összefüggések feltárásához megfelelő alapot jelenthetne Akers és munkatársai által kidolgozott „szupranacionális” fegyintézeti tipológián alapuló és több országra kiterjedő prizonizációs kutatás.

IRODALOM

- ADAMEK, Raymond J. – DAGER Edward Z. [1968]: Social Structure, Identification and Change in a Treatment-Oriented Institution. In: *American Sociological Review*, 33. évfolyam, 6. szám: 931-944.
- AKERS, Ronald L. [1977]: Type of Leadership in Prison: A Structural Approach to Testing the Functional and Importation Models. In: *Sociological Quarterly*. 18. évfolyam, 3. szám: 378-383.
- AKERS, Ronald L. – HAYNER, Norman S. – GRUNINGER, Werner. [1974]: Homosexual and Drug Behavior in Prison: A Test of the Functional and Importation Models of the Inmate System. In: *Social Problems*, 21. évfolyam, 3. szám: 410-422.
- AKERS, Ronald L. – GRUNINGER, Werner – HAYNER Norman S. [1976]: Prison Inmate Roles: Inter-Organizational and Cross-Cultural Comparisons. In: *International Journal of Criminology and Penology*. 4. szám: 365-381.
- AKERS, Ronald L. – HAYNER, Norman S. – GRUNINGER, Werner. [1977a]: Prisonization in Five Countries. In: *Criminology*, 14. évfolyam, 4. szám: 527-554.
- AKERS, Ronald L. – HAYNER, Norman S. – GRUNINGER, Werner [1977b]: Time served, Career phase, and Prisonization: Findings from Five Countries. In: LEGER, Robert G. – STRATTON, John R. (szerk.): *The Sociology of Corrections: A Book of Readings*. New York: John Wiley and Sons. p. 216-226.
- ALBAUM, Gerald [1997]: The Likert Scale Revisited: An Alternate Version. In: *Journal of the Market Research Society*, 39. évfolyam, 2. szám: 331-349.
- ALLEN, I. E.– SEAMAN, Christopher A. [2007]: Likert Scales and Data Analyses. In: *Quality Progress*, 40. évfolyam, 7. szám: 64-65.
- ALPERT, Geoffrey P. [1978a]: A Comparative Study of the Effects of Ideology on Prisonization: A Research Note. In: *LAE Journal of the American Criminal Justice Association*, 41. évfolyam, 1. szám: 77-86.
- ALPERT, Geoffrey P. [1979]: Patterns of Change in Prisonization: A Longitudinal Analysis. In: *Criminal Justice and Behavior*, 6. évfolyam, 2. szám: 159-173.
- ALPERT, Geoffrey P. [1978b]: Prisons as Formal Organizations: Compliance Theory in Action. In: *Sociology and Social Research*, 63. szám: 112-130.
- ALPERT, Geoffrey P. – FINNEY, John M. – SHORT, James F. [1978]: Legal Services, Prisoners' Attitudes and "Rehabilitation". In: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 69. évfolyam, 4. szám: 616-626.

- ALPERT, Geoffrey P. – HICKS, Donald A. [1977]: Prisoners' Attitudes toward Components of the Legal and Judicial Systems. In: *Criminology*, 14. évfolyam, 4. szám: 461-482.
- ATCHLEY Robert C. – McCABE Patrick, M. [1968]: Socialization in Correctional Communities: A Replication. In: *American Sociological Review*, 33. évfolyam, 5. szám: 774-785.
- BABBIE, Earl, R. [1995]: A társadalomtudományi kutatás gyakorlata. Budapest: Balassi Kiadó.
- BARAK-GLANTZ, Israel L. [1983]: Patterns of Prisoner Misconduct: Toward a Behavioral Test of Prisonization. In: *Sociological Focus*, 16. évfolyam, 2. szám: 129-146.
- BARAK-GLANTZ, Israel L. [1978]: Punishment to Protection: Solitary Confinement in the Washington State Penitentiary. Ph.D. disszertáció. Ohio State University.
- BERK, Bernard B. [1966]: Organizational Goals and Inmate Organization. In: *American Journal of Sociology*, 71. évfolyam, 5. szám: 522-534.
- BONDESON, Ulla V. [1968]: Argot Knowledge as an Indicator of Criminal Socialization. In: CHRISTIE, Nils (szerk.): *Scandinavian Studies in Criminology*. 2. kötet. Oslo: Universitetsforlaget. p. 73-107.
- BONDESON, Ulla V. [1989]: Prisoners in Prison Societies. New Brunswick: Transaction Publishers.
- BOROS János [1995a]: Börtönhatás: A visszaeső elítéltek kérdőíves vizsgálata. In: *Börtönügyi Szemle*, 11. évfolyam, 4. szám: 72-82.
- BOROS János [1995b]: Rab-hierarchia. Erőszak és informális státusz a visszaeső elítélteknél. In: *Börtönügyi Szemle*. 2: 16-20.
- BOROS János – CSETNEKY László [2002]: Börtönpszichológia. Budapest: Rejtjel Kiadó.
- BRODY, Charles J. – DIETZ, Jörg [1997]: On the Dimensionality of Two-Question Format Likert Attitude Scales. In: *Social Science Research*, 26. évfolyam, 2. szám: 197-204.
- BUKSTEL, Lee H. [1980]: The Development of a Standard Prisonization Index. Ph.D. disszertáció. University of California.
- CAMPBELL, Donald T. – FISKE, Donald W. [1959]: Convergent and Discriminant Validation by the Multitrait-Multimethod Matrix. In: *Psychological Bulletin*, 56. évfolyam, 2. szám: 81-105.
- CAO, Liqun – ZHAO, Jihong – VAN DINE, Steve [1997]: Prison Disciplinary Tickets: A Test of the Deprivation and Importation Models. In: *Journal of Criminal Justice*, 25. évfolyam, 2. szám: 103-113.
- CARIFIO, James – ROCCO, J. Perla [2007]: Ten Common Misunderstandings, Misconceptions, Persistent Myths and Urban Legends about Likert Scales and Likert Response Formats and their Antidotes. In: *Journal of Social Sciences*, 3. évfolyam, 3. szám: 106-116.

- CLEAVER, Anastassios D. – MYLONAS, Jihong – RECKLESS, Walter C. [1968]: Gradients in Attitudes toward Law, Courts and Police. In: *Sociological Focus*, 1. évfolyam, 2. szám: 29-48.
- CLEMMER, Donald [1938]: Leadership Phenomena in a Prison Community. In: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 28. évfolyam, 6. szám: 862-871.
- CLEMMER, Donald [1950]: Observations on Imprisonment as a Source of Criminality. In: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 41. évfolyam, 3. szám: 311-319.
- CLEMMER, Donald [1965]: The Prison Community. New York: Holt, Rinehart and Winston.
- CLEMMER, Donald [1959]: The Prisoners' Pre-Release Expectations of the Free Community. In: *Proceedings of the Eighty-Ninth Annual Congress of the American Correctional Association*. p. 244-248.
- CLINE, Hugh F. – WHEELER, Stanton [1968]: The Determinants of Normative Patterns in Correctional Institutions. In: CHRISTIE, Nils (szerk.): *Scandinavian Studies in Criminology*. 2. kötet. Oslo: Universitetsforlaget. p. 173-184.
- CLOWARD, Richard A. [1959]: Illegitimate Means, Anomie, and Deviant Behavior. In: *American Sociological Review*, 24. évfolyam, 2. szám: 164-176. magyar nyelven [1974]: Tiltott eszközök, anómia és deviáns viselkedés. In: ANDORKA Rudolf – BUDA Béla – CSEH-SZOMBATHY László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat. p. 178-204.
- CLOWARD, Richard A. [1960]: Social Control in the Prison. In: *Theoretical Studies in the Social Organization of the Prison*. New York: Social Science Research Council. p. 20-48.
- CLOWARD, Richard A. – OHLIN, Lloyd E. [1960]: Delinquency and Opportunity: A Theory of Delinquent Gangs. New York: Free Press.
- CRESSEY, Donald R. – KRASSOWSKI, Witold [1957]: Inmate Organization and Anomie in American Prisons and Soviet Labor Camps. In: *Social Problems*, 5. évfolyam, 3. szám: 217-230.
- CRONBACH, Lee J. – MEEHL, Paul E. [1955]: Construct Validity in Psychological Tests. In: *Psychological Bulletin*, 52. évfolyam, 4. szám: 282-302.
- DENZIN, Norman K. [1968]: Collective Behavior in Total Institutions: The Case of the Mental Hospital and the Prison. In: *Social Problems*, 15. évfolyam, 3. szám: 353-365.
- DHAMI, Mandeep K. – AYTON, Peter – LOEWENSTEIN, George [2007]: Adaptation to Imprisonment: Indigenous or Imported? In: *Criminal Justice and Behavior*, 34. évfolyam, 8. szám: 1085-1100.
- DUNCAN, Otis D. – STENBECK, Magnus [1987]: Are Likert Scales Unidimensional? In: *Social Science Research*, 16. évfolyam, 3. szám: 245-259.

- FAINE, John R. [1973]: A Self-consistency Approach to Prisonization. In: *Sociological Quarterly*, 14. évfolyam, 4. szám: 576-588.
- FARRINGTON, Keith [1992]: The Modern Prison as a Total Institution? Public Perception versus Objective Reality. In: *Crime and Delinquency*, 38. évfolyam: 6-26.
- GARABEDIAN, Peter G. [1962]: Legitimate and Illegitimate Alternatives in the Prison Community. In: *Sociological Inquiry*, 32. évfolyam, 2. szám: 172-84.
- GARABEDIAN, Peter G. [1963]: Social Roles and Processes of Socialization in the Prison Community. In: *Social Problems*, 11. évfolyam, 2. szám: 139-152.
- GARABEDIAN, Peter G. [1964]: Social Roles in a Correctional Community. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 55. évfolyam, 3. szám: 338-347.
- GARABEDIAN, Peter G. [1959]: Western Penitentiary: A Study in Social Organization. Ph.D. disszertáció. University of Washington.
- GARLAND, Ron [1991]: The Mid-Point on a Rating Scale: Is it Desirable? In: *Marketing Bulletin*, 2. évfolyam: 66-70.
- GAROFALO, James – CLARK, Richard D. [1985]: The Inmate Subculture in Jails. In: *Criminal Justice and Behavior*, 12 évfolyam, 4. szám: 415-434.
- GARRITY, Donald L. [1956]: The Effects of Length of Incarceration Upon Parole Adjustment and Estimation of Optimum Sentence: Washington State Correctional Institutions. Ph.D. disszertáció. Washington: University of Washington.
- GARRITY, Donald L. [1961]: The Prison as a Rehabilitation Agency. In: CRESSEY, Donald R. (szerk.): *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston. p. 358-380.
- GECAS, Viktor [1986]: The Motivational Significance of Self-Concept for Socialization Theory. In: LAWLER, Edward J. (szerk.): *Advances in Group Process*, 3. évfolyam: 131-156.
- GECAS, Viktor [1989]: The Self-Concept. In: *Annual Review of Sociology*, 15. évfolyam, 1. szám: 291-316.
- GECAS, Viktor – SCHWALBE, Michael L. [1983]: Beyond the Looking-Glass Self: Social Structure and Efficacy-Based Self-Esteem. In: *Social Psychology Quarterly*, 46. évfolyam, 2. szám: 77-88.
- GILLESPIE, Wayne F. [2001]: A Contextual Analysis of Prison Life: Exploring the Antecedents and Consequences of Prisonization from a Multilevel Perspective. Ph.D disszertáció. Kentucky: Lexington.
- GILLESPIE, Wayne F. [2003]: Prisonization: Individual and Institutional Factors Affecting Inmate Conduct. New York: LFB Scholarly Publishing.

- GLASER, Daniel. [1964]: The Effectiveness of a Prison and Prison System. Indianapolis: Bobbs-Merrill.
- GOFFMAN, Erving [1961]: On the Characteristics of Total Institutions: The Inmate World. In: CRESSEY, Donald R. (szerk.): *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston. p. 15-67.
- GRAPENDAAL, Martin [1990]: The Inmate Subculture in Dutch Prisons. In: *British Journal of Criminology*, 30. évfolyam, 3. szám: 341-357.
- GREKUL, Jana [1999]: Pluralistic Ignorance in a Prison Community. In: *Canadian Journal of Criminology*, 41. évfolyam, 4. szám: 513-534.
- GRUSKY, Oscar [1959]: Organizational Goals and the Behavior of Informal Leaders. In: *American Journal of Sociology*, 65. évfolyam, 1. szám: 59-67.
- GRUNINGER, Werner. [1975]: Criminal Maturity, Prison Roles, and Normative Alienation. In: *Free Inquiry*, 3. évfolyam, 1. szám: 38-63.
- GUENTHER, Anthony L. [1975]: Compensations in a Total Institution: Forms and Functions of Contraband. In: *Crime Delinquency*, 21. évfolyam, 3. szám: 243-254.
- GUY, Rebecca F. – NORVELL, Melissa [1977]: The Neutral Point on a Likert Scale. In: *Journal of Psychology*, 95. évfolyam, 2. szám: 199-204.
- HAYNER, Norman S. – ASH, Ellis [1940]: The Prison as a Community. In: *American Sociological Review*, 5. évfolyam, 4. szám: 577-583.
- HAYNER, Norman S. – ASH, Ellis [1939]: The Prisoner Community as a Social Group. In: *American Sociological Review*, 4. évfolyam, 3. szám: 362-369.
- HEPBURN, John R. – STRATTON, John R. [1977]: Total Institutions and Inmate Self-esteem. In: *British Journal of Criminology*, 17. évfolyam, 3. szám: 237-250.
- HICKS, Donald A. – ALPERT, Geoffrey P. [1978]: Patterns of Change and Adaptation in Prisons. In: *Social Science Quarterly*, 59. évfolyam, 1. szám: 37-50.
- HODGE, David R. – GILLESPIE, David [2003]: Phrase Completions: An Alternative to Likert Scales. In: *Social Work Research*, 27. évfolyam, 1. szám: 45-54.
- HULIN, Charles L. – MAHER, Brendan A. [1959]: Changes in Attitudes toward Law Concomitant with Imprisonment. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 50. évfolyam, 3. szám: 245-248.
- HUSZÁR László [1997a]: Az 1995-ös fogvatartotti felmérés a börtönön kívüli szociális helyzetre és az intézeten belüli életminőségre vonatkozó adatai. In: DEÁK Ferenc (szerk.): *A büntetés-végrehajtás néhány problémája a kutatások tükrében*. Budapest: BVOP Módszertani Igazgatóság. p. 1-21.

- HUSZÁR László [1997b]: ...és bűnhődés: A magyar börtönlakók szociológiai vizsgálata. Kandidátusi értekezés. Budapest: ELTE.
- HUSZÁR László [1995]: Alkalmazkodás. Hosszúidős elítéltek börtön-adaptációja. In: *Börtönügyi Szemle*, 2: 21-34.
- IRWIN, John [1970]: *The Felon*. New York: Practice Hall.
- IRWIN, John [1980]: *Prisons in Turmoil*. Boston: Little, Brown and Company.
- IRWIN, John – CRESSEY, Donald R. [1962]: Thieves, Convicts and the Inmate Culture. In: *Social Problems*, 10. évfolyam, 2. szám: 142-155.
- JAMIESON, Susan [2004]: Likert Scales: How to (Ab)Use Them. In: *Medical Education*, 38. évfolyam, 12.szám: 1217-1218.
- JENSEN, Gary F. [1973]: *Perspectives on Inmate Culture: A Study of Women in Prison*. North Carolina University. (Kézirat).
- JENSEN, Gary F. – JONES, Dorothy [1976]: Perspectives on Inmate Culture: A Study of Women in Prison. In: *Social Forces*, 54. évfolyam, 3. szám: 590-603.
- JIANG, Shanhe. – FISHER-GIORLANDO, Marianne [2002]: Inmate Misconduct: A Test of the Deprivation, Importation, and Situational Models. In: *Prison Journal*, 82. évfolyam, 3. szám: 335-358.
- KARMEL, Madeline [1969]: Total Institution and Self-Mortification. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 10, évfolyam, 2. szám: 134-141.
- KENNEDY, Charles W. [1970]: *Prisonization and Self conception: A Study of a Medium Security Prison.*, Ph.D. disszertáció. Los Angeles: University of California.
- KOMORITA, Samuel S. [1963]: Attitude Content, Intensity, and the Neutral Point on a Likert Scale. In: *Journal of Social Psychology*, 61. évfolyam: 327-334.
- KÖVÉR Ágnes [1993]: Az elítéltek és a börtönszemélyzet viszonya. In: *Kriminológiai és kriminalsztikai évkönyv*. Budapest: IKVA. p. 191-235.
- KUHN, Manford H. – MCPARTLAND, Thomas S. [1954]: An Empirical Investigation of Self-Attitudes. In: *American Sociological Review*, 19. évfolyam, 1. szám: 68-76.
- LEGER, Robert G. [1979]: Research Findings and Theory as a Function of Operationalization of Variables: a Comparison of Four Identification Techniques for the Construct, 'Inmate Social Type'. In: *Sociology and Social Research*, 63. évfolyam, 2. szám: 346-363.
- LEGER, Robert G. [1978]: Socialization Patterns and Social Roles: A Replication. In: *Journal of Criminal Law and Criminology*, 69. évfolyam, 4. szám: 627-634.
- MAHER, Brendan – STEIN, Ellen [1968]: The Delinquent's Perception of the Law and the Community. In: WHEELER, Stanton (szerk.): *Controlling Delinquents*. New York: John Wiley and Sons. p. 187-221.

- MATHIESEN, Thomas [1965]: *The Defences of the Weak: A Sociological Study of a Norwegian Correctional Institution*. London: Tavistock.
- MATHIESEN, Thomas [1968]: A Functional Equivalent to Inmate Cohesion. In: *Human Organization*, 27. évfolyam, 2. szám: 117-124.
- McEWEN, Craig A. [1980]: Continuities in the Study of Total and Nontotal Institutions. In: *Annual Review of Sociology*, 6. évfolyam: 143-185.
- McCORKLE, Lloyd W. – KORN, Richard [1954]: Resocialization within Walls. In: *The Annals of the American Academy of Political and Social Science*, 293. szám: 88-98.
- MERTON, Robert K. [1938]: Social Structure and Anomie. In: *American Sociological Review*, 3. évfolyam, 5. szám: 672-682. magyar nyelven: [1974]: Társadalmi struktúra és anómia. In: ANDORKA Rudolf – BUDA Béla – CSEH-SZOMBATHY László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat. p. 45-60.
- MESSICK, Samuel [1975]: The Standard Problem: Meaning and Values in Measurement and Evaluation. In: *American Psychologist*, 30. évfolyam, 10. szám: 955-966.
- MESSICK, Samuel [1989]: Validity. In: LINN, Robert L. (szerk.): *Educational Measurement* (3. kiadás). Washington: American Council on Education/McMillan. p. 13-103.
- MESSICK, Samuel [1996]: Validity and Washback in Language Testing. In: *Language Testing*, 13. évfolyam, 3. szám: 241-256.
- MILLER, Walter B. [1958]: Lower Class Culture as a Generating Milieu for Gang Delinquency. In: *Journal of Social Issues*, 14. évfolyam, 3. szám: 5-19.
- MOKSONY Ferenc [1999]: Gondolatok és adatok. Társadalomtudományi elméletek empirikus ellenőrzése. Budapest: Osiris.
- MYLONAS, Anastassios D. – CLEAVER, Patrick T. – RECKLESS, Walter C. [1968]: A Comparative Study of Attitudes toward Law and Law-Enforcement Agencies in English-Speaking and French-Speaking Canada. In: *Criminology*, 6. évfolyam, 3. szám: 30-40.
- MYLONAS, Anastassios D. – RECKLESS, Walter C. [1963]: Prisoners' Attitudes toward Law and Legal Institutions. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 54. évfolyam, 4. szám: 479-484.
- NEAL, Arthur G. – RETTIG, Salomon [1963]: Dimensions of Alienation among Manual and Non-Manual Workers. In: *American Sociological Review*, 28. évfolyam, 4. szám: 599-608.
- NEAL, Arthur G. – RETTIG, Salomon [1967]: On the Multidimensionality of Alienation. In: *American Sociological Review*, 32. évfolyam, 1. szám: 54-64.

- NEAL, Arthur G. – SNYDER, Eldon E. – BALOGH, Joseph K. [1976]: Changing Alienations as Consequences of Imprisonment. In: *Criminal Justice Review*, 1. évfolyam, 2. szám: 93-105.
- OHLIN, Lloyd E. [1956]: *Sociology and the Field of Corrections*. New York: Russell Sage Foundation.
- PAPP Gábor [2004]: Bűnözés és társadalmi kirekesztettség. In: MONOSTORI Judit (szerk.): *A szegénység és a társadalmi kirekesztettség folyamata*. Budapest: Központi Statisztikai Hivatal. p. 175-195.
- PAPP Gábor [2008]: A prizonizációs jelenség elméleti háttere – kritikai megközelítésben. In: *Börtönügyi Szemle*, 27. évfolyam, 2. szám: 29-60.
- PATERLINE, Brent A. [1997]: *Structural and Social Psychological Determinants of Prisonization*. Ph.D. disszertáció. Georgia State University.
- PATERLINE, Brent A. – PETERSEN, David M. [1999]: Structural and Social Psychological Determinants of Prisonization. In: *Journal of Criminal Justice*, 27. évfolyam, 5. szám: 427-441.
- PERRY, Nick: [1974]: The Two Cultures and the Total Institution. In: *British Journal of Sociology*, 25. évfolyam: 345-355.
- PETERSEN, David M. – THOMAS, Charles W.: [1973]: Review of Relevant Research in Correctional Rehabilitation. In: CULL, John G. – HARDY, Richard E. (szerk.): *Fundamentals of Criminal Behavior and Correctional Systems*. Springfield: Charles C. Thomas. p. 135-151.
- PÓCZIK Szilveszter [2000]: Magyar és cigány bűnelkövetők a börtönben. In: *Magyar Tudomány*, 45. évfolyam, 4. szám: 426-435.
- POOLE, Eric D. – REGOLI, Robert M. – THOMAS, Charles W. [1980]: The Measurement of Inmate Social Role Types: An Assessment. In: *Journal of Criminal Law & Criminology*, 71. évfolyam, 3. szám: 317-324.
- RAAJIMAKERS, Quinten A. – VAN HOOF, Anne – HART, Harm't – VERBOGT, Tom – VOLLEBERGH, Wilma [2000]: Adolescents' Midpoint Responses on Likert-type Scale Items: Neutral or Missing Values? In: *International Journal of Public Opinion Research*, 12. évfolyam, 2. szám: 208-216.
- RAMIREZ, John [1984]: Prisonization, Staff, and Inmates: Is it Really about Us Versus Them? In: *Criminal Justice and Behavior*, 11. évfolyam, 4. szám: 423-460.
- REIMER, Hans [1937]: Socialization in the Prison Community. In: *Proceedings of the American Prison Association*. New York: American Prison Association. p. 151-155.

- REISIG, Michael D. – LEE, Yoon Ho [2000]: Prisonization in the Republic of Korea. In: *Journal of Criminal Justice*, 28. évfolyam, 1. szám: 23-31.
- REISIG, Michael D. – MORASH, Merry – LEE, Yoon Ho [1999]: Powerlessness, Isolation, and Future Expectations: A Gender-Based Analysis of Korean Inmates. In: *International Journal of Comparative and Applied Criminal Justice*, 23. évfolyam, 2. szám: 215-226.
- RHODES, Milton L. [1979]: The Impact of Social Anchorage on Prisonization. Ph.D. -disszertáció. Texas: A&M University.
- SAJTOS László – MITEV, Ariel [2007]: SPSS kutatási és adatelemzési kézikönyv. Budapest: Alinea.
- SCHRAG, Clarence [1961a]: A Preliminary Criminal Typology. In: *Pacific Sociological Review*, 4. évfolyam, 1. szám: 11-16.
- SCHRAG, Clarence [1959]: Social role, Social position, and Prison Social Structure. In: *Proceedings of the Eighty-Ninth Annual Congress of the American Correctional Association*. p. 178-188.
- SCHRAG, Clarence [1944]: Social Types in a Prison Community. Szakdolgozat. Seattle: University of Washington.
- SCHRAG, Clarence [1961b]: Some Foundations for a Theory of Correction. In: CRESSEY, Donald R. (szerk.): *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston. p. 309-357.
- SCHWARTZ, Barry. [1970]: The Influence Structure of a Correctional Community. Ph.D. disszertáció. University of Pennsylvania.
- SCHWARTZ, Barry. [1973]: Peer versus Authority Effects in a Correctional Community. In: *Criminology*, 11. évfolyam, 2. szám: 233-257.
- SCHWARTZ, Barry. [1971]: Pre-institutional vs. Situational Influence in a Correctional Community. In: *Journal of Criminal Law, Criminology and Police Science*, 62. évfolyam, 4. szám: 532-542.
- SEEMAN, Melvin. [1963]: Alienation and Social Learning in a Reformatory. In: *American Journal of Sociology*, 69. évfolyam, 3. szám: 270-284.
- SEEMAN, Melvin. [1959]: On the Meaning of Alienation. In: *American Sociological Review*, 24. évfolyam, 6. szám: 783-791.
- SLOSAR, John A. [1978]: Prisonization, Friendship, Leadership. Toronto: Lexington Books.
- SMITH, Carol F.W. – HEPBURN, John R. [1979]: Alienation in Prison Organizations. In: *Criminology*, 17. évfolyam, 2. szám: 251-262.
- STRATTON, John R. [1967]: Differential Identification and Attitudes toward the Law. In: *Social Forces*, 46. évfolyam, 2. szám: 256-262.

- STRATTON, John R. [1963]: The Measurement of Inmate Change during Imprisonment. Ph.D. disszertáció. University of Illinois.
- STREET, David [1965]: The Inmate Group in Custodial and Treatment Settings. In: *American Sociological Review*, 30. évfolyam, 1. szám: 40-55.
- STREET, David – VINTER, Robert – PERROW, Charles [1966]: Organization for Treatment. New York: Free Press.
- SURIN András [1989]: A deprivációk megélése a börtönben. In: *Módszertani Füzetek*, 3. szám. Budapest: BVOP. p. 21-29.
- SUTHERLAND, Edwin H. [1974]: A differenciális asszociáció elmélete. In: ANDORKA Rudolf – BUDA Béla – CSEH-SZOMBATHY László (szerk.): *A deviáns viselkedés szociológiája*. Budapest, Gondolat. p. 159-163.
- SUTHERLAND, Edwin H. [1947]: Principles of Criminology. 4. kiadás. Philadelphia: Lippincott.
- SYKES, Gresham M. [1956]: Men, Merchants, and Toughs: A Study of Reactions to Imprisonment. In: *Social Problems*, 4. évfolyam, 2. szám: 130-138.
- SYKES, Gresham M.: [1958]: The Society of Captives: A Study of a Maximum Security Prison. Princeton: Princeton University Press.
- SYKES, Gresham M. – MATZA, David [1957]: Techniques of Neutralization: A Theory of Delinquency. In: *American Sociological Review*, 22. évfolyam, 6. szám: 664-670. magyar nyelven [2001]: Neutralizációs módszerek. A normasértés elmélete. In: RÁCZ József (szerk.): *Devianciák. Bevezetés a devianciák szociológiájába*. Budapest: Új Mandátum. p. 77-83.
- SYKES, Gresham M. – MESSINGER, Sheldon L. [1960]: The Inmate Social System. In: *Theoretical Studies in the Social Organization of the Prison*. New York: Social Science Research Council. p. 5-19.
- SZABÓ Krisztina [1994]: A börtönnyelv jellegzetességei szociolingvisztikai szempontból. In: *Szociális Munka*, 6. évfolyam, 2. szám: 111-121.
- SZABÓ Edina [1998]: Belső szókincs: A mai magyar börtönszleng. In: *Börtönügyi Szemle*, 17. évfolyam, 2. szám: 32-45.
- SZABÓ Edina [2005]: A mai magyar börtönszleng. 1996-2005. Ph.D. disszertáció. Debrecen: Debreceni Egyetem.
- SZABÓ Edina [2001]: A Sopronköhida fegyház és börtön szlengszókincsének változása az 1960-as évektől napjainkig. In: *Magyar Nyelvjárások*, 39. szám: 115-126.
- SZÉKELYI Mária – BARNÁ Ildikó [2005]: Túlélőkészlet az SPSS-hez. Többváltozós elemzési technikákról társadalomkutatók számára. Budapest: Typotex.

- THOMAS, Charles W. [1973a]: The Correctional Institution as an Enemy of Corrections. In: *Federal Probation*, 37. évfolyam, 3. szám: 8-13.
- THOMAS, Charles W. [1971]: Determinants of Prisonization: A Test of Two Analytical Perspectives on Adult Resocialization in Total Institutions. Ph.D. disszertáció. University of Kentucky.
- THOMAS, Charles W. [1977a]: Prisonization and its Consequences: An Examination of Socialization in a Coercive Setting. In: *Sociological Focus*, 10. évfolyam, 1. szám: 53-68.
- THOMAS, Charles W. [1973b]: Prisonization or Resocialization?: A Study of External Factors Associated with the Impact of Confinement. In: *Journal of Research in Crime and Delinquency*, 10. évfolyam, 1. szám: 13-21.
- THOMAS, Charles W. [1975]: Theoretical Perspectives on Alienation in the Prison Society: An Empirical Test. In: *Pacific Sociological Review*, 18. évfolyam, 4. szám: 483-499.
- THOMAS, Charles W. [1977b]: Theoretical Perspectives on Prisonization: A Comparison of the Importation and Deprivation Models. In: *Journal of Criminal Law & Criminology*, 68. évfolyam, 1. szám: 135-145.
- THOMAS, Charles W. [1970]: Toward a More Inclusive Model of the Inmate Contraculture. In: *Criminology*, 8. évfolyam, 3. szám: 251-263.
- THOMAS, Charles W. – CAGE, Robert J. [1977]: Correlates of Prison Drug Use: An Evaluation of Two Conceptual Models. In: *Criminology*, 15. évfolyam, 2. szám: 193-210.
- THOMAS, Charles W. – FOSTER, Samuel C. [1976]: On the Measurement of Social Roles Adaptations in the Prison Community. In: *Criminal Justice Review*, 1. évfolyam, 1. szám: 11-21.
- THOMAS, Charles W. – FOSTER, Samuel C. [1973]: The Importation Model Perspective on Inmate Social Roles: an Empirical Test. In: *Sociological Quarterly*, 14. évfolyam, 2. szám: 226-234.
- THOMAS, Charles W. – FOSTER, Samuel C. [1972]: Prisonization in the Inmate Contraculture. In: *Social Problems*, 20. évfolyam, 2. szám: 229-239.
- THOMAS, Charles W. – HYMAN, Jeffrey – WINFREE, Thomas L. [1983]: The Impact of Confinement of Juveniles. In: *Youth Society*, 14. évfolyam, 3. szám: 301-319.
- THOMAS, Charles W. – PETERSEN, David M. [1977]: Prison Organization and Inmate Subcultures. Indianapolis: Bobbs-Merrill
- THOMAS, Charles W. – PETERSEN, David M. – CAGE, Robin J. [1981]: A Comparative Organizational Analysis of Prisonization. In: *Criminal Justice Review*, 6. évfolyam, 1. szám: 36-43.

- THOMAS, Charles W. – PETERSEN, David M. – ZINGRAFF, Rhonda M. [1978]: Structural and Social Psychological Correlates of Prisonization. In: *Criminology*, 16. évfolyam, 3. szám: 383-393.
- THOMAS, Charles W. – POOLE, Eric D. [1975]: The Consequences of Incompatible Goal Structures in Correctional Settings. In: *International Journal of Criminology and Penology*, 3. szám: 27-42.
- THOMAS, Charles W. – ZINGRAFF, Matthew T. [1976]: Organizational Structure as a Determinant of Prisonization: An Analysis of the Consequences of Alienation. In: *Pacific Sociological Review*, 19. évfolyam, 1. szám: 98-116.
- TITTLE, Charles R. [1969]: Inmate Organization: Sex Differentiation and the Influence of Criminal Subcultures. In: *American Sociological Review*, 34. évfolyam, 4. szám: 492-505.
- TITTLE, Charles R. [1972a]: Institutional Living and Rehabilitation. In: *Journal of Health and Social Behavior*, 13. évfolyam, 3. szám: 263-275.
- TITTLE, Charles R. [1972b]: Institutional Living and Self-Esteem. In: *Social Problems*, 20. évfolyam, 1. szám: 65-77.
- TITTLE, Charles R. [1972c]: Society of Subordinates. Inmate Organization in a Narcotic Hospital. Bloomington: Indiana University Press.
- TITTLE, Charles R. – TITTLE, Drollene P. [1964]: Social Organization of Prisoners: An Empirical Test. In: *Social Forces*, 43. évfolyam, 2. szám: 216-221.
- TITTLE, Charles R. – TITTLE, Drollene P. [1965]: Structural Handicaps to Therapeutic Participation: a Case Study. In: *Social Problems*. 1: 75-82.
- TORO-CALDER, Jaime – CEDEÑO, Ceferina – RECKLESS, Walter C. [1968]: A Comparative Study of Puerto Rican Attitudes toward the Legal System Dealing with Crime. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 59. évfolyam, 4. szám: 536-541.
- TÓTH Herta – ZENTAI Violetta – KRIZSÁN Andrea [2005]: Women, Integration and Prison. An Analysis of the Processes of Socio-Labor Integration of Women After Prison in Europe. MIP eredmények, Magyarország (Kézirat).
- TROYER, Joseph G. – FREASE, Dean E. [1975]: Attitude Change in a Western Canadian Penitentiary. In: *Canadian Journal of Criminology and Corrections*, 17. évfolyam, 3. szám: 98-116.
- VÁRI István [1978]: Tervtanulmány a visszaeső elítéltek 10%-os mintájának komplex vizsgálatához. Budapest: Igazságügyi Minisztérium (Kézirat)

- VÁRI István [1979]: A többszörös szabadságvesztéssel sújtott elítéltek vizsgálata. Budapest: Igazságügyi Minisztérium (Kézirat)
- VÉGH József [1986]: Az elítéltek viselkedését szabályozó értékekről. In: *Módszertani Füzetek*, IM BVOP. p. 38-41.
- WALDO, Gordon P. – HALL, Nason A. [1970]: Delinquency Potential and Attitudes toward the Criminal Justice System. In: *Social Forces*, 49. évfolyam, 2. szám: 291-298.
- WALTERS, Glenn D. [2003]: Changes in Criminal Thinking and Identity in Novice and Experienced Inmates: Prisonization Revisited. In: *Criminal Justice and Behavior*, 30. évfolyam, 4. szám: 399-421.
- WARD, David A. – KASSEBAUM, Gene G. [1964]: Homosexuality: A Mode of Adaptation in a Prison for Women. In: *Social Problems*, 12. évfolyam, 2. szám: 389-407.
- WARD, David A. – KASSEBAUM, Gene G. [1965]: Women's Prison: Sex and Social Structure. Chicago: Aldine.
- WATT, Norman – MAHER, Brendan A. [1958]: Prisoners' Attitudes toward Home and the Judicial System. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 49. évfolyam, 4. szám: 327-330.
- WEINBERG, Kirson S. [1942]: Aspects of Prison's Social Structure. In: *American Journal of Sociology*, 47. évfolyam, 5. szám: 717-726.
- WELLFORD, Charles [1967]: Factors Associated with Adoption of the Inmate Code: A Study of Normative Socialization. In: *Journal of Criminal Law, Criminology, and Police Science*, 58. évfolyam, 2. szám: 197-203.
- WHEELER, Stanton [1961a]: Role Conflict in Correctional Communities. In: CRESSEY, Donald R. (szerk.): *The Prison: Studies in Institutional Organization and Change*. New York: Holt, Rinehart and Winston. p. 229-259.
- WHEELER, Stanton [1959]: Social Organization and Inmate Values in Correctional Communities. In: *Proceedings of the American Prison Association*. New York: American Correctional Association. p. 189-198.
- WHEELER, Stanton [1958]: Social Organization in a Correctional Community. Ph.D. disszertáció. Washington: University of Washington.
- WHEELER, Stanton [1961b]: Socialization in Correctional Communities. In: *American Sociological Review*, 26. évfolyam, 5. szám: 697-712.
- WHEELER, Stanton [1969]: Socialization in Correctional Institutions. In: GOSLIN, David A.: *Handbook of Socialization Theory and Research*. Chicago: Rand McNally and Company. p. 1005-1023.

- WILSON, Thomas P. [1968]: Patterns of Management and Adaptations to Organizational Roles: A Study of Prison Inmates. In: *American Journal of Sociology*, 74. évfolyam, 2. szám: 146-157.
- WINSHIP, Crhritopher – MARE, Robert D. [1984]: Regression Models with Ordinal Variables. In: *American Sociological Review*, 49. évfolyam, 4. szám: 512-525.
- ZALD, Mayer N. [1962]: Organizational Control Structures in Five Correctional Institutions. In: *American Journal of Sociology*, 68. évfolyam, 3. szám: 335-345.
- ZINGRAFF, Matthew T. [1973]: Conflicting Processes of Socialization among Juveniles in the Prison Community. In: *Georgia Journal of Corrections*, 2. évfolyam, 2. szám: 63-70.
- ZINGRAFF, Matthew T. [1980]: Inmate Assimilation: A Comparison of Male and Female Delinquents. In: *Criminal Justice and Behavior*, 7. évfolyam, 3. szám: 275-292.
- ZINGRAFF, Matthew T. [1975]: Prisonization as an Inhibitor of Effective Resocialization. In: *Criminology*, 13. évfolyam, 3. szám: 366-388.
- ZINGRAFF, Matthew T. – ZINGRAFF, Rhonda M. [1980]: Adaptation Patterns of Incarcerated Female Delinquents. In: *Juvenile and Family Court Journal*, 31. évfolyam, 2. szám: 35-47.

FÜGGELÉK

A LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS KUTATÁSOK ADATAI

F1. TÁBLÁZAT: A LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS KUTATÁSOK

Kutatásvezető	A kutatás éve	Ország	Vizsgált sokaság	A vizsgált intézetek száma	Elemszám	Mérési technika ¹⁾	Kapcsolódó publikációk
Stanton Wheeler	1958	Egyesült Államok	fiatalkorú és fiatal felnőtt férfiak	1	kb. 210	1	Wheeler (1958, 1959, 1961a, 1961b, 1969)
Peter G. Garabedian	1958	Egyesült Államok	felnőtt férfiak (fegyház)	1	345	1	Garabedian (1959, 1962, 1963, 1964)
Daniel Glaser	1958-1959	Egyesült Államok	fiatalkorú és felnőtt férfi elítéltek	5	1137	3	Glaser 1964
John R. Stratton	1961	Egyesült Államok	fiatalkorú férfi elítéltek	1	351	2	Stratton (1963, 1967), Glaser (1964), Hepburn-Stratton (1977)
David A. Ward - Gene Kassebaum	1960-as évek eleje (nem specifikált)	Egyesült Államok	női elítéltek	1	kb. 290	3	Ward-Kassebaum (1964, 1965)
Charles Wellford	1963	Egyesült Államok	felnőtt férfiak	1	120	1	Wellford (1967)
Charles R. Tittle-Drollene P. Tittle	1960-as évek eleje(nem specifikált)	Egyesült Államok	kábítószerfüggő felnőttek (önkéntes résztvevők és kényszergyógykezeltre ítélték)	1	kb. 200	2	Tittle-Tittle (1964, 1965)
Charles W. Kennedy	1960-as évek közepe (nem specifikált)	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek (börtön)	1	189	2	Kennedy (1970)
Robert C. Atchley - M. Patrick McCabe	1965	Egyesült Államok	fiatal felnőtt férfiak (fegyház)	1	kb. 400	1	Atchley-McCabe (1968)
Hugh F. Cline - Stanton Wheeler	1960-as évek közepe (nem specifikált)	Norvégia, Svédország, Dánia, Finnország	fiatalkorú és felnőtt férfiak	15 (Norvégia: 3, Svédország: 3, Finnország: 4, Dánia: 5)	1937	1	Cline-Wheeler (1968), Wheeler (1969)

F1. TÁBLÁZAT: A LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS KUTATÁSOK (FOLYTATÁS)

kutatásvezető	a kutatás éve	ország	vizsgált sokaság	a vizsgált intézetek száma	elemszám	mérési technika ¹⁾	kapcsolódó publikációk
Charles R. Tittle	1967-1968	Egyesült Államok	kábítószerfüggő felnőtt nők és férfiak (önkéntes résztvevők és kényszergyógykezelésre ítélték)	1	275 (184 férfi, 91 nő)	2	Tittle (1969, 1972a, 1972b, 1972c)
Barry Schwartz	1960-as évek vége	Egyesült Államok	fiatalkorú férfi elítéltek	1	194	3	Schwartz (1970, 1971, 1973)
Charles W. Thomas	1970	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek (fegyház)	1	276	2	Thomas (1971), Thomas-Foster (1972, 1973, 1976), Thomas (1973b), Thomas-Poole (1975), Thomas (1977a), Poole-Regoli-Thomas (1980), Thomas (1975), Thomas-Petersen-Cage (1981)*
John R. Faine	1970-es évek eleje (nem specifikált)	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek (fegyház, börtön)	2	268 (128+140)	2	Faine (1973)
Gary F. Jensen	1970-es évek eleje (nem specifikált)	Egyesült Államok	felnőtt női elítéltek	1	kb. 140	2	Jensen (1973), Jensen-Jones (1976)
Matthew M. Zingraff	1972	Egyesült Államok	fiatalkorú férfi elítéltek	1	267	2	Zingraff (1973, 1975), Thomas-Zingraff 1976, Thomas-Hyman-Winfree (1983), Thomas-Petersen-Cage (1981)*, Zingraff (1980)**
Charles W. Thomas	1973	Egyesült Államok	fiatal felnőtt férfiak (börtön)	1	273	2	Thomas (1977b), Thomas-Cage (1977), Thomas-Petersen-Cage (1981)*
Joseph G. Troyer - Dean E. Frease	1970-es évek eleje (nem specifikált)	Kanada	felnőtt férfiak	1	170	1	Troyer-Frease (1975)
Ronald L. Akers	1970-es évek eleje (nem specifikált)	Egyesült Államok, Mexikó, NSZK, Egyesült Királyság, Spanyolország	fiatalkorú és felnőtt férfiak	22 (Egyesült Államok: 7, Mexikó:8, NSZK:3, Egyesült Királyság: 2, Spanyolország:2)	kb. 1300	1	Akers 1977, Akers-Hayner-Gruninger 1974, 1977a, 1977b, Akers-Gruninger-Hayner 1976, Gruninger 1975

F1. TÁBLÁZAT: A LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS KUTATÁSOK (FOLYTATÁS)

kutatásvezető	a kutatás éve	ország	vizsgált sokaság	a vizsgált intézetek száma	elemszám	mérési technika ¹⁾	kapcsolódó publikációk
John A. Slosar	1970-es évek közepe (nem specifikált)	Egyesült Államok	fiatalkorú és fiatal felnőtt férfiak	2	kb. 470	1	Slosar (1978)
Geoffrey P. Alpert	1974-1975	Egyesült Államok	felnőtt férfiak	1	198	3	Alpert-Hicks (1977), Alpert (1978b, 1979), Alpert-Finney-Short (1978), Hicks-Alpert (1978)
Geoffrey P. Alpert	1976	Egyesült Államok	felnőtt nők és férfiak	2	267 (186 férfi, 81 nő)	2	Alpert (1978a)
Matthew M. Zingraff	1970-es évek közepe (nem specifikált)	Egyesült Államok	fiatalkorú női elítéltek	1	137	2	Zingraff (1980)**, Zingraff-Zingraff (1980)
David M. Petersen	1970-es évek közepe (nem specifikált)	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek (fegyház)	1	239	2	Thomas-Petersen-Zingraff (1978), Paterline (1997), Paterline-Petersen (1999)
Milton L. Rhodes	1970-es évek vége (nem specifikált)	Egyesült Államok	fiatalkorú és felnőtt férfiak	1	399	3	Rhodes (1979)
Lee H. Bukstel	1979	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek	1	492	2	Bukstel (1980)
James Garofalo - Richard D. Clark	1982	Egyesült Államok	előzetes letartóztatásban lévő fogvatartottak	3	291	1	Garofalo-Clark (1985)
Martin Grapendaal	1980-as évek közepe (nem specifikált)	Hollandia	felnőtt férfi elítéltek (2 fegyház, 1 fogház)	3	114	2	Grapendaal (1990)
Michael D. Reisig - Yoon Ho Lee	1998	Dél-Korea	fiatalkorú és felnőtt férfi és női elítéltek	15	kb. 540	2	Reisig-Lee (2000), Reisig-Morash-Lee (1999)
Wayne F. Gillespie	2001	Egyesült Államok	felnőtt férfi elítéltek	30	1054	2	Gillespie (2001, 2003)

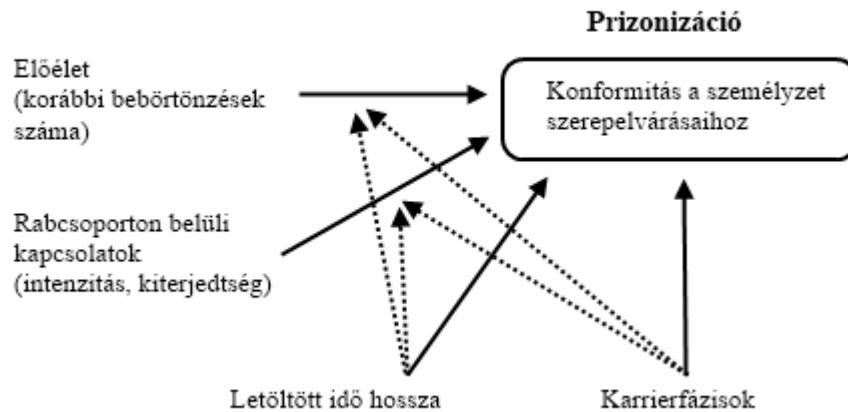
1) Mérési technika: **1:** Hipotetikus konfliktusszituációk **2:** Attitűditemek **3:** Az 1. és a 2. vegyesen

* Thomas 1970-es és 1973-as, valamint Zingraff 1972-es kutatási adatainak összevetése.

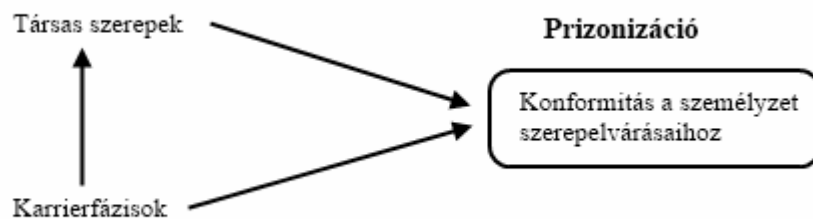
** A Zingraff által végzett fiatalkorú női és férfi elítéltekre vonatkozó kutatási adatainak összevetése.

AZ EDDIGI KUTATÁSOKBAN ALKALMAZOTT LEGFONTOSABB PRIZONIZÁCIÓS MODELLEK

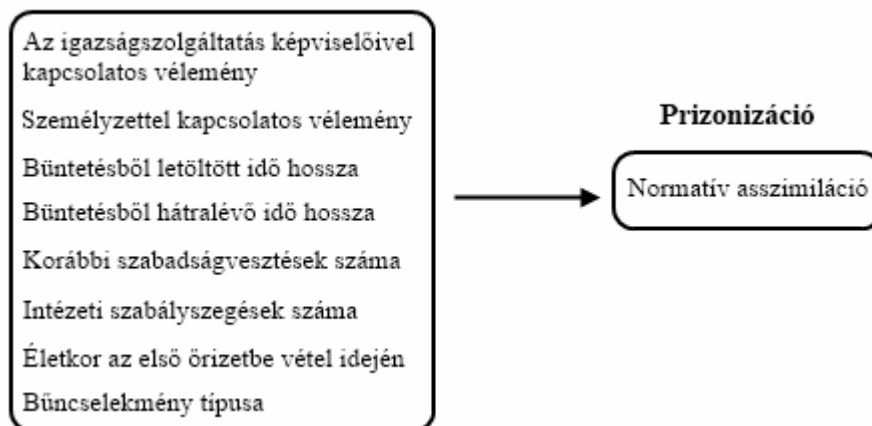
F1. ÁBRA: WHEELER (1961B) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

F2. ÁBRA: GARABEDIAN (1963) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

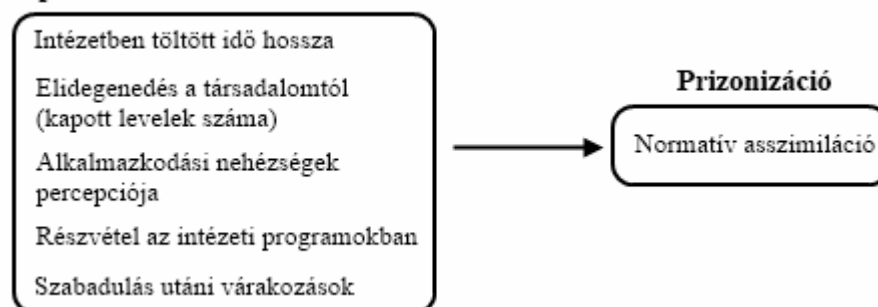

F3. ÁBRA: WARD ÉS KASSEBAUM (1965) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

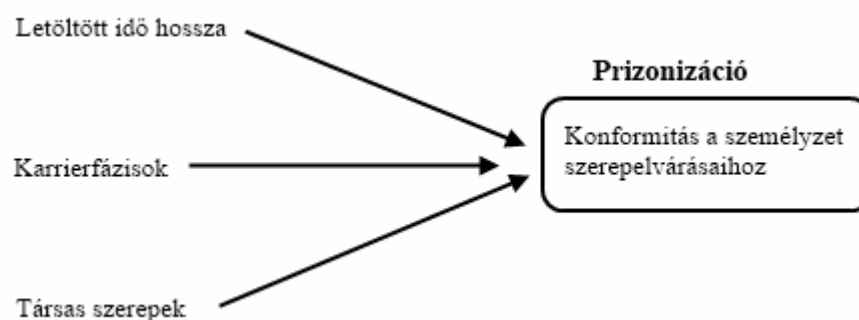

F4. ÁBRA: TITTLE ÉS TITTLE (1964) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

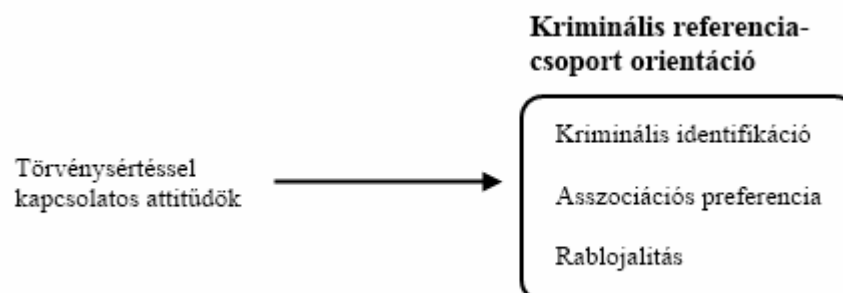
Deprivációs modell

F5. ÁBRA: WELLFORD (1967) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

F6. ÁBRA: STRATTON (1967) KRIMINÁLIS REFERENCIACSOPORTTAL KAPCSOLATOS MODELLJE

F7. ÁBRA: SCHWARTZ (1971) MODELLJE A RABPERSPEKTÍVÁK MAGYARÁZATÁVAL KAPCSOLATBAN

Importációs modell*

Etnikai hovatartozás
Lakóhely
Életkor az ítélethozatal idején
Családi háttér
Iskolázottság
Iskolai lógás
Korábbi őrizetbe vételek száma
Korábbi őrizetbe vételek száma
(erőszakos bűncselekményért)
Életkor az első őrizetbe vétel idején
Korábbi szabadságvesztések száma

Rabperspektívák

Kriminális érték-orientáció
Rabtörvény követése
Rabtársakkal való identifikáció

Deprivációs modell**

Integráció a rabcsoportba
Személyzethez való viszony
Családi kapcsolattartás (küldött és kapott levelek száma, látogatások)
Letöltött idő hossza

* Intézet előtti tényezők
** Szituacionális faktorok

F8. ÁBRA: JENSEN (1973) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ MAGYARÁZATÁVAL KAPCSOLATBAN

Deprivációs modell*

Kapcsolatok a börtönön kívüli személyekkel:
kapott levelek száma
küldött levelek száma
látogatások száma
különböző látogatók
érzelmi támogatás
Kapcsolat a személyzettel:
barátság a személyzet tagjaival
kapcsolat a nevelőkkel
Résztvétel az intézeti programokban
Kapcsolat az elítéltekkel:
a kapcsolatok intenzitása
a kapcsolatok kiterjedtsége
Temporális változók:
karrierfázisok
letöltött idő
visszalévő idő

Prizonizáció

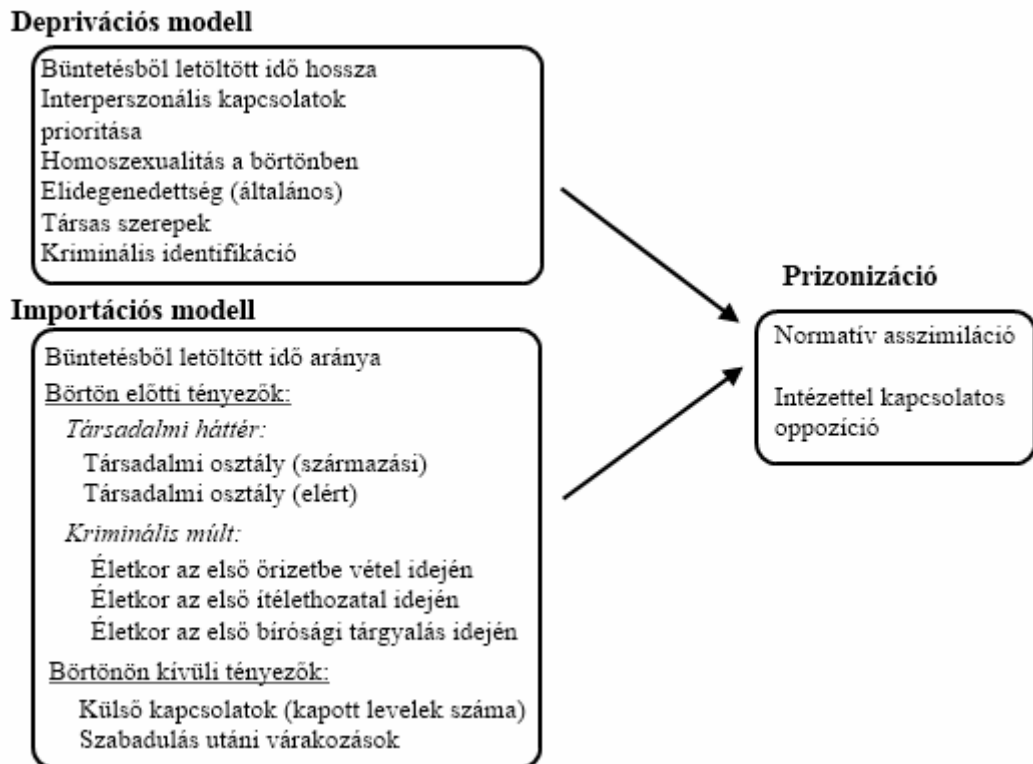
Normatív asszimiláció

Importációs modell**

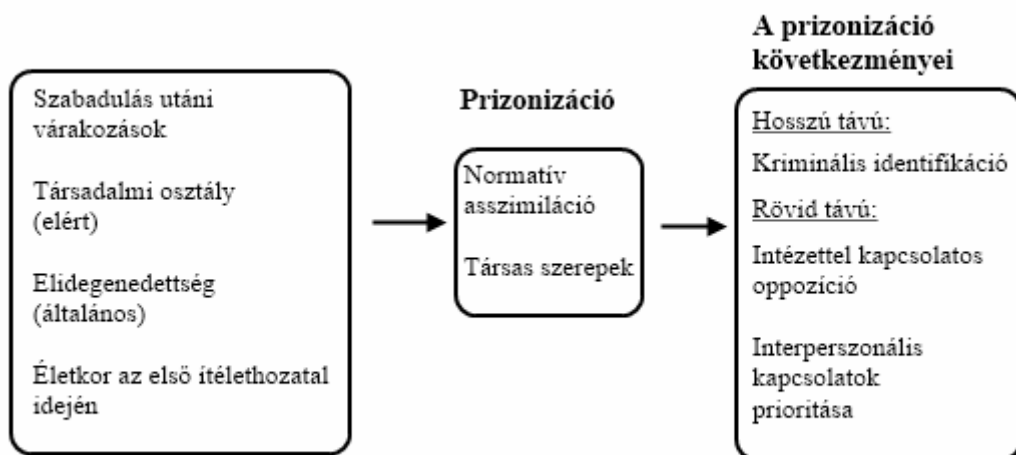
Társadalmi háttér:
etnikai hovatartozás
életkor
iskolai végzettség
lakóhely településtípusa
Jogi státusz:
bűncselekmény súlyossága
bűncselekmény jellege
korábbi szabadságvesztés

* Szituacionális változók
** Nem intézeti változók

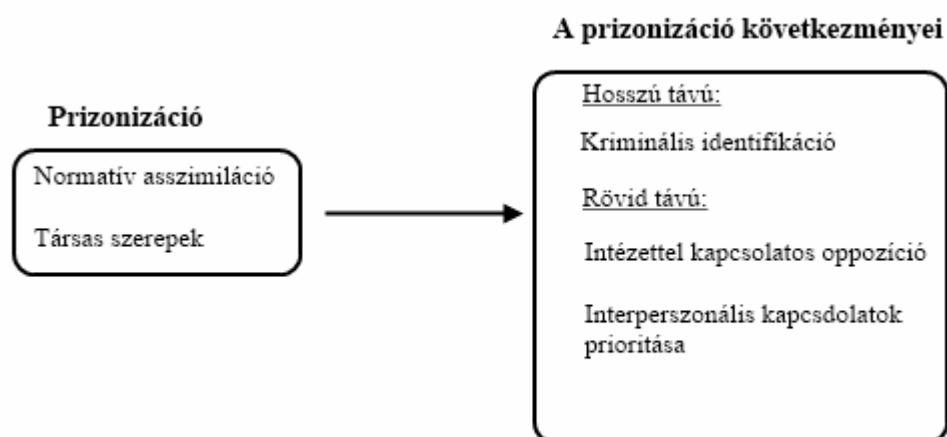
F9. ÁBRA: THOMAS (1971) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN

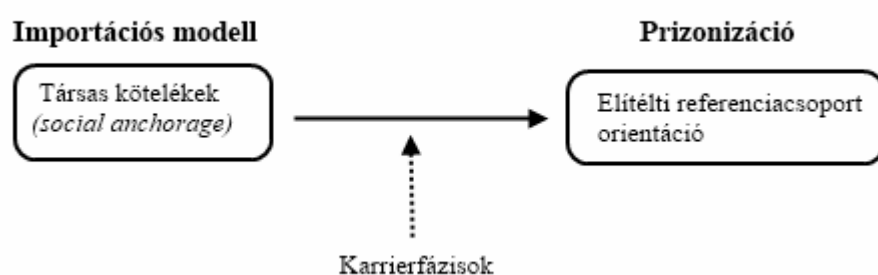
F10. ÁBRA: THOMAS (1971) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

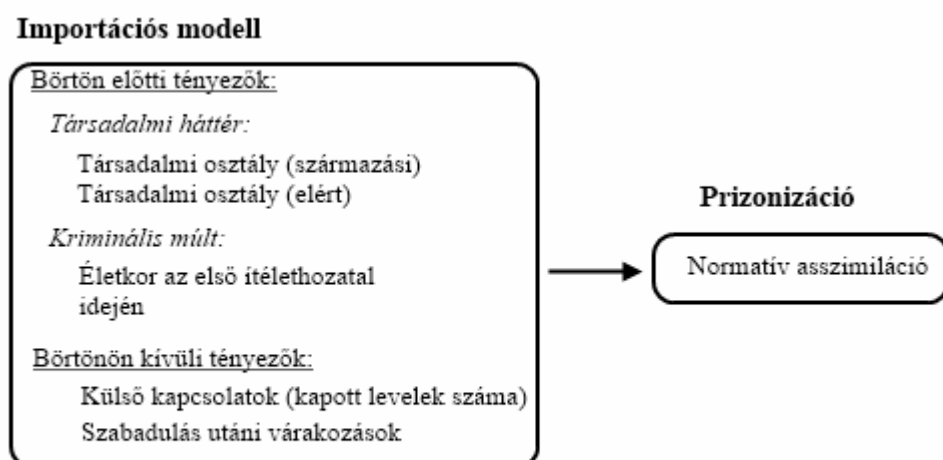
F11. ÁBRA: THOMAS ÉS FOSTER (1972) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

F12. ÁBRA: FAINE (1973) PRIZONIZÁCIÓS MODELLJE

F13. ÁBRA: THOMAS (1973B) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN

F14. ÁBRA: THOMAS ÉS FOSTER (1973) MODELLJE A TÁRSAS SZEREPEKET MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN

Importációs modell

Börtön előtti tényezők:

Társadalmi háttér:

Társadalmi osztály (elért)

Kriminális múlt:

Életkor az első őrizetbe vétel idején

Életkor az első ítélethozatal idején

Börtönön kívüli tényezők:

Külső kapcsolatok (kapott levelek)

Szabadulás utáni várakozások

Prizonizáció

Társas szerepek

F15. ÁBRA: THOMAS (1975) MODELLJE AZ ELIDEGENEDETTSÉGET MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL KAPCSOLATBAN

Importációs modell

Börtön előtti tényezők:

Társadalmi háttér:

Etnikai hovatartozás

Lakóhely mérete

Életkor

Iskolai végzettség

Családi állapot

Társadalmi osztály (származási)

Kriminális múlt:

Életkor az első őrizetbe vétel idején

Életkor az első bírósági tárgyalás idején

Életkor az első ítélethozatal idején

Börtönön kívüli tényezők:

Külső kapcsolatok

(kapott és küldött levelek száma)

Szabadulás utáni várakozások

**Elidegenedetség
(általános)**

Deprivációs modell

Temporális változók:

Fegyintézetben töltött összes idő

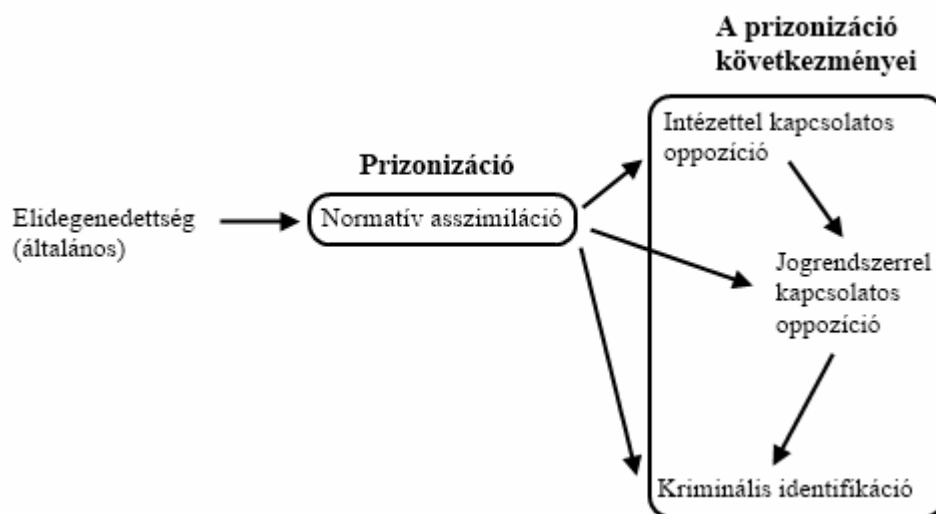
Ítélethossz

Jelen ítéletből letöltött idő hossza

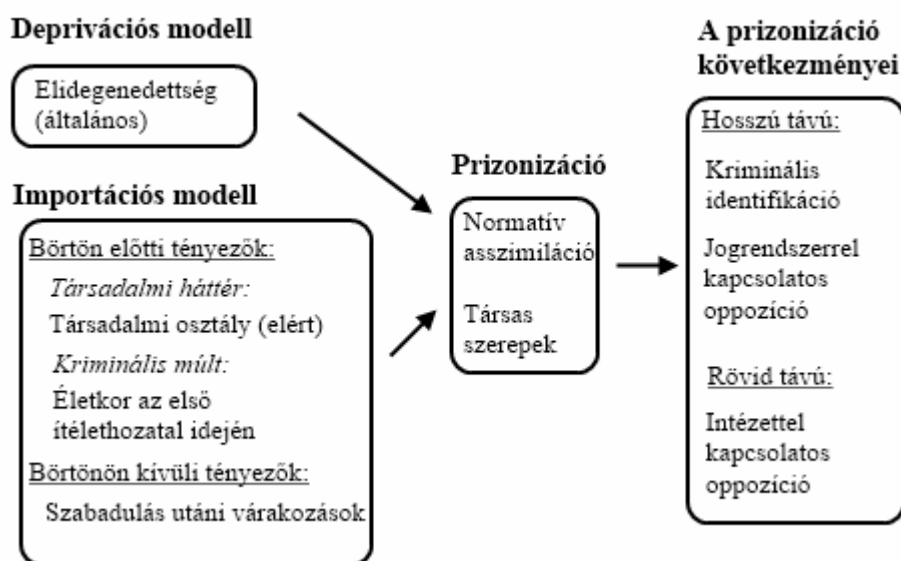
Jelen büntetésből letöltött idő

aránya

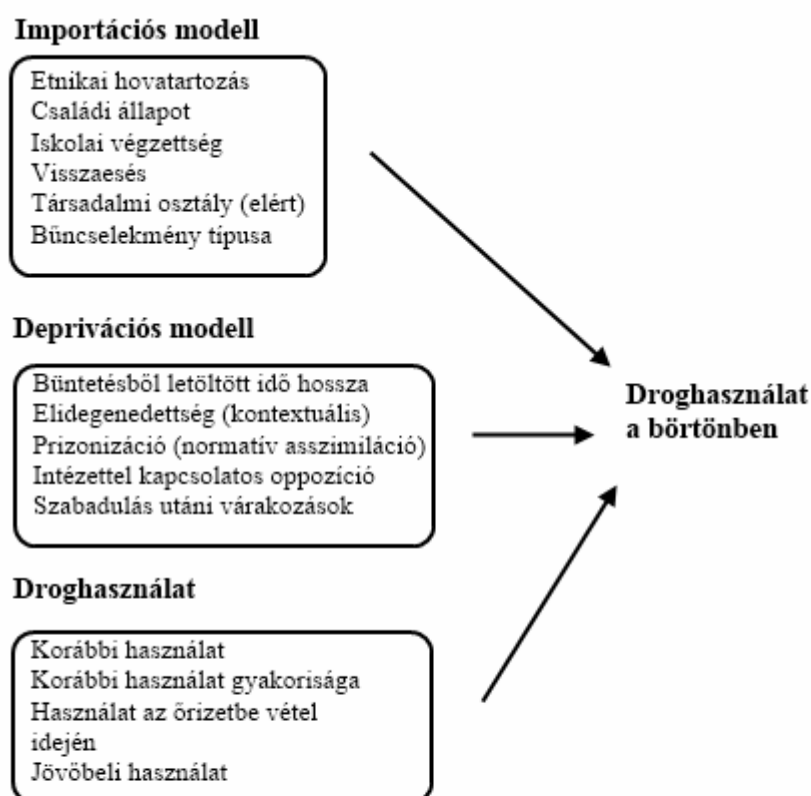
F16. ÁBRA: THOMAS ÉS POOLE (1975) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ ÉS AZ ELIDEGENEDETTSÉG VISZONYÁVAL ÉS A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

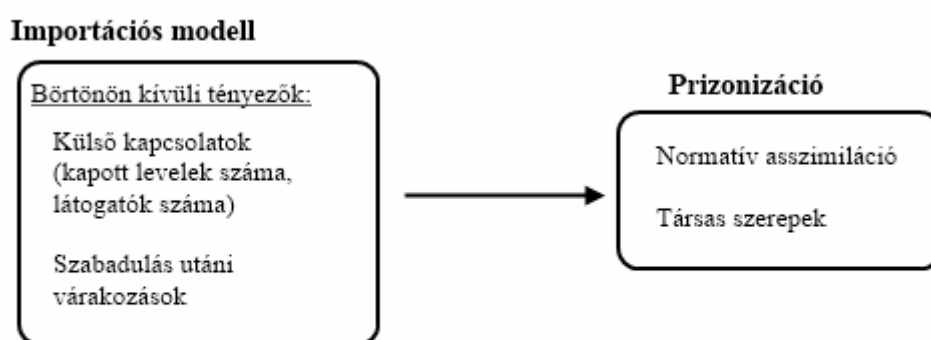
F17. ÁBRA: THOMAS (1977A) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

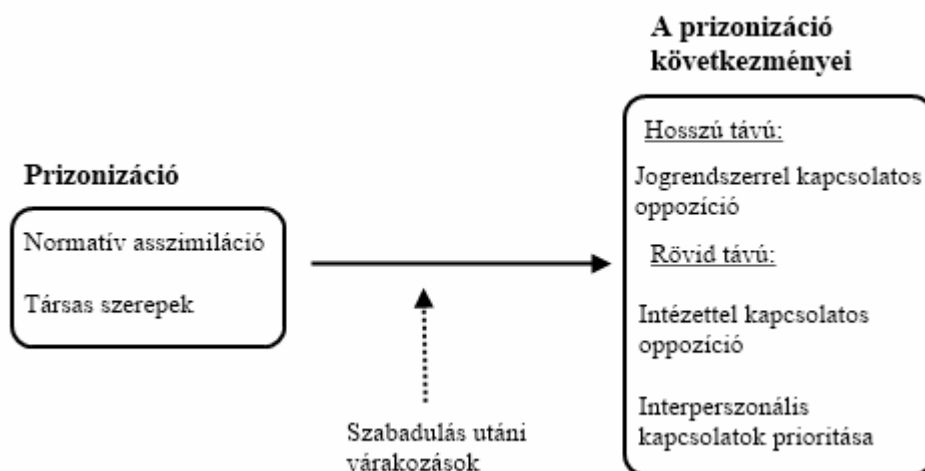
F18. ÁBRA: THOMAS ÉS CAGE (1977) BÖRTÖNBELI DROGHASZÁNLATOT MAGYARÁZÓ MODELLJE

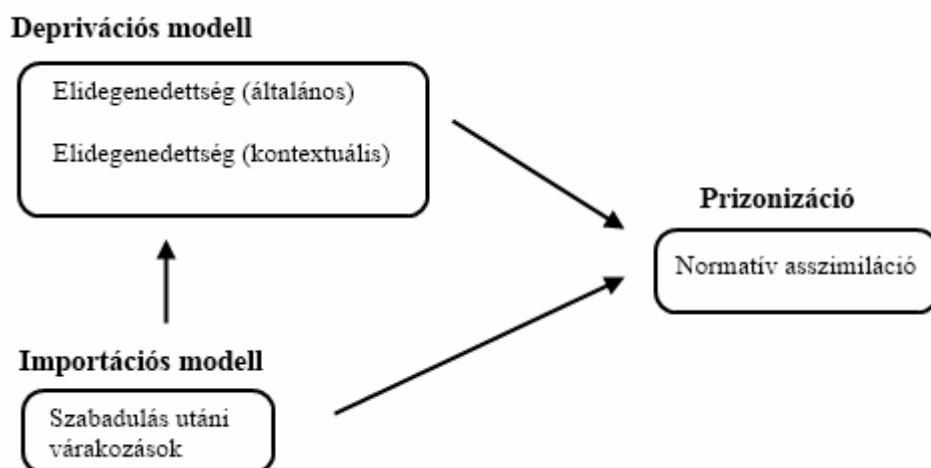
F19. ÁBRA: ZINGRAFF (1973) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

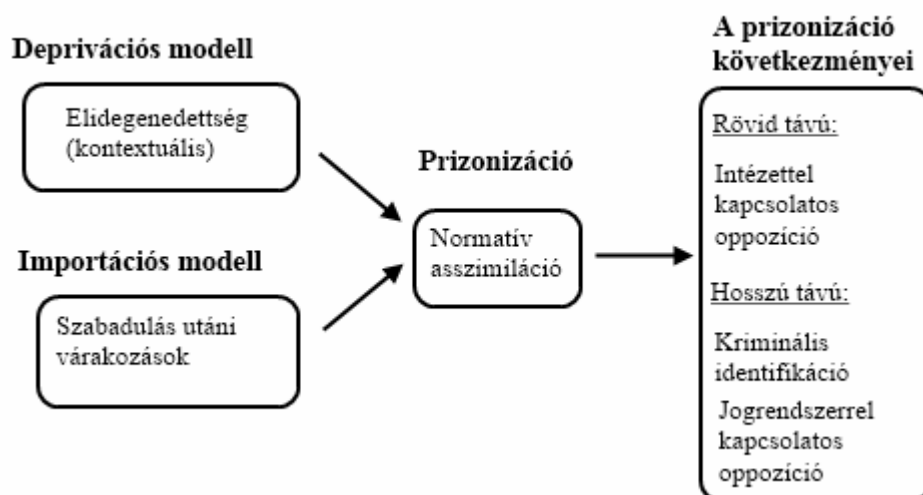
F20. ÁBRA: ZINGRAFF (1975) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

F.21. ÁBRA: THOMAS ÉS ZINGRAFF (1976) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

F22. ÁBRA: THOMAS, HYMAN ÉS WINFREE (1983) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓT MEGHATÁROZÓ TÉNYEZŐKKEL ÉS ANNAK KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

F23. ÁBRA: ZINGRAFF (1980) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

Deprivációs modell

Elidegenedettség (általános)
Elidegenedettség (kontextuális)
Interperszonális kapcsolatok prioritása
Részvétel az intézeti programokban
Büntetésből letöltött idő

Importációs modell

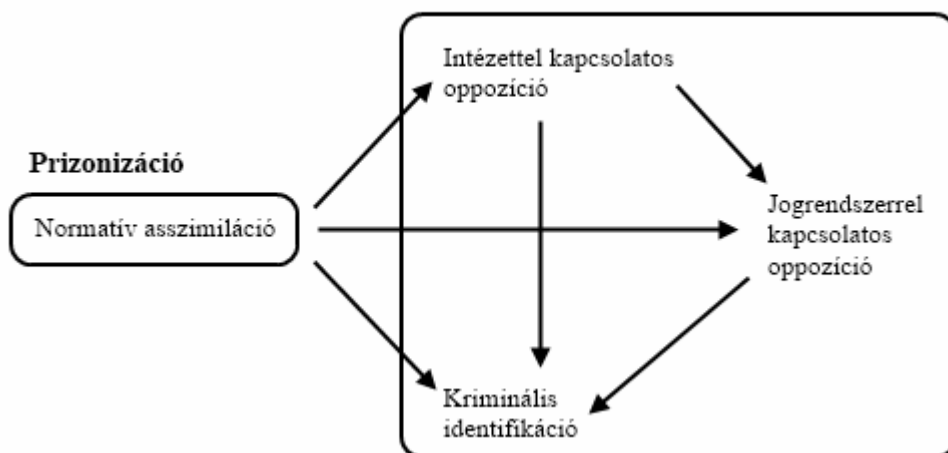
Börtön előtti tényezők:
Társadalmi háttér:
Társadalmi osztály (származási)
Etnikai hovatartozás
Kriminális múlt:
Korábbi szabadságvesztések száma
Összes börtönben töltött idő
Börtönön kívüli tényezők:
Külső kapcsolatok (kapott levelek és látogatások száma)
Szabadulás utáni várakozások

Prizonizáció

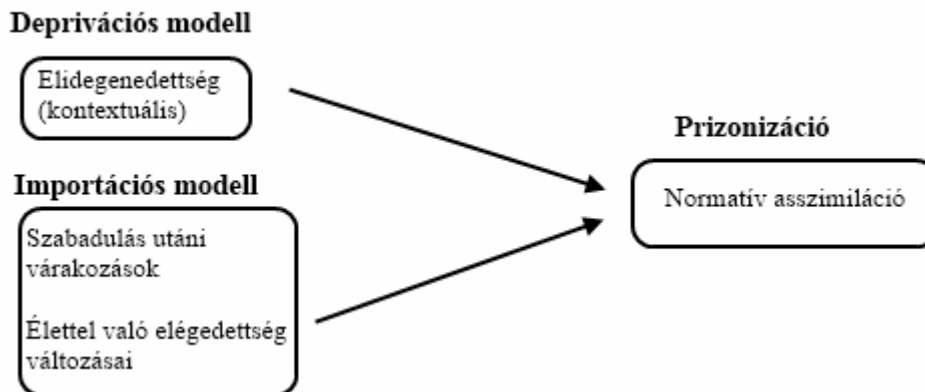
Normatív asszimiláció

F24. ÁBRA: THOMAS, PETERSEN ÉS CAGE (1981) MODELLJE A PRIZONIZÁCIÓ KÖVETKEZMÉNYEIVEL KAPCSOLATBAN

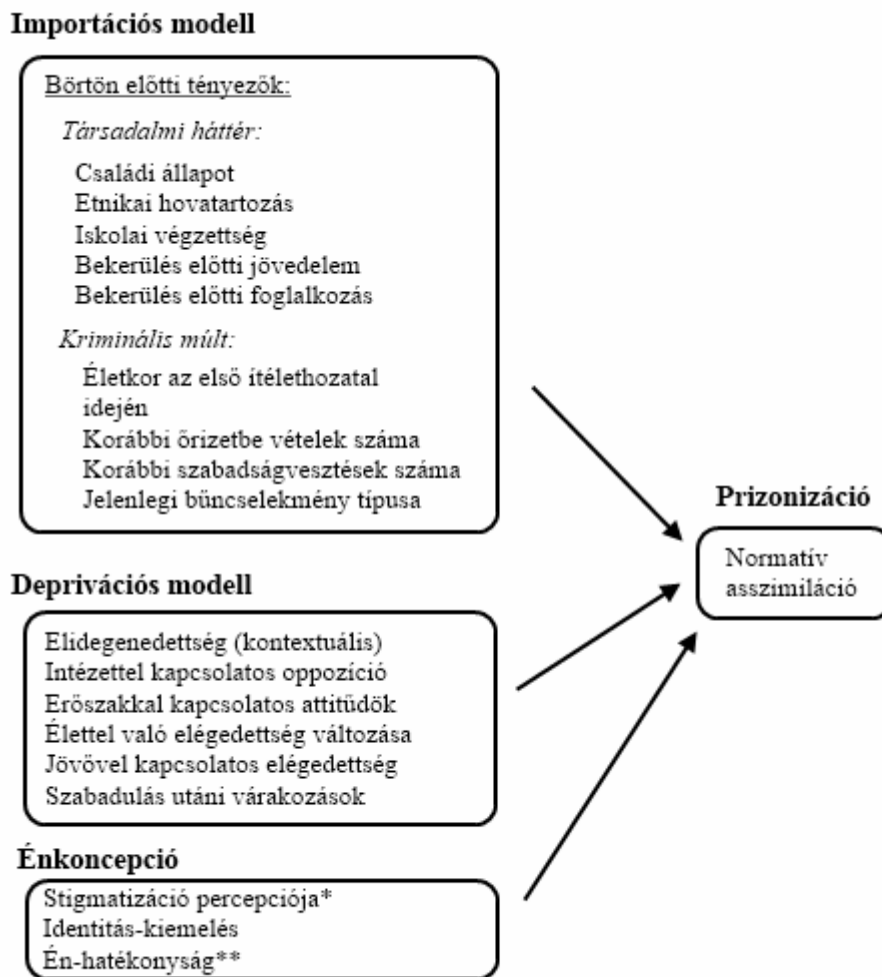
A prizonizáció következményei

F25. ÁBRA: THOMAS, PETERSEN ÉS ZINGRAFF (1978) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

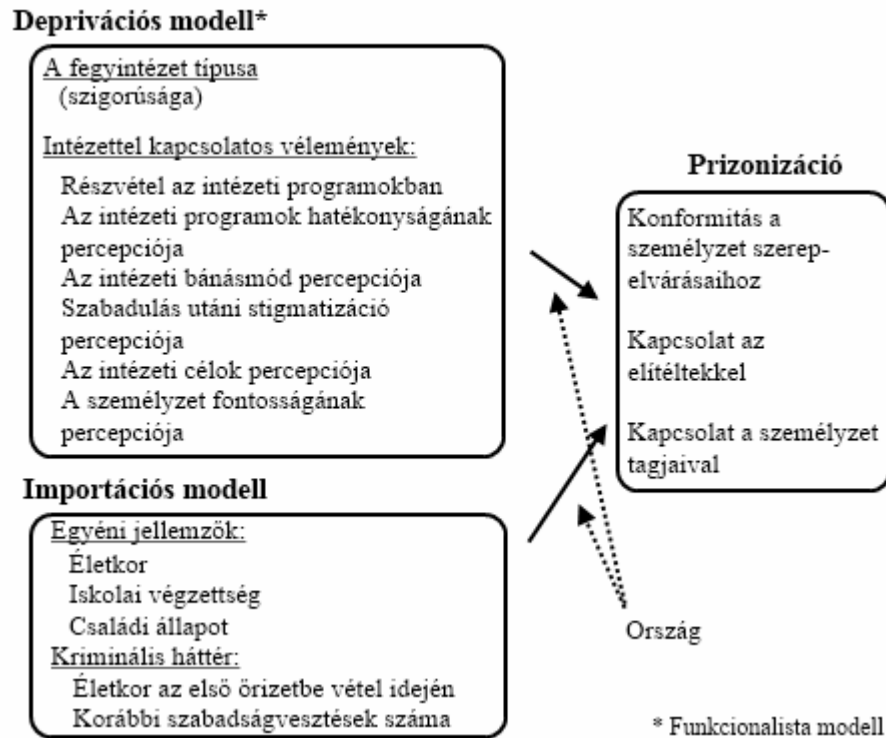
F26. ÁBRA: PATERLINE (1997) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

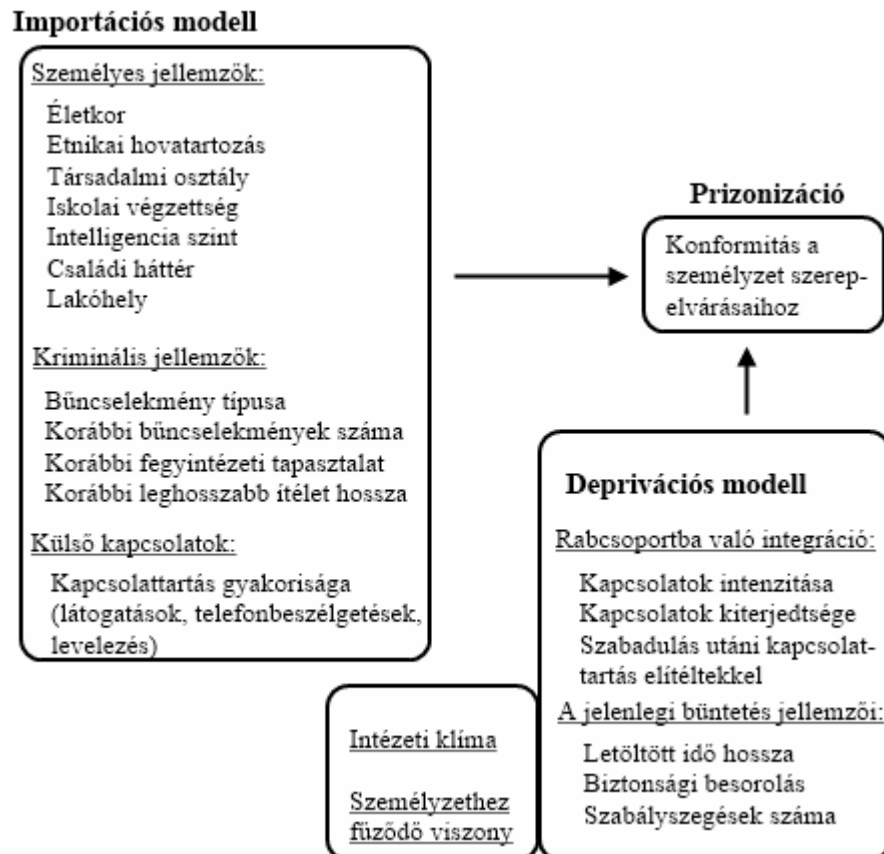
* A korábbi kutatásokban "szabadulás utáni várakozások".

** A korábbi kutatásokban "általános elidegenedettség".

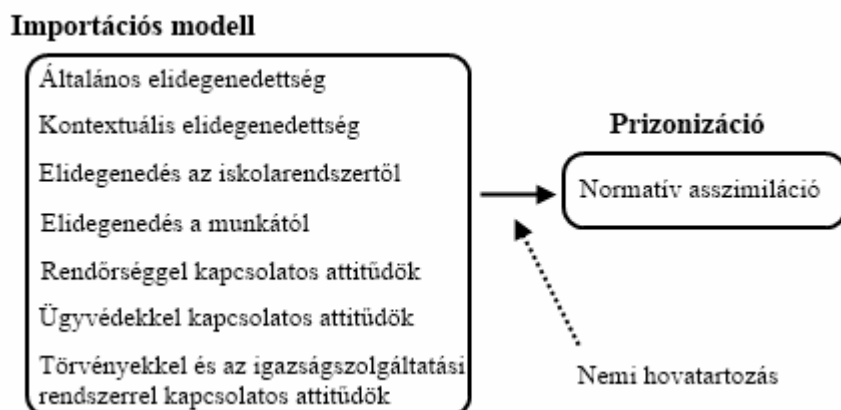
F27. ÁBRA: AKERS, HAYNER ÉS GRUNINGER (1977A) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

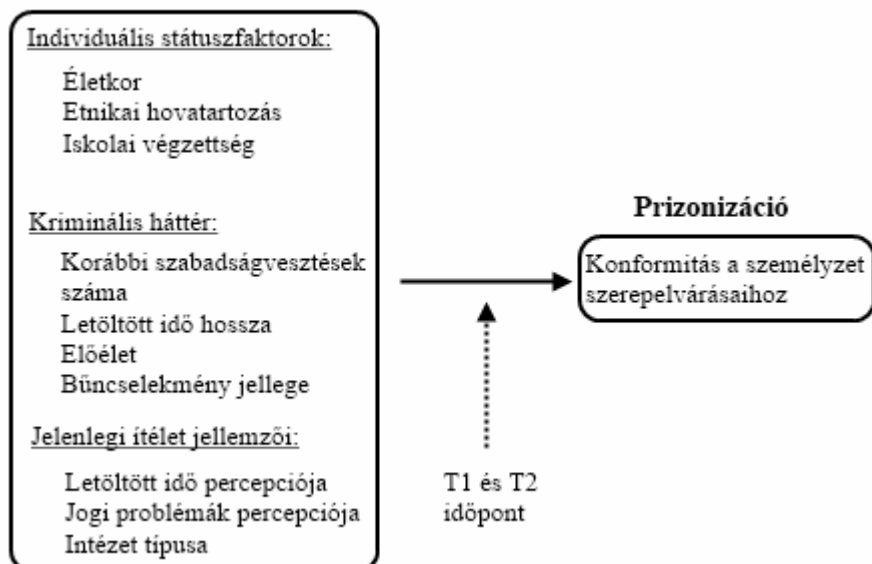
F28. ÁBRA: SLOSAR (1978) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ ALTERNATÍV MODELLJE

F29. ÁBRA: ALPERT (1978A) AZ ATTITÜDINÁLIS IMPORT ÉS A PRIZONIZÁCIÓ ÖSSZEFÜGGÉSÉT BEMUTATÓ MODELLJE

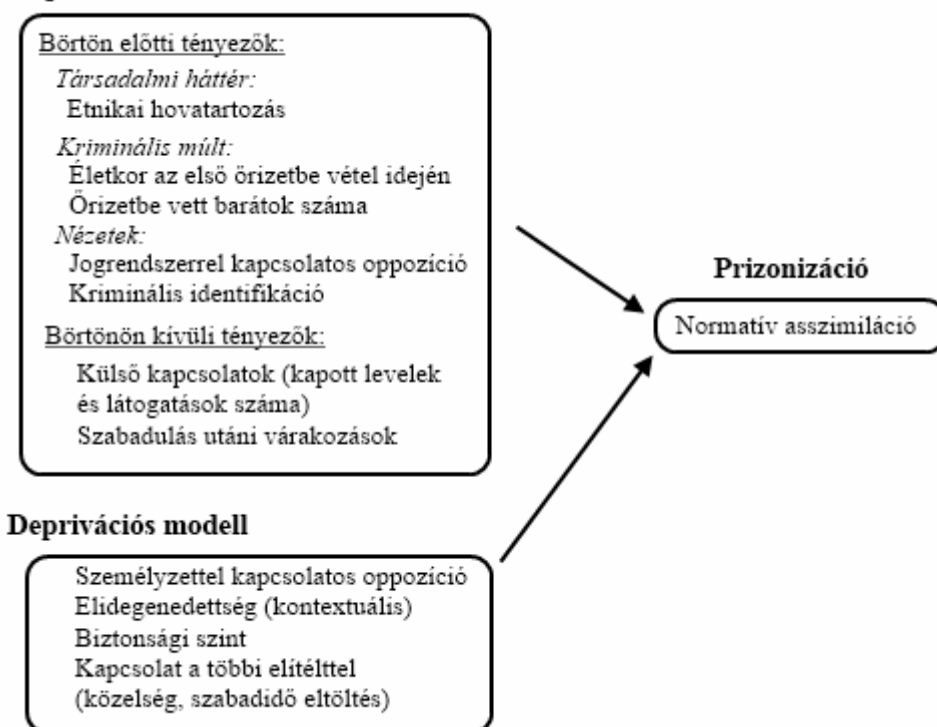

F30. ÁBRA: ALPERT (1979) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

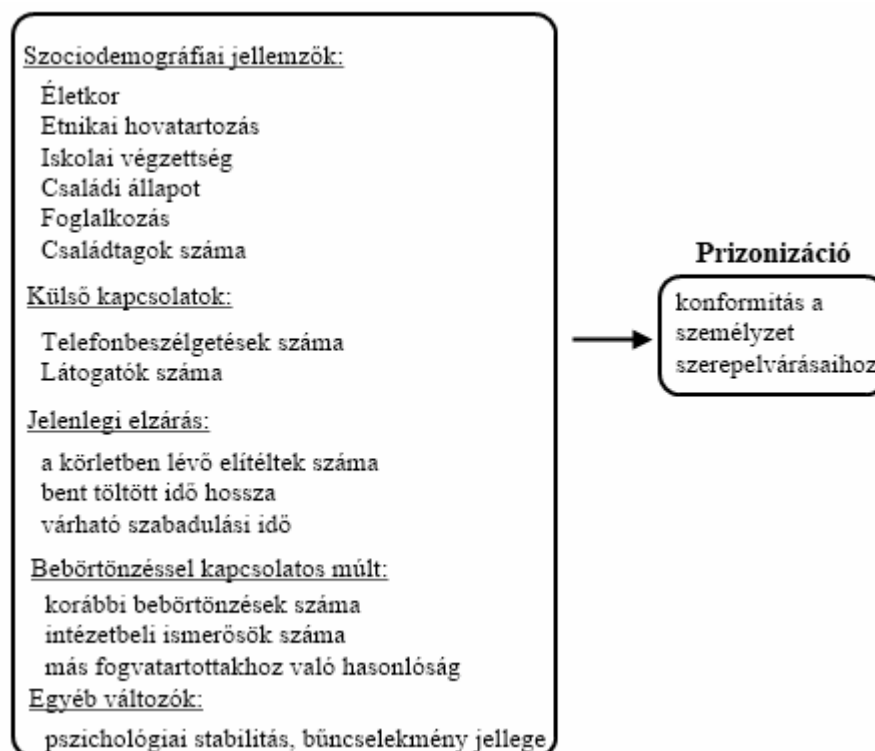

F31. ÁBRA: RHODES (1979) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

Importációs modell

F32. ÁBRA: GAROFALO ÉS CLARK (1985) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

F33. ÁBRA: REISIG ÉS LEE (2000) PRIZONIZÁCIÓT MAGYARÁZÓ MODELLJE

Deprivációs modell

Elidegenedettség (kontextuális)
Intézet típusa
Büntetésből letöltött idő
Intézeti karrierfázis

Importációs modell

Börtön előtti tényezők:

Társadalmi háttér:

Életkor a büntetés megkezdésének idején
Nem
Iskolai végzettség
Családi állapot

Kriminális múlt:

Bűncselekmény típusa
Ítélethossz
Fiatalkori őrizetbe vételek száma

Prizonizáció

Normatív asszimiláció

F34. ÁBRA: GILLESPIE (2001, 2003) PRIZONIZÁCIÓT ÉS AZ INTÉZETI SZABÁLYSZEGÉSEKET MAGYARÁZÓ MODELLJE

Importációs modell

Börtön előtti tényezők:

Társadalmi háttér:

Életkor
Etnikai hovatartozás

Kriminális múlt:

Korábbi szabadságvesztések száma
Korábbi erőszakos bűncselekmények
Korábbi tagság utcai bandában

Deprivációs modell

Ítélethossz
Büntetésből letöltött idő
Levelek száma
Látogatások száma
Börtönbeli barátok száma
Börtönbeli deviáns barátok száma
Az intézet telítettségének percepciója

Prizonizáció

Normatív asszimiláció

Intézeti szabályszegések

Kontrollváltozók

Önbizalom
Szabálytisztelet
Pszichés problémák
Vallásosság